

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH PROGRAMI

RUS İŞGALİ DÖNEMİNDE (1916-1918) TRABZON

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Asiye BAYINDIR

OCAK-2014

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH PROGRAMI

RUS İŞGALİ DÖNEMİNDE (1916-1918) TRABZON

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Asiye BAYINDIR

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Melek Öksüz

OCAK-2014

TRABZON

ONAY

Asiye BAYINDIR tarafından hazırlanan Rus İşgali Döneminde (1916-1918) Trabzon adlı bu çalışma tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği 06/01/2014 ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalında **yüksek lisans tezi** olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Melek ÖKSÜZ ((Başkan-Danışman)

Doç. Dr. Rahmi ÇİÇEK (Üye)

Yrd. Doç. Dr. Ahmet KARAÇAVUŞ (Üye)

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım. / / .

Prof. Dr. Ahmet ULUSOY

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orijinal olmayan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Asiye BAYINDIR

ÖNSÖZ

Dedeyi-anneanneyi tanıyan, onlarla doyasıya vakit geçirecek kadar şanslı olan nadir çocuklardan birisiyim. Çocukluğum onlarla soba başında uzun uzun muhabbet etmekle, onlardan hikâyeler, efsaneler, maniler dinlemekle geçti. Gündüzleri dedemle bir yandan dağ-bayır gezerek bir yandan da muhabbet ederek geçirdiğimiz günlerin akşamında, anneanemi de aramıza alıp muhabbetimize soba başında devam ederdik. Ben *Moskof Çizmesini* de, *Çavuşlu*'yu da, *Urus*'u da, *Sibiryayı* da *Muhacirliği* de ilk kez o sohbetlerde duydum. Kader beni beklemediğim bir anda bu çalışma ile birlikte hatırlamaya doyamadığım o yıllara götürdü.

Yerel tarih çalışmanın zevkli olduğunu duymuştum. Ancak bu çalışma benim ilk yerel tarih çalışma tecrübem olduğundan bu konuda bir fikre sahip değildim. Artık ben de yerel tarih çalışmanın zevkli olduğunu düşünenlerdenim. Bir tez konusu bu kadar mı keyifli çalışılır? Bu kadar mı insanın yürüdüğü sokaklarda kendini hissettirebilir? Bu çalışma konusu ile bana kendi memleketimin tarihini eğlenerek öğrenme fırsatı verildiği için mutluyum.

Ortaya çıkan bu çalışmanın doğuş sürecinde yardımlarını, ilgisini ve sabrını benden esirgemeyen tez hocam sayın, Doç. Dr. Melek ÖKSÜZ'e yardımlarından dolayı teşekkürlerimi borç bilirim. Ayrıca sorduğum her soruya güler yüzüyle cevap veren sayın, Veysel USTA hocama; tez konumun tespitinde, akademik literatür taramamda ve sorduğum her soruda yardımına koşan hocalarım sayın, Doç. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ, Yrd. Doç. Dr. Ahmet KARAÇAVUŞ ve Öğretim Görevlisi sayın, Dr. Mustafa ALTUNBAY'a teşekkür ederim.

Trabzon, Aralık 2013

Asiye BAYINDIR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖZET	VII
ABSTRACT	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ	IX
GİRİŞ.....	1-8

BİRİNCİ BÖLÜM

1. RUS İLERLEYİŞİ VE TRABZON	9-36
1.1. I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesi	9
1.2. Rus İşgali Öncesinde Trabzon'un İçinde Bulunduğu Durum.....	12
1.3. Rusların Trabzon Harekatı.....	17
1.4. Türk Direnişi.....	19
1.5. Muhacirlik.....	22
1.6. Rusların Trabzon'a Girişi	27
1.7. Rusların Trabzon Çevresinde İşgali Yayımları.....	30

İKİNCİ BÖLÜM

2. RUS İŞGALİ DÖNEMİ (1916 – 1918).....	37-82
2.1. Askeri Faaliyetler.....	37
2.2. Kültürel Faaliyetler	43
2.3. İşgal Döneminde Trabzon'da İmar Faaliyetleri.....	53
2.4. Trabzon'da Sosyo-İktisadi Durum.....	62
2.5. Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye'nin Yardımları	67
2.6. Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşları-Rus İlişkileri	71
2.7. Rum-Rus Anlaşmazlıkları.....	74
2.8. Çetecilik Faaliyetleri.....	77

2.9. İşgal Döneminde Ruslar Arasındaki Anlaşmazlıklar.....	80
--	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İŞGALİN SONA ERİŞİ ve TRABZON.....	83-104
3.1. Yerel Direniş Örgütleri ve Faaliyetleri	83
3.2. Rus İhtilali ve İşgale Etkileri	84
3.3. Rusların Trabzon'dan Çekilişi	91
3.4. Trabzon'un Kurtuluşu.....	97
3.5. İşgalin Sona Ermesi ve Muhacirlerin Geri Dönüşü	100
SONUÇ	105
YARARLANILAN KAYNAKLAR	108
ÖZGEÇMİŞ	116

ÖZET

Bu çalışmada ele aldığımız dönem 1916-1918 Rusların Trabzon'u işgali dönemidir. Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine girdiği yıllarda, kuzey komşusu Rusya, değişimini ve dönüşümünü tamamlayarak uluslararası dünya siyasetine saldırgan bir giriş yapmıştı.

Özellikle Karadeniz'le ilgilenen Rusya; 1914 kışında patlak veren I. Dünya Savaşı'na katılmayı ihmal etmemiş ve savaş başladıktan kısa bir zaman sonra da Osmanlı Devleti'nin topraklarını işgal etmeye başlamıştı. Coğrafi konumu nedeni ile bölgenin kilit noktası olma özelliğini tarih boyu üstlenen Trabzon, Rusların Osmanlı topraklarında başlattığı işgalin de odak noktası ve ikmal merkezi olmuştu. Trabzon'a kalıcı olma fikri ile gelen Ruslar, bu tarihi kıyı şehrini Rusya topraklarının bir parçası haline getirmek için itinalı bir çalışma ile şehri yeniden şekillendirmek istemişlerdi.

Trabzon, 1916 Baharı itibari ile Rus işgali altına girmiş ve işgal altında kaldığı iki yıllık süre içerisinde farklı boyutlardan ele alınacak bir işgale maruz kalmıştı. Ordularının yanı sıra ellerindeki şehir planı ve akademik heyetleri ile Trabzon'a gelen Ruslar, Trabzon'un tarihinin büyük bir kısmını yok ederek, bu şehrin –bünyesine karışmış olan- Türk-İslam toprağı olma özelliğini tamamen yok etmeye çalışmıştı. Kısacası Rusların Trabzon'u işgali sadece askeri karakterli değildi. İki yıllık süreci sadece askeri yönden ele almak eksik bir değerlendirme olurdu. Bu yüzden bu çalışmada işgalin farklı boyutlarına ve amaçlarına dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Bu işgal, Rusya Devleti'nin bünyesinde meydana gelen köklü değişimlere de bağlı olarak; 1918 kışında Türk askerinin tekrar Trabzon'a girmesi ile son bulmuştu. Ancak iki yıllık bu işgal Trabzon'da ve Trabzonlu hemen her ailede unutulmaz acılar bırakmıştı.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Rus, İşgal, Rum, Muhacirlik.

ABSTRACT

The period dealt in this study is the period when Russians occupied Trabzon between 1916 and 1918. When Ottoman Empire got into a dispersion period, its northern neighbor Russia made an offensive entrance to the World's politics completing its transformation and change.

Especially interested in Blacksea; Russia didn't miss getting into the First World War broke out in 1914's winter and started invading Ottoman Empire's lands in short time. Having carried out its role as the key point of the region throughout history for its geographical position; Trabzon had become the focal center and supply point of the Russians' invasion in Ottoman's territories. Having arrived in Trabzon with the idea of staying there permanently; Russians wanted to reshape the city with a conscientious endeavor to include this historical coastal city into Russian territory.

Within the spring of 1916, Trabzon had been under occupation and exposed to an invasion which could be handled by a diverged dimensions in this two-year in occupation period. Having been in Trabzon with their city plans and academic committee as well as their army; The Russians tried to completely eradicate Trabzon's integrated Turkish-Islamic identity by demolishing a huge part of the city. In short; Russian's occupation of Trabzon was not a pure military featured.. Handling this two-year occupation period only in military basis would be a an incomplete evaluation. Therefore, this study aims to draw attention to the different dimensions and purposes of this occupation.

This invasion came to a halt with the reoccupation of Trabzon by Turkish army, together with the radical changes in the State of Russia. However, this two-year occupation had already left unforgettable pains in Trabzon and almost all Trabzonian families.

Key Words: Trabzon, Russian, Occupation, Greek, Refugee.

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.g.m.	: Adı geçen makale.
a.g.t.	: Adı geçen tez.
ATASE	: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi.
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
DH. EUM.	: Dahiliye-i Emniyet-i Umumiye.
DH. İ. UM.	: Dahiliye-i İrade-i Umumimiye
DH. ŞFR	: Dahiliye, Şifre.
EUM. KLU.	: Emniyet Umumi Müdürlüğü Kalem-i Umumiye.
HR. SYS.	: Hariciye, Siyasi.
İ. A.	: İslam Ansiklopedisi.
TTK	: Türk Tarih Kurumu.

GİRİŞ

Biz bu çalışmada Trabzon'un Rus işgali altında kaldığı süreç içerisindeki durumunu ortaya koymaya çalıştık. Amacımız Trabzon'un bu dönem içerisinde maruz kaldığı askeri işgalin yanı sıra yaşadığı değişimi, uğradığı zararı ve müşkülâtını her boyutu ile açıklamaktır.

Trabzon tarihine ve Rusya'nın Trabzon'u ele geçirme amacının doğuş serüvenine kısaca değindiğimiz giriş kısmını takiben çalışmamızı üç ana kısım halinde düzenledik. Ana metni Rusların Trabzon'a gelişleri, şehirde kalışları ve buradan gidişleri olmak üzere üç temele oturttuk. Rusların Trabzon'a gelişi ve işgalin başlaması olarak nitelendirdiğimiz birinci kısım, "Rus İlerleyişi ve Trabzon" ana başlığı altında; yedi alt başlık halinde inceledik. Rusların Trabzon'da kaldıkları süreci konu edinen "Rus İşgali Dönemi" adlı ikinci kısımda ise; Trabzon'un maruz kaldığı Rus işgalini tüm boyutları ile ele almaya çalışarak; işgalin başlamasıyla birlikte şehrin içinde bulunduğu atmosferi, Rus hâkimiyeti ile birlikte şehrin yaşadığı değişimi incelemeye çalıştık. Amacımız Trabzon şehir tarihi açısından "işgali" incelemek ve şehrin o dönemine her yönü ile ışık tutmaktır. Bu yüzden çalışmamızın temel noktasını oluşturan bu kısımda sekiz alt başlık ile Rus işgalini sadece askeri değil, ekonomik, kültürel ve sosyal boyutlarıyla da değerlendirmeye çalıştık. "Rus İşgalinin Sona Erişi ve Trabzon" başlığını verdiğimiz üçüncü kısımda ise beş alt başlık halinde Rusların Trabzon'dan çekilişinin, şehrin kurtuluşunun ve geride nasıl bir şehir kaldığının üzerinde durmaya çalıştık.

Çalışmamızın sınırlarını belirlerken, Rus işgali altındaki Trabzon'u her yönüyle betimlemeye, bu kıyı şehrinin 1916-1918 tarihlerindeki durumunu akademik ilkeler temelinde yansıtmaya dikkat ettik. Bu ilkeye bağlı olarak; çalışmamızda kullandığımız malzemelerin birinci elden kaynak olma niteliği taşımasına ya da birinci elden kaynakların kullanıldığı, akademik çalışmalar olmasına özen gösterdik. Bu yüzden çalışmamızın başlıca kaynağı arşiv belgeleri ve bu kaynaklar temelinde yapılmış çalışmalar olmuştur. Bunların yanı sıra yaşandığı dönemin ruhunu ortaya koyan ve çoğu zaman birinci elden

kaynak olarak değerlendirilen hatıratları, çalışmamızın dışında tutmadık. Bunu yaparken kullandığımız hatıratlardan aldığımız her bilgiyi, arşiv belgeleri ya da diğer akademik çalışmalar ile destekledik. Kısacası çalışmamızda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden alınan belgelerin yanı sıra, ATASE'nin esas alınarak hazırlandığı akademik tezleri, Askeri Tarih Belgelerinin kullanıldığı dergileri, çok sayıda akademik literatürü ve ele aldığımız dönemi yaşayanlar tarafından kaleme alınan hatıratları kullandık. Başka bir deyişle çalışmamızın bedenini belgeler ve akademik çalışmalardan; ruhunu ise hatıratlardan oluşturduk. Ayrıca ele aldığımız olayların anlatımında kronolojik sıralamaya önem vermenin yanı sıra işgalde görev yapan Rusların kaleme aldığı eserleri kullanmaya da özen gösterdik. Çalışmamızın konusu, amacı ve sınırlarını belirttikten sonra kısaca Trabzon tarihi ve Rusya'nın Karadeniz'deki faaliyetleri ile ilgili bilgi vermek gerekir.

Trabzon, coğrafi konumu, özellikle de limanı ile tarih boyu çevresinin odak noktası olmuş bir kıyı şehridir. Doğu Anadolu üzerinden İran'a hatta Kafkasya'ya ulaşan İpek Yolu üzerinde olması; Trabzon'un uluslararası bir ticaret limanı özelliğine kavuşmasını sağlamıştır. Şehir aynı zamanda iç kesimler için de hayatı önem taşımıştır. Ticari kimliği bulunan ve M.Ö. sırasıyla Pers, Roma ve Bizans hâkimiyetlerinde kalan Trabzon,¹ 1461'de Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilmiş ve 1916 Nisan'ına kadar Türk hâkimiyeti altında kalmıştı. Bu tarihten itibaren iki yıla yakın bir süre Rus işgali altında kalan şehir, 24 Şubat 1918'de geri alınmış ve günümüze kadar Türk toprağı olarak kalmıştır.

Değişimini ve dönüşümünü tamamlayan Rusya, dâhili problemlerinde çözüme kavuşur kavuşmaz; dış politikada, yayılmacılıkta yerini almıştı. Sahip olduğu geniş topraklara rağmen, kıyılarının dünya politikasında belirleyici olan yollara uzaklığı nedeniyle; güneye, sıcak denizlere açılmak zorunda olan Rusya, içerisinde bulunduğu bu zorunluluğu XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren amaca dönüştürmüştü. Rusya, bu amacını gerçekleştirmek için Birinci Dünya Savaşı'ndan önce birkaç denemede bulunmuş, ancak ilerlemeler kaydetmesine rağmen amacına ulaşamamıştı.

Rusya için Karadeniz çok önemliydi. Çünkü Rusya, hâkim olduğu geniş coğrafyaya rağmen, gerçekte bir kara ülkesidir. Rusya'nın coğrafi konum özelliği, devamlı olarak hareket alanını kısıtlamıştı. Kısacası Rusya, sahip olduğu coğrafi konum ve bulunduğu

¹ Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon", **İ A**, İstanbul: MEB, 1993, C. 12, s. 456-457.

şartlar itibariyle Karadeniz'e ihtiyaç duyan bir devlettir. Bu ülke, tarihinin başlangıcından, varoluşunun kilometre taşı olan I. Petro Dönemi'ne kadar, içerisinde bulunduğu şartlardan çok fazla rahatsızlık duymamış ve sınırdışları ile belli bir politika için karşı karşıya gelmemişti. Fakat Rusya'nın dönüm noktası ve Rus tarihinin kilometre taşı olan Çar I. Petro dönemi bu alışagelmışliği yıkma niteliği taşıyordu. Onun Rusya'ya bıraktığı miraslardan birisi de "sıcak denizlere inme" amacıdır. Rusya'nın, adeta varlığı ile özdeşleşen, Karadeniz'e ve Karadeniz aracılığı ile Akdeniz'e inme politikası Çar I. Petro tarafından hedef gösterilmişti. Petro, idealindeki Rusya'yı inşa ederken, ülkesinin varlığını devam ettirebilmesi ve doğru hamleleri yapabilmesi için benimsemesi gereken amaçları oluşturmayı da ihmal etmedi. Buna bağlı olarak, I. Petro döneminde doğan bu amaç yüzyıllarca yaşatıldı, her Rus vatandaşının benimsediği gaye oldu ve varlığına bir devlet politikası olarak devam etti. Asırlar sonra Stalin döneminde dahi I. Petro zamanında doğan ve Rusya Devleti'ne miras bırakılan bu politikaya göre adım atıldı. Değişimini ve dönüşümünü tamamladığı süre içerisinde çevresindekilere zarar verecek zamanı bulamayan Rusya, modern Rusya'ya dönüştüğünde sınırdışları ve rakipleri için rahatsız edici duruma geldi. XVIII. yüzyıldan itibaren de tarihi amacını gerçekleştirmek için sık sık Karadeniz siyasetinde varlığını hissettirmeye başladı.

1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan sonra Kırım'ı elde ederek Karadeniz kıyısına ulaşan Rusya, tarihi amacı için ikinci büyük adımı 1792 Yaş Anlaşması ile attı ve bu süreçte Fransa ile yakınlaştı. Yaş Anlaşması'nın feshi üzerine tarihi amacını hayata geçirebilmek için, Osmanlı Devleti'ne savaş açmaya karar verse de, donanma yetersizliği gerekçesiyle bu kararından daha sonra vazgeçti. 1800'lü yıllardan itibaren de amaçladığı politikasını yerine getirebilmek için sahip olmak zorunda olduğu Trabzon ile daha yakından ilgilenmeye başladı. Bu duruma bağlı olarak çalışma konumuzu oluşturan dönemin başlangıç tarihinden önce de Trabzon ve Karadeniz için girişimlerde bulundu, defalarca bölgeyi taciz etti.

Rusya'nın Trabzon'u ilk tacizi 1806 Kasımında gerçekleşti. Rusya'dan hareket eden iki müfrezeden birisi Trabzon önlerine gelerek buradaki iki gemiyi batırdı, sahildeki bataryaları topa tutarak geri döndü. Aynı yılın Haziran ayında Amiral Postiskin kumandasındaki dört hat gemisi, beş firkateyn ve yirmi iki ufak gemiden oluşan bir Rus filosu, Sivastapol'den üç bin asker alarak yola çıktı. Rusların Trabzon'u, ilk ele geçirme

operasyonu olarak nitelendirilebilen bu harekât hava muhalefeti nedeniyle sonuçsuz kaldı.² Ancak Rusya, tarihi amacından ödün vermeyerek, güney komşusunun kendisine verdiği her fırsatı lehine değerlendirmeye çalıştı ve donanmasını 1810'a kadar aralıksız olarak Karadeniz'de savaşa hazır bir biçimde dolaştırdı. İstedikini elde edemeyen Çar, bu tarihten itibaren daha dikkatli politikalar üreterek bir savaşa ihtiyacı olduğu kanaatine vardı. Öncelikle bu tarihi amacı yerine getirebilmek için Trabzon'da bir hareket üssü kurulmasını, Trabzon'dan Poti'ye kadar olan kıyıların tamamında Rus hâkimiyetinin sağlanmasını ve Trabzon Rumlarının Osmanlı idaresine karşı isyan etmelerinin sağlanmasını emretti.

Rusya'nın tarihi amacı için son derece önemli olan bu göreve Amiral Sarıcef'in kumandasındaki Rus filosunun yanı sıra General Galifebolof'un kumandası altındaki diğer birlikler de gönderildi. Konumuzla yakından alakalı olarak dikkatimizi çeken bir husus da, Rusların yanlarına aldıkları çıkartma malzemelerinin içerisinde, Trabzon'a indiklerinde kendilerine katılacak olan Rumlara dağıtılmak üzere iki bin kadar tüfeğin bulunmasıdır. 26 Ekim 1810'da Trabzon önlerine ulaşan Rus donanması, 27 Ekim sabahı bir yandan sandallarla Sargana'dan çıkartma yapmaya başlamış diğer yandan da sahilden yardıma gelecek Türk kuvvetlerini engellemek amacıyla yolları ve yardım kuvvetlerini bombalamaya başlamıştı.³

Ancak Binbaşı Ravelyon kumandasındaki üç yüz asker ve rehberlik edecek yerli Rumlarla bağlantıyı sağlayacak yirmi Rum'dan oluşan ilk Rus birliği Trabzon topraklarına ayak bastığında, Kavaklı (Ahanda) köyü sakinleri tarafından balta ve kazmalarla karşılanmışlardı.⁴ Sargana burnundaki bu kanlı çarpışma sonucunda kırk sekizi kadın olmak üzere Türklerin dokuz yüz altmış dokuz şehidi ve otuz beş yaralı olurken; Rusların ölü sayısı bin üç yüz yirmi iki, yaralı sayısı kırk sekiz ve esir sayısı yüz yirmi yedi idi.⁵ İki tarafın gücü ve kayıplar kıyaslandığında Ruslar açısından "ağır" olarak nitelendirebileceğimiz bu çarpışma, Rusların fikrini değiştirmeye yetmedi. Ruslar her

² Mehmet Bilgin, "1810 Yılında Rusların Trabzon'u İşgal Girişimi ve Sargana Burnu Çıkartması", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12, 2001, s. 313-315. Zehra Topal, **Sargana'dan İşgale Akçaabat**, İstanbul: Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları: 8, 2012, s. 11-15.

³ Mehmet Bilgin, a. g. m., s. 320-321.

⁴ Muzaffer Lermioğlu, **Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş Hicret Hatıraları**, İstanbul: Kardeşler Matbaası, 1949, s. 126-127.

⁵ Mahmut Goloğlu, **Trabzon Tarihi**, İstanbul: Kalite Matbaası, 1975, s. 99; Lermioğlu, a. g. e., s. 126-127.

fırsatta Karadeniz'e özellikle Doğu Karadeniz'e sahip olmak için mücadele vereceklerini gösterdiler.

Bu, Rusların ilk çıkartması olmamakla birlikte Trabzon'u ele geçirmek için gerçekleştirecekleri tek girişim de olmayacaktı. 1853-1856 Kırım harbinin ardından 1856 Paris Anlaşması'nı imzalayarak Karadeniz'deki yayılcılığına geçici bir süre ara vermek zorunda kalan Rusya, bu anlaşma ile Karadeniz'de tersane ve donanma bulundurma yasağı almıştı. Bu yasağın Rusya'nın bir devlet politikası olarak benimsediği amaçlarına ters düşmekteydi. Bu yüzden Rusya aralıksız olarak, Paris Anlaşması'nın kendi aleyhine olan şartlarını hükümsüzleştirme çabası gösterdi. Bu süreç içerisinde, İtalya ve Almanya güçlenerek Avrupa'daki mevcut siyasi dengenin bozulmasına neden oldu. Rusya da bu süreci fırsat bilerek 1871'de Karadeniz'in silahtan arındırılmasına ve tarafsızlığına ait maddeleri, tek taraflı olarak ortadan kaldırdı ve bu durumu 13 Mart 1871 Londra Protokolü ile Avrupalı devletlere onaylattı.⁶

Rusya, tarihi amacı için Kırım Harbi'nden (1853-1856) itibaren izlemiş olduğu politikalarla Osmanlı Devleti ile karşı karşıya kalmaya çalışmıştı. Sonuçları itibariyle Trabzon'u ve çevresini de ilgilendiren 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sürecine bu şekilde gidilmişti. Londra Protokolü (1871) ve Hersek İsyanı (1875) neticesinde Rusya ile iyice gerginleşen ipler 1877'de kopma noktasına gelmiş, Rusya'nın 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş açtığını ilan etmesiyle birlikte de 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi fiilen başlamıştı.⁷ Savaşın sonunda imzalanan Ayestefanos ve Berlin Anlaşmaları ile o dönemde vilayet olan Trabzon'un da sınırları küçülmüş, sancağın merkezi Rize kazasına taşınmıştı.⁸ Trabzon, bu tarihten sonra da Rusların hedefi oldu. Çünkü Trabzon, Asya içlerine, Fırat-Dicle vadisine, İran'a ve daha doğuya yapılan ticaretin başlıca pazarı idi ve bu tarihi kıyı şehri, sahip olduğu coğrafi konum özellikleriyle geniş ticaret alanının kilit noktası olma özelliğini taşımakta idi.⁹ Rusya'nın, yukarıda ifade edilen tarihi amacı için önemli bir liman şehri olan Trabzon'a ihtiyacı vardı. Bu yüzden Rusya, içinde bulunduğu şartlara bakmaksızın Birinci Dünya Savaşı'na katılmak için fırsat

⁶ Ahmet Karaçavuş, **1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Trabzon**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 14.

⁷ Karaçavuş, a. g. t., s. 23.

⁸ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2012)**, İstanbul: Der Yayınları: 391, 2013, s. 404, 418.

⁹ Karaçavuş, a. g. t., s. 90.

kollamış ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde askeri hazırlıklarına, özellikle Karadeniz'deki donanma inşaatına hız vermişti.¹⁰

28 Haziran 1914'te Avusturya Veliahdı Arşidük Ferdinand'ın, Saray-Bosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesiyle başlayan süreç; 1914'ün Temmuz ve Ağustos ayları içerisinde I. Dünya Savaşı'nı başlatmış oldu. Savaş başladığı sırada, savaşa dâhil ülkeler iki grup halindeydiler. Birinci grup İngiltere, Fransa, Rusya, Japonya, Sırbistan ve Karadağ'dan ikinci grup ise Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan oluşmakta idi. Tarafsız kalan diğer devletler ise bu iki grup tarafından savaşa çekilmeye çalışıldı.

Trablusgarp ve Balkan savaşlarının ardından toparlanmaya çalışan Osmanlı Devleti, bu atmosferde, içerisinde bulunduğu siyasi yalnızlıktan kurtulmak için bazı girişimlerde bulunmuştu. Ancak Osmanlı-İtilaf Devletleri ilişkilerinde olumlu bir gelişme yaşanmadı. İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu gayet açık ve netti. Bu yüzden Osmanlı Devleti, Rusya konusunda ısrarcı davrandı. İlişkileri geliştirmek amacıyla 1914 Mart'ında İstanbul'da âyanların, milletvekili ve diplomatların katıldığı "Osmanlı-Rus Cemiyeti" kuruldu. Ayrıca Talat Bey başkanlığında oluşturulan bir heyet Rusya'ya giderek, bir Osmanlı-Rus Anlaşması gerçekleştirmek amacıyla Çar II. Nikola'yı ziyaret etti. Fakat tüm bu adımlara rağmen Rusya ile uzlaşma sağlanamadı. Üstelik İngiltere ile yaşanan savaş gemisi teslimatı tatsızlığının ardından Osmanlı Devleti, Almanya'ya yönelmek zorunda kalmıştı. Osmanlı-Alman ilişkilerinin gelişmesinde ve bu yakınlaşmanın doğmasında iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Hükümeti üyelerinden Harbiye Nazırı Enver Paşa ile Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, ayrıca Sadrazam Sait Halim Paşa'nın etkisi büyüktü.

İtilaf devletleri tarafından çembere alınmış durumda olan Almanya ise Osmanlı Devleti'nin kendi yanında savaşa girmesini istiyordu ve Osmanlı Devleti'ne yardıma hazırdı. Bu gelişmelerin ardından 27 Temmuz 1914'te İstanbul'da, ittifak amacıyla Almanya ile görüşmelere başlandı. Alman-Osmanlı yakınlaşması İttifak Devletleri'nin de işine geliyordu. Bu esnada Akdeniz'de bulunan iki Alman zırhlısı Goeben ve Breslav, 10 Ağustos 1914'te Çanakkale Boğazı'nı geçerek Marmara Denizi'ne girdi. Osmanlı

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 180, 1970, s.172.

Devleti'nin tarafsız olduğu için bu gemilere savaşın sonuna kadar el koymasý gerekiyordu ancak ödeme yapmasına rağmen İngiltere'den teslim alamadığı iki gemiye ihtiyacı vardı ve Almanya'ya yaklaşmak için bu iki gemiyi satın almaya karar verdi. Böylece 16 Ađustos 1914'te, sözde Almanya'dan satın alınmış olan bu gemilere Türk bayrağı çekildi, tayfalarına fes giydirildi. Goeben'e, "Yavuz", Breslav'a "Midilli" adı verilerek, komutanları Souchon ve mürettebatıyla birlikte Türk donanmasına katıldı.

Bu gelişmelerin ardından Almanya, Osmanlı Devleti'nin bir an önce savaşa girmesi için ısrarcı olmaya başladı. Çünkü üzerindeki Rusya baskısının bu şekilde azaltılmasına ihtiyacı vardı. Osmanlı Devleti ise Almanya'nın tüm baskılarına rağmen tarafsızlığını sürdürdü. Fakat başta Enver ve Talat Paşalar olmak üzere bazı hükümet üyeleri, İstanbul'daki Alman Askeri Heyeti gibi bir an önce Almanya'nın yanında savaşa katılmak istiyorlardı. Sonunda 27 Ekim 1914'te, Amiral Souchon komutasındaki Türk donanması Karadeniz'e açıldı ve 28 Ekim'i 29 Ekim'e bağlayan gece Rusya'nın Odesa ve Sivastapol Limanlarını bombaladı. Böylece Osmanlı Devleti fiilen savaşa dâhil olmuş oldu.

Kısa bir zaman sonra da 2 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler. 12 Kasım'da da Osmanlı Devleti bu devletlere karşı resmen savaş açtı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ile taraflar arasındaki çarpışmalar çok geniş alanlara yayıldı. Osmanlı Devletinin bu savaşa dâhil olması tüm dünyayı ilgilendiren sonuçlara neden oldu.¹¹ Amacı Boğazlara ulaşmak olan Rusya, savaşın başlamasının hemen ardından Boğazları ele geçirmek için siyasi teşebbüslerde bulundu. Rusya'nın bu tutumunun I. Dünya Savaşı'nın başlamasından çok daha öncesine dayandığı bilinen bir gerçektir. Osmanlı Devleti'nin İstanbul ve Trakya dışında kalan toprakları 1913-1914 yıllarında yapılan anlaşmalarla paylaşılmıştı. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla düşman taraf haline gelen Almanya ve Avusturya Devletlerinin payları, İtilaf Devletlerinin dikkatini çekmişti. Bu iki devletin paylarının yeniden paylaşılması meselesi yeni pazarlıklara yol açtı. Bu anlaşmazlıkların en önemlisi Boğazlar meselesiydi.

Rusya 1913'ten beri Boğazları ele geçirmek için belirgin bir çaba harcadı ancak onun bu isteği İngiltere ve Fransa'nın desteği sağlanmadan gerçekleştirilecek durumda değildi. Bu yüzden Rusya, bu devletlerle sıkı bir pazarlığa girişti. I. Dünya Savaşı bu üç

¹¹ Uçarol, a. g. e., s. 591, 593, 597-599, 601.

devletin, Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde pazarlıklarının sürdüğü anda başladı. Boğazlar konusunda çıkar çatışması içerisine giren Rusya ve İngiltere karşılıklı bir güven sorunu yaşamaya başladılar. Rusya, İngiltere ve Rusya'nın kapısını bir nota ile çaldı ve sonunda İngiltere ve Fransa'yı ikna ederek İstanbul'u, Boğazları, Marmara Denizi'nin batı kıyılarını, Midye-Enez çizgisine kadar güney Trakya'yı; doğuda da Sakarya Nehri'ne kadar olan kısımları, Marmara'daki adalar dâhil olmak üzere kendi payı olarak kabul ettirdi. Bu durum İngiltere ve Fransa'yı tedirgin etse de 12 Mart 1915'te İngiltere, 10 Nisan 1915'te de Fransa, Rusya'nın talebini resmen kabul etti. Fakat Rusya'nın bu istekleri, iki ülkeyi de rahatsız etti, özellikle Fransa, Rusya'nın elde edeceği kazanımları hazmedemedi ve İngiltere'den, Anadolu toprakları üzerindeki çıkarlarının biraz daha genişletilmesini istedi. Bu durum karşısında İngiltere, Fransa'nın önce Rusya ile anlaşmasını istedi ve Rusya, Fransa'nın Suriye ve Adana bölgesinin Fransa'ya verilmesini onayladı.¹²

Kısa bir zaman sonra çıkar çatışması İngiltere, Fransa ve Rusya'yı gizlice masaya oturtacaktı. Anadolu'nun paylaşımı için 26 Nisan 13 Ekim tarihleri arasında yapılan mektuplaşmalar, İngiltere ve Fransa arasında gerçekleştirilen Sykes-Picot Anlaşmasını doğurdu. Uzun uğraşların ardından uzlaşmaya varan İngiltere ve Fransa, bu durumu Rusya'ya da bildirmek amacıyla 1916 Mart'ında Rusya ile masaya oturdu. Rusya'nın İngiltere ve Fransa'nın önerilerini kabul etmesiyle de bu üç devlet arasında Petrograd Protokolü (Mart 1916) gerçekleştirildi. Sonunda Rusya, Sykes-Picot Anlaşmasını kabul etmesinin karşılığında, Boğazlar bölgesine ek olarak Erzurum, Van, Fırat, Muş ve Siirt arasında kalan topraklarla Trabzon'u içerisine alacak şekilde Karadeniz kıyılarının kendisine bırakılmasına hukuki bir zemin oluşturdu.¹³

¹² Uçarol, a. g. e., s. 608-612.

¹³ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, Ankara: Alkım Yayınevi, 1998, s. 114-116, 124-125; Uçarol, a. g. e., s. 612.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. RUS İLERLEYİŞİ VE TRABZON

1.1. I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesi

Doğu Cephesi olarak da bilinen Kafkas Cephesi, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda açtığı dört büyük cepheden birisidir. Karadeniz'den Hemedan'a kadar yaklaşık bin km'lik bir alan üzerinde yer alan ve her iki tarafında büyük kuvvetler gönderdiği bu cephe kale harbi, mevzi harbi, harekât harbi, yarma ve yandan kavrama gibi çeşitli harekâtların gerçekleştirildiği önemli savaş alanlarından birisi olmuştur.¹⁴ 29 Ekim 1914'te Alman Amirali Souch'un yönetimi altında gerçekleştirilen Sivastapol ve Odessa baskınlarının ardından, Osmanlı Devleti fiilen savaşa katılmış oldu. Ancak resmi harp ilanı 11 Kasım 1914'te verilirken 15 Kasım 1914'te de İstanbul'da cihat çağrısı yapıldı.¹⁵

Rusların Kafkasya'da üç kolorduları vardı. 1. ve 2. Kolordu, Güney Kafkasya'da Tiflis'te, 3. Kolordu Kuzey Kafkasya'da, Viladivostok'ta bulunuyordu. Altı Piyade tümeni, dört süvari tümeni, üç avcı tugayı ve elli dört bataryası bulunan 3. Kolordunun tümenleri de ikişer tugaylıydı ve her birinde on altı tabur vardı. Bataryaları ise sekiz topluydu. Savaşın başlangıcında Rusların durumuna bakıldığında onların Anadolu'da sadece bir istila harbine hazırlanmadıkları görülür.¹⁶ 1914 itibari ile Kafkasya'ya asker çıkarmaya başlayan Ruslar Kars, Ardahan, Artvin, Sarıkamış, Batum ve Tiflis'te kalabalık askeri güçler oluşturmuşlardı.¹⁷ Başkomutan Vorozof Darkof Tiflis'te hastaydı. Mülki işler ve askeri işlerle ilgilenen iki yardımcısının dışında, Genelkurmay Başkanı olarak hareket eden 3. yardımcısı Yudenich vardı. Askeri işlere bakan Mislavevski, teorik bilgisi güçlü fakat

¹⁴ Fevzi Çakmak, **Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da, İran'da**, Hazırlayan: Ahmet Tetik, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 3.

¹⁵ Çakmak, a.g.e., s. 24. Hikmet Öksüz, "I. Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanması'nın Karadeniz imanlarını Bombalaması", **Uluslararası, Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu**, 1, Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, 2011, s. 391.

¹⁶ Çakmak, a. g. e., s. 33.

¹⁷ BOA. DH. EUM. KLU. 4/6.

uygulamada zayıf bir komutandı.¹⁸ Ruslar, 29 Ekim 1914'teki Karadeniz baskınının ardından 1 Kasım 1914'te saldırı emrini verdiler.¹⁹ Rusların Kafkas Ordusu; Oltu Müfrezesi, Sarıkamış Grubu, Ağrı üzerinden ilerleyen 1. Plaston Tugayı ve Erivan müfrezesi olmak üzere dört ana koldan ilerledi.²⁰

Bu gelişmelerin ardından 10. Kolordu Doğu Cephesinde görevlendirildi ancak kolordunun sevkiyatında düzensizlik ve karışıklık meydana geldi. 10. Kolordu'nun nakli için deniz yolu tercih edilmişti ve ulaşımı sağlayacak araçların zamanında hazırlanıp koruma altına alınmaması, Rus donanmasının daha çok tehdit oluşturmaya yol açtı. Giresun-Ünye üzerinden sadece iki alay Trabzon'a taşınabildi. Diğer birlikler karadan yürümek zorunda kaldı. En uzak mesafede Samsun'da bulunan tümenin denizden taşınması gerekirken taşınmadı ve yorucu bir yürüyüşe katlanmak zorunda bırakıldı. İki hafta da bu esnada kaybedildi. Bazı malzemeler deniz yoluyla taşınamayacağından daha önce yola çıkarılmalarıydılar. Ancak bu gerçekleştirilemedi ve ikmal aksadı. Tüm bunlar Sarıkamış felaketinin doğmasında önemli rol oynadı. İkmal gerektiği gibi yerine getirilebilseydi, Sarıkamış Muharebesi yaklaşık dört hafta önce gerçekleşir, Azap ve Köprübaşı Muharebelerinde ihtiyatlarını kullanmış Rus ordusuna karşı farklı bir sonuç elde edilebilirdi. Bu başarısızlıkta Almanların demiryolu taşımacılığını tercih etmelerinin de önemi vardır.²¹

Rus kuvvetlerinin arkadan kuşatılması planlanıldığı ancak ciddi bir kuvvetin kaybedildiği bu harekâta, Ruslar da kuvvet kaybına uğramıştı.²² Azap Muharebesi ve Batum harekâtının ardından gerçekleşen Sarıkamış olayı, Kafkas Cephesi'nin en büyük felaketi idi. 22 Aralık'ta başlayan harekât bir dizi askeri stratejik hata sonucunda Ocak ayında tam bir felakete dönüşmüştü. Aslında Türk kuvveti iyi direniyor, hatta zaman zaman Rusları geri püskürtüyordu. 2 Ocak 1915'te Grandük Nikola İngilizlere, Türk kuvvetlerinin durdurulmasını istedikleri bir telgraf çekmişti. Askeri yayınlardan anlaşıldığı kadarıyla da bu felaket Rusların zorlandığı bir anda meydana gelmişti.²³

¹⁸ Çakmak, a. g. e., s. 33.

¹⁹ Uçarol, a. g. e., s. 620.

²⁰ Çakmak, a. g. e., s. 40.

²¹ Çakmak, a. g. e., s. 24-26.

²² Uçarol, a. g. e., s. 620.

²³ Çakmak, a. g. e., s. 65, 98-99.

Ruslar, Sarıkamış'ın ardından Kafkas Cephesinde üstünlüğü alarak Karadeniz kıyılarındaki faaliyetlerini hızlandırdılar.²⁴ Artvin'in düşüşünün ardından Trabzon cephesi daha önemli bir hale geldi. Artvin'in Rusların eline geçmesinin ertesi günü 28 Mart 1915'te Avni Paşa Lazistan çevresi komutanlığına, Yarbay Kara Vasıf, kurmay başkanlığına getirildi. Teşkilat-ı Mahsusa gönüllü gruplarının, Stange Müfrezesinin ve Trabzon Seyyar Jandarma Alayı'nın başında Avni Paşa bulunuyordu. Erzurum'un sol kanadını tutan Milo müfrezesi ise bağımsız hareket ediyor ve 10. Kolordudan direktif alıyordu.²⁵ Bu esnada Kafkas Cephesi'nin önemli olaylarından olan Van İsyanı (15 Nisan 1915) gerçekleşti. Bu olayın ardından Rusların bölgede ilerleyişi hızlandı ve 1916'nın girişiyile birlikte hızla Erzurum, Muş ve Bitlis düştü.²⁶

1916 Nisan'ının ilk günlerinde Milo, Ruslar tarafından işgal edildi. Ruslar Karadeniz kıyılarında ve Çoruh bölgesinde uzun süren muharebelerle gönüllü Türk müfrezelerini geri atmıştı. Nisan ortasında Çoruh'un güneyi Ruslar için tamamen güvenli hale getirilmişti ve Ruslar Trabzon'a doğru ilerlemekteydiler. Ancak bu sırada onarımı tamamlanan Yavuz'un tekrar faaliyete geçmesiyle Rus sahil müfrezesinin ilerleyişi durdu. Bu tarihten itibaren de Ruslar, Trabzon harekâtına başlayıncaya kadar yaklaşık bir yıl savunmada kaldılar. Rusların arkasına geçerek baskınlar yapan bölge halkı genellikle Rus müfrezelerini esir ediyordu. Sonunda Liyahof bu duruma önlem olarak önemli noktalara kuvvet, top ve makineli tüfekler yerleştirmek zorunda kaldı.²⁷

Yukarıda kısaca değinilen Ermeni olayları, Kafkas Cephesi'nin kaderinin belirlenmesinde önemli olmuştur. Çünkü Ruslar, savaşın başlamasından çok daha önce Ermenilerle işbirliği içerisine girmişti ve birçok yerde Ermeni taburları oluşturmuşlardı. İğdir bölgesinde oluşturulan ve daha çok keşif ya da casusluk için kullanılan Ermeni hudut taburları, bunun en güzel örneğidir. Ruslar aynı şekilde İran sınırı yakınlarındaki Ermenileri de silahlandırdıkları gibi İspir çevresinde de gizli Ermeni silahlı gruplar oluşturdular.²⁸ Benzer olaylar Trabzon ve çevresinde de gerçekleşti. Rus-Ermeni işbirliği Kafkas Cephesinin en önemli karakteristik özelliğidir. Çünkü güneye inmek amacıyla olan Rusya, kendi himayesinde Doğu Anadolu ile birlikte, Kilikya'yı da içine alan "Büyük

²⁴ Uçarol, a. g. e., s. 620.

²⁵ Çakmak, a. g. e., s. 122.

²⁶ Uçarol, a. g. e., s. 621.

²⁷ Uçarol, a.g.e., s. 620; Çakmak, a. g. e., s. 123.

²⁸ Çakmak, a. g. e., s. 34.

Ermenistan'ı oluşturmak istiyordu.²⁹ Bu amaçtan doğan iş birlik, Trabzon'da da tüm yönleriyle kendini hissettirmişti.

Kafkas Cephesinin genel özellikleri hakkında bilinmesi gereken başka bir husus da Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olması ve bu cepheyi açmasının doğurduğu geniş çaplı sonuçlardır. Osmanlı Devleti, kayıp ve zayıflarla birlikte bu cephede toplam bir buçuk milyonluk kuvvet harcayan Rusya karşısında savaşı iki yıl uzatmıştır. Osmanlı Devleti'ni ısrarla savaşa sokmak isteyen Almanya ise bu cephede Osmanlı Devleti'ne büyük faydalar sağlamamıştı. Kalabalık asker göndermemekle birlikte Gürcistan'a gönderdiği altı bin mevcutlu kuvveti ile Osmanlı Devleti'ne sorun çıkartmıştı. Almanya'nın buraya gönderdiği yardım iki yüz elli tünden ibaretti ve bu Alman ordusunu zayıflatacak bir oran değildi. Ancak Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle savaş uzamış, Türk kuvvetleri cephede Rus ve İngilizlerin önünü kesmişti.³⁰

1.2. Rus İşgali Öncesinde Trabzon'un İçinde Bulunduğu Durum

Osmanlı Devleti'nin Poti, Batum gibi bazı Rus limanlarını bombalayarak savaşa dâhil olması üzerine istediği ve beklediği fırsatı bulan Rusya, Trabzon'u bombardımana tuttu.³¹ Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının hemen ardından Vali Cemal Azmi Bey³² Döneminde şehir, Ruslar tarafından bombalanmıştı. Trabzon'un önemli yapılarından Cihan Oteli'nin de hasar gördüğü bu ilk saldırı, şehrin Ruslar tarafından ele geçirilmesine kadar yoğun bir biçimde sürecek bir dizi bombardımanın da başlangıcı oldu.³³ Özellikle 1915 yılında aralıksız bir biçimde süren Rus bombardımanı, Trabzon'un Türkler tarafından

²⁹ Uçarol, a. g. e., s. 621.

³⁰ Çakmak, a. g. e., s. 29-30.

³¹ BOA. DH. EUM. 5 ŞB, 52/52.

³² Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesi ile idam cezasına çarptırılan ittihatçılardan birisi olan Cemal Azmi Bey, Trabzon tehcir mahkemesi olarak adlandırılan davalarda da; İttihat ve Terakki Merkezinden aldığı emirleri Trabzon'da uygulattığı ve çok sayıda Ermeni'nin ölümüne neden olduğu gerekçesi ile yargılanmıştı. I. Dünya Savaşı sürecinde, Karadeniz ve Doğu Anadolu'daki teşkilatlanmayı sağlamak amacı ile Trabzon'a gönderilen ittihatçılarla yakın temas halinde bulunan Cemal Azmi; valiliği süresince İttihatçılara her türlü desteği sağlamıştı. Sonuna kadar davasının arkasında durmaktan çekinmeyen Cemal Azmi, bu dalgalı dönemde mahkemenin hakkında verdiği tutuklama kararı neticesinde; Anadolu'yu terk etti. Berlin'e yerleşerek vefatına kadar burada yaşayan Cemal Azmi, yine Berlin'de Ermeni Komitacıların eylemi ile şehit edilmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz; Uğur Üçüncü, **İttihatçıların Trabzon'daki Faaliyetleri**, Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2012, s. 22-23, 25-26, 44.

³³ Cevdet Alap, "Cevdet Alap'ın Savaş ve Muhaceret Anıları", **Trabzon Hatıraları**, Hazırlayan M. Akif Bal, İstanbul: Bayrak Matbaası, 2009, s. 207; Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, **Trabzon'un Yakın Tarihi**, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Basımevi, 1986, s. 4; Lermioğlu, a. g. e., s. 194-196, 203-208.

tekrar geri alınmasına kadar sık sık tekrar edildi.³⁴ Bu duruma bağlı olarak Trabzonlular, Rus donanmasına ve bombardımanına alışmak zorunda kalmıştı. 1915 yılında Rus donanmasının Trabzon sahilindeki faaliyeti yoğunlaştı. İşgal öncesi Trabzon halkı bombardımanlardan korunmak için çarşafını, peçesini fenerini gerektiğinde kaçırmak için hazır bulundurur hale gelmişti.³⁵ Çünkü Rus Donanmasının özellikle 1915'te şehri günde iki kez bombaladıkları olmuştu.³⁶

Bombardımanlarda şehre en çok zarar veren Rus gemisi, halk arasında iki direkli ve dört bacalı olarak tarif edilen “Minancs” idi. Birçok hatıra ve belgede de zikredilen bu Rus gemisi, sahip olduğu teknik özellikler nedeni ile diğer Rus torpidolarından daha çok tahripkâr olmuş ve Müslüman halkın hafızasına kazınmıştı.³⁷ 1915'in sonuna doğru bu geminin yanına bir de askeri uçak eklenmişti.³⁸ Trabzon'un ciddi derecede zarara uğradığı bu bombardımanlar³⁹ bazen kayıklara kurşun sıkılması,⁴⁰ bazen de sahilden şehrin doğrudan bombalanması şeklinde meydana gelmişti.⁴¹ Bombardımanlar zaman zaman şehir halkından bazı Müslümanların ölmesiyle sonuçlandı.⁴² Bu bombardımanlarla Rusya, şehri işgal etmeden önce Trabzon'un sahil kesimine büyük zarar verdi. Kıyıya yakın dükkânlar, evler, kamu binaları, torpidoların atış menziline ulaşabildiği kısımlardaki camiler, sokaklar, Rus deniz kuvvetleri tarafından defalarca tahrip edilip, yıkıldı.⁴³ Aralıksız süren bu sahil tacizlerinin yanı sıra Ruslar, balıkçıları⁴⁴ ya da kıyıda bekleyen devlet motorlarını da kaçırmak⁴⁵ gibi eylemlere de girişti.

Rusların Trabzon'u bu kadar sık bombardıman etmelerinin bir nedeni de Trabzon'a çok yakın olan Batum'da üslerinin bulunması idi. O tarihte Batum Rusların elinde bulunmaktaydı ve Rusya, Birinci Dünya savaşına dâhil olmasının hemen ardından Kafkasya'ya asker çıkartmaya başlayarak; bölgede ciddi bir yığınak merkezi

³⁴ Mediha Kayra, “Rus İşgali Sırasında Trabzon'un Bombardımanı”, **Trabzon Hatıraları**, Hazırlayan M. Akif Bal, İstanbul: Bayrak Matbaası, 2009, s. 177, 180-181, 184,186; Tarakçıoğlu, a. g. e. , s. 5.

³⁵ Kayra, a. g. m., s. 185.

³⁶ BOA. DH. EUM. 5. ŞB 52/52; Alap, a. g. m., s. 208.

³⁷ BOA. DH. EUM. 5. ŞB 52/52.

³⁸ BOA. DH. EUM. 5. ŞB 52/52.

³⁹ BOA. DH. İUM. E-10. 160.

⁴⁰ BOA. DH. SUM. 5. ŞB, 5/5 20 47.

⁴¹ BOA. HR. SYS.

⁴² BOA. DH. EUM. KLU. 5/6; Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 5.

⁴³ BOA. DH. EUM. 5 ŞB, 52/52.

⁴⁴ BOA. DH. EUM. 5. ŞB, 10/2.

⁴⁵ BOA. DH. EUM. 5. ŞB, 17/41.

oluşturmuştu.⁴⁶ 1916 yılı başında Kafkas Cephesi'nde konuşlanmış Rus kuvvetleri, tam teçhizatlı ve kalabalıktı. Bu cephedeki Rus kuvvetleri şunlardan oluşuyordu: Sahil Müfrezesi (Batum Kalesi), 2. Türkistan, 1. ve 4. Kafkas Kolorduları, Azerbaycan-Van Müfrezesi ve ordu ihtiyatları. Ordunun konuşlanma planına bakıldığında; Batum Kalesi Sahil Müfrezesi'nin Arhavi-Artvin-Kaçkar dağı arasındaki hatta 2. Türkistan Kolordusunun Kaçkar Dağı ile Oltu arasında, 1. Kafkas Kolordusu'nun Azap-Horosan-Mirgemir Dağı hattında, 4. Kafkas Kolordusu'nun Kop-Haçlı ve Nazik Gölleri-Yakupaga Dağı güneyi-Adilcevaz hattında, Azerbaycan Van müfrezesi Van Gölü güneyinde ve İran Azerbaycan'ında, ordu ihtiyatlarının ise Kars'ta bulunduğu görülür. Bu haliyle Rusya, Doğu Anadolu topraklarının büyük bir kısmını işgal etmiş durumda idi.⁴⁷

Rusya'nın 1916 yılı başında Batum'dan İran yaylasına kadar Doğu Anadolu coğrafyasındaki toplam kuvveti, yüz seksen piyade taburu, iki yüz otuz dört süvari bölüğü ve üç yüz seksen altı seyyar toptu. Ayrıca Rus Kafkas ordusu, yiyecek, giyecek ve diğer hususlarda mükemmel bir şekilde hazırlanmıştı. Rus Kafkas ordusunun karşısına çıkacak 3. Türk Ordusunun ise toplam kuvveti; yüz on sekiz piyade taburu, altmış üç bölük süvari ve yüz seksen toptan ibaretti. Kalabalık ve tam teçhizatlı Rus ordusunun diğer bir özelliği de homojen bir yapıda olmayıştıydı. Rus ordusu geniş Rus coğrafyasının çeşitli kısımlarından toplanmıştı. Orduda Sibiryalılarından Gürcülere, Alman kökenlilerden Baykal Gölü çevresi halkına, Karabağlılardan Kazaklara kadar farklı etnik kökenlere mensup askerler bulunmaktaydı.⁴⁸ Özellikle Kazaklar diğer etnik kökenlilere oranla daha kalabalıktı. 1914'ten itibaren Çoruh, Artvin ve Batum yakınlarına getirilen Kazak sayısı altmış bine yakındı.⁴⁹ Gerek Rusya'nın I. Dünya Savaşı'na girme arzusu gerek savaşa dâhil olur olmaz Kafkasya'da giriştiği hazırlık; Rusya'nın bu seferki girişiminin öncekilerden farklı olduğunun işaretiydi.

Tüm bunlar gösteriyordu ki Rusya, Trabzon işgali öncesinde, daha evvelki girişimlerinden farklı olarak; Anadolu'da geniş çaplı bir işgale girişmişti. Trabzon, sahip olduğu coğrafi konum itibarıyla Rusya'nın işgal planında önemli bir konuma sahipti. Rusların amacı Trabzon'u ele geçirerek; Erzurum Cephesinde harekât yapan Türk

⁴⁶ BOA. DH. EUM. KLU. 4/6.

⁴⁷ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, II/II**, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1993, s. 6-8.

⁴⁸ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi**, s. 6-8.

⁴⁹ BOA. EUM. EMN. 177/40.

ordusunun ikmal yolunu keserek, Doğu Anadolu'nun işgalinde ikmal limanının merkezi olarak kullanılmaktı. Böylece Doğu Anadolu'yu işgalle meşgul Rus ordusunun tüm kanadına, Rusya'dan yardım ve iâşe götürebileceklerdi. Ayrıca Kafkasya'dan itibaren Karadeniz kıyılarını izleyerek İstanbul'a ve dolayısıyla Boğazlara yaklaşmak politikasında önemli ve hacimli bir adım atmış olacaktı.⁵⁰ Ancak Rusya'nın Trabzon'u ele geçirmek isteğinin temel nedenlerinden birisi; ilerlemeye çalıştığı Doğu Anadolu'da yol, araç ve taşıma sıkıntısı çekmesiydi.⁵¹ Bu yüzden ilerde görüleceği gibi ele geçirdiği yerlerde özellikle yol yapımına özen gösterildi.⁵²

1916 baharına gelindiğinde bölgede ilerleme kaydetmiş durumda bulunan Ruslar, iç kesimlere girdikçe, yolsuz, bakımsız ve muhacirlikle birlikte boşaltılmış bir coğrafyada ilerlediklerini fark edince, karşılaştıkları manzara karşısında ordunun ileri harekâtı için endişelenmeye başladılar. Bu nedenle iç kesimlerde bulunan Rus birlikleri, deniz üzerinden gelecek yardımlara muhtaç durumdaydı.⁵³ Bundan dolayı Rusya, Trabzon'un liman özelliğini en iyi biçimde kullanmak niyetinde idi. Rus deniz kuvvetleri sadece, kıyıda ilerleyen Rus piyadelerine destek vermekle ya da şehri sık sık bombardımana tutmakla kalmadı; şehrin konumundan faydalanarak, iç kesimlerdeki Rus askerleri için aralıksız olarak yardım ve iâşe temin etti.⁵⁴

Kısacası büyük bir işgale kalkışan Rusya, ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak ve bölgeye tutunabilmek için Trabzon'a muhtaçtı. Ruslar için Trabzon, genel Kafkas harekâtının kilit noktasıydı. Zaten şehir bu özelliği ile tarih boyunca askeri-stratejik açıdan odak noktası olmuştu ve Trabzon'un I. Dünya Savaşı yıllarındaki önemi de bu özelliğinden kaynaklanıyordu. İstanbul'un Anadolu ile demiryolu bağlantısının olmayışı, Trabzon'un Erzurum'a olan yakınlığı gibi sebepler Trabzon'u, İstanbul-Erzurum hatta İstanbul-Doğu

⁵⁰ Önder Duman, **I. Dünya Savaşı Sırasında Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Ermeni Terör Faaliyetleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s. 72.

⁵¹ Sabahattin Özel, **Milli Mücadele'de Trabzon**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 7.

⁵² Andrei Medardoviç Zayonçkovskiy, "Büyük Harp (1914:1918) Kafkas Cephesi", (Çev. Latif), **Askeri Mecmua**, 97, İstanbul: Yayınevi yok, 1935, s. 472. Enver Uzun, **İşgal Yıllarında (1916-1917) Trabzon'da Rus Askeri Gazetesi Voennyi Listok (Makaleler Toplusu)**, Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2008, s. 5.

⁵³ Zayonçkovskiy, a. g. e., s. 468.

⁵⁴ Moris Larşer, **Büyük Harpte Türk Harbi**, (Çev. Bursalı Mehmet Nihat), 2, İstanbul: Askeri Matbaa, 1927, s. 370.

Anadolu ulaşımının ve haberleşmesinin olmazsa olmazı haline getirdi.⁵⁵ Çünkü Trabzon, sahip olduğu liman itibarıyla Rusların Karadeniz sahil harekâtı için hayati önem taşıyordu ve coğrafi konumu itibarıyla de transit yolların düğüm noktasındaydı. Tüm bunlar iç kesimlerde bulunan Rus ordusunun ikmali demektir.⁵⁶ Bu nedenle Ruslar, şehri ele geçirerek, Türk ordusunun ikmaline darbe vurmaya düşünmüştü.⁵⁷

Kafkas Cephesi'ne ulaştırılması istenen her türlü malzeme, İstanbul'dan denizyolu ile Trabzon'a, Trabzon'dan kara yolu ile Erzurum'a gönderilirdi. Bu tarihte İstanbul-Erzurum arasında doğrudan demiryolu yoktu. Erzurum-Trabzon⁵⁸ arasındaki şose yol ise düzgün olmamakla birlikte, kamyon gibi taşıma araçları da eksikti. Cepheye ulaştırılması gereken birçok ihtiyaç malzemesi hayvan sırtında ya da hayvan gücüne bağlı arabalarla taşınırdı. I. Dünya Savaşı yılları boyunca Ruslar, iki taraf için hayati önem taşıyan İstanbul-Erzurum bağlantısını sahilten tamamlayan Trabzon'u denizden bombardıman etti. Çok sayıda Rus gemisi sadece Trabzon'u değil tüm Karadeniz sahillerini bombalayıp, İstanbul'dan cepheye yardım ulaşmasını engellemek için uğraş göstermişti.⁵⁹

Rusların, Osmanlı Devleti sınırına yakın bölgelerinde birbirine bağlanan kesintisiz şoselerle, aktif bir demiryolu hatları vardı. Ancak sınırdan sonra mevcut tek şose bahsi geçen Erzurum-Trabzon şosesiydi. Bölgedeki tek düzgün yol Bayburt'tan Trabzon'a doğru uzanan bu şoseydi. Sonuçta Rusların kalite bakımından Avrupa'daki yollara benzettikleri bu yolu ele geçirmeleri bölgedeki ilerlemeleri açısından belirleyici olacaktı.⁶⁰ I. Dünya Savaşına girilmesiyle ve Rusların bölgede işgale başlamasıyla yolun önemi daha da arttı.⁶¹

Rusların bu büyük işgal harekâtında Trabzon'un öneminin bir nedeni de bu yoldu. Trabzon'un elde tutulması demek iç kesimlerde bulunan Rus ordusuna harp malzemesi ve

⁵⁵ Özel, a. g. e., s. 3-4.

⁵⁶ Zayonçkovskiy, a. g. m., s. 463.

⁵⁷ Selçuk Ural, "Kurtuluşun Mütarekeye Kadar Trabzon Vilayetinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, 1, Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12, 2001, s. 567.

⁵⁸ 1850 yılında temeli atılan 1872'de yapımı tamamlanan bu yol bölgede tek olma özelliği taşımakta idi. İnşa edildiğinden beri bölge için özellikle askeri ikmal ve iaşe hususlarında hayati önem taşımıştı.

Ayrıntılı bilgi için bkz; Karaçavuş, a. g. t., s. 33.

⁵⁹ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 5.

⁶⁰ Guze, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler", (Çev. Hakkı Kaymakam), **Askeri Mecmua**, 20, İstanbul: Basımevi Yok, 1931, s. 82-86; Çakmak, a. g. e., s. 297-300.

⁶¹ BOA. DH. İUM. E-5.

ikmal ulaşması demektir. Kısacası Rus ordusunun ikmal ve iaşesi, Trabzon'un ele geçirilmesine bağlıydı. Zaten ileride de izah edileceği gibi Rusya, 1916 baharından itibaren Trabzon'un bu özelliğinden istifade edecekti.⁶² Ayrıca, Erzurum'un düşüşü ve şehirde yaşananlar Müslüman halkın moralini oldukça bozmuşsa da Ruslar; Trabzon'un zaptının Türk maneviyatını daha derinden sarsacağını farkında idiler. Ruslar için Trabzon, Anadolu'nun işgalinde mühim bir hedefti.⁶³

Yukarıda ifade edilen gerekçelerden dolayı, Trabzon'un ele geçirilmesi Ruslar için bir zorunluluktur. Bu yüzden işini şansa bırakmak istemeyen Rusya, siyasi olarak da Trabzon ve çevresinin sahibi olduğunu diğer devletlere kabul ettirmek istedi. 1916 Mart'ında diğer İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti'ni paylaşmak üzere masaya oturdu. Görüşmelerin ardından Rusya, Petrograt Protokolü ile Erzurum, Van ve Bitlis dışında kalan ve Trabzon'a kadar tüm Doğu Karadeniz kıyılarını kendi payı olarak İtilaf Devletlerine kabul ettirdi.⁶⁴ Tüm bu gelişmelerin yaşandığı ve Rusların Trabzon'u işgale hazırlandığı sırada, 93 Harbi ve Balkan Savaşları'nın da etkisiyle Trabzon halkı yorgun ve yoksuldu.

Fakat tüm bu şartlara rağmen Trabzon, Birinci Dünya Savaşı'nda bütün direncini gösterdi. Diğer vatandaşlar gibi Trabzonlular da kadın erkek fark etmeksizin askeri ikmal malzemelerini, çoğunlukla yaya olarak Trabzon'dan Erzurum'a kadar sırtlarında taşıdı.⁶⁵ 1916 senesinin girmesiyle karşı taarruza geçen Rusların işgale hazırlandığı Trabzon, işgal öncesinde bu şartlar altındaydı.

1.3. Rusların Trabzon Harekâtı

Hazırlıklarını tamamlayan Rusya, 10 Ocak 1916'da,⁶⁶ 3. Türk Ordusu'na karşı taarruza başladı. Rusların bu hareketi üzerine Türk genel karargâhı da, Doğu Anadolu'daki 3. Ordu'nun, İstanbul'da bulunan 10. Tümenle desteklenmesine karar verdi. Ancak 25 Ocak 1916'da yola çıkan bu tümenin cepheye varması kara yolu güzergâhından yaklaşık bir buçuk ayı bulacağından ve Rusların öncelikli müstahkem mevki olarak Erzurum'u

⁶² Zayonçkovskiy, a. g. m., s. 463; Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 11.

⁶³ Larşer, a. g. e., s. 370.

⁶⁴ Uçarol, a. g. e., s. 611-612.

⁶⁵ BOA. DH. İUM. E-5.

⁶⁶ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi**, s. 9

hedef seçmelerinden dolayı; gönderilecek yardımın deniz yoluyla ulaştırılmasına karar verildi. 4 Şubat'ta İstanbul'dan Yavuz Zırhlısı ile birlikte yola çıkan yardım, 6 Şubat'ta Trabzon'a ulaştırıldı.⁶⁷

Ruslar, Erzurum üzerindeki taarruzlarından bir hafta önce sahilden taarruza başlayarak 10 Ocak'ta Arhavi Deresi boyunca Türklerle karşı karşıya geldiler. Bu karşılaşmada Ruslar, on bir tabur piyade, 3 bölük süvari yirmi dört topa sahipken; Osmanlı Devleti'nin elinde 7 tabur piyade, 1 takım süvari ve 6 top bulunmaktaydı. Rus kuvvetleri 10 Şubat'ta gemilerinin ağır bombardmanı ile Türk kuvvetlerini sıkıştırdı ve onları önce Fındıklı hattına, 13 Şubat'ta da Fındıklı Deresinin batısına çekilmek zorunda bıraktı. 19 Şubatta Büyükdere - Fırtına Deresi hattının batı yakasına çekilen Türk birlikleri burada yeni bir savunma mevzisi oluşturdu. Diğer taraftan Ruslar 16 Şubat'ta Erzurum'a girdi.⁶⁸ Rusların bu ilerleyişi işgal altında kalan topraklardan büyük bir göç hareketi başlattı. Bu göç Trabzon'da da yaşandı.⁶⁹

Türk ordusu, Kasım 1915 itibariyle Karadeniz'deki üstünlüğü tamamen ele geçiren Rusların⁷⁰ Erzurum tarafından ilerleyişini engelleyebilmek amacıyla, 29 Şubat'ta Erzurum tarafına götürülmek üzere Trabzon'a yardım ulaştırdı. Sahil hattında Rusların ilerleyişinin gönüllüler tarafından durdurulacağı düşünülüyordu. Fakat bunun olabilmesi için Karadeniz'de Rus donanmasının üstünlüğü elinde bulundurmaması şarttı. Ruslar Karadeniz'deki üstünlüklerine rağmen, Şubat sonunda Fırtına Deresi-Büyük Dere hattındaki Türk savunmasını kıramadı.⁷¹ Bu direnişin yarılmasına üzerine Rus ordusu Pazar'a çıkartma yaparak Türkleri arkadan kuşatıp, çembere alma girişiminde bulundu ve 4 Mart 1916'da Türk mevzilerinin⁷² gerisinde kalan Pazar'a, 5 Mart'ta Çayeli'ye ve 8 Mart'ta da Rize'ye girdi.⁷³ Rusların bu sahil ilerleyişinde donanmanın katkısı büyüktü. Ruslar, sahil kuşatmasında kullanılan İmparatoriçe Maria ve İmparatoriçe Katerina savaş

⁶⁷ Mehmet Bilgin, **Rus İşgalinde Trabzon Direnişi**, Trabzon: Serander Yayınları, 2008, s. 30.

⁶⁸ Çakmak, a. g. e., s. 209; **Birinci Türk Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi**, s. 111-129. Mediha Kayra, **Hoşça Kal Trabzon**, (Günümüz Türkçesine Çev. Cahit Kayra), İstanbul: Dünya Kitapları, 2005, s. 42-44.

⁶⁹ Fevzi Çakmak bu göç hareketiyle ilgili olarak; "Ruslar Kars kapısından girerken, Türkler Trabzon kapısından çıkıyorlardı" der. Ayrıntılı ilgi için bkz; Çakmak, a. g. e., s. 209.

⁷⁰ Steblina Kamensky, **1914-1918 Karadeniz'de Mayın Harbi**, İstanbul: Deniz Matbaası, 1938, s. 1.

⁷¹ Bilgin, a. g. e., s. 33.

⁷² Çakmak, a. g. e., s. 213

⁷³ Zayonçkovskiy, a. g. m., s. 468.

gemilerini de bölgeye getirdiklerinden bu ilerleyişleri esnasında Yavuz Zırhlısından çekinmediler.⁷⁴

1.4. Türk Direnişi

Rize'nin düşüşü Rus ilerleyişinin durdurulamayacağını göstergesiydi. Rusların Rize'yi ele geçirip Trabzon'a doğru ilerlemesi üzerine Lazistan Müfrezesi Komutanı Yarbay Ştanke 15 Mart 1916 itibariyle görevinden alındı ve yerine Binbaşı Halit Bey atandı.⁷⁵ Rize'nin düşüşünün ardından Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey de bir bildiri ile Rus işgali altına girme tehlikesi bulunan bölgedeki halkın Trabzon'un batısına, Yoroz Burnu'nun arkasına çekilmesini istedi.⁷⁶ Trabzon'un savunmasına destek olmak ve şehrin düşüşünü engellemek amacıyla da Midilli Kruvazörü aracılığıyla İstanbul'dan iki yüz mevcutlu bir piyade bölüğü getirildi. Tirebolu'daki 28. Piyade Alayı'na eklenen bu bölük, Alman Binbaşı Hunker komutanlığına verilerek Trabzon'a gönderildi. Türklerin bu hazırlıkları tamamladığı sırada Rus ordusu da 26 Mart 1916'da deniz kuvvetlerinin ateş desteği ile harekete geçti. Ruslar, karadan Lazistan müfrezesiyle çarpıştığı sürece donanma aracılığı ile Rize'ye asker sevk ettiler.⁷⁷

Rize'yi bir direnişle karşılaşmadan ele geçiren Rusların amacı sahilden batıya doğru ilerlemektir. Ancak Rus ordusu, Of'ta Baltacı (Kalapotamos) Deresi hattında beklemedikleri bir direnişle karşılaştı.⁷⁸ Rusların "Of Kalesi" olarak nitelendirdikleri bu direnişte, yöre halkı da Türk ordusu ile birlikte savaştı. Bu direniş karşısında Ruslar, yirmi bir gün boyunca Baltacı Deresi'ni geçemedi.⁷⁹ Of halkı silah sıkıntısına rağmen, büyük bir direniş göstermişti.⁸⁰ Halkın yanı sıra yerel milis kuvvetlerinin etkin rol oynadığı kanlı muharebeler daha çok Maki Boğazı'nda, Kelali Tepeleri'nde, Baltacı Deresi'nde ve İyidere'de gerçekleşti. Ruslar özellikle kanlı çarpışmaların yaşandığı Kelali Tepeleri'nde, sürekli destek birlik almak zorunda kaldılar. Bunun yanı sıra donanmadan da yardım ve

⁷⁴ Kamensky, a. g. e., s. 1; Çakmak, a. g. e., s. 213.

⁷⁵ Duman, a. g. e., s. 72.

⁷⁶ Altay Yiğit, **I. Cihan Savaşında Doğu Karadeniz Muharebeleri Birinci Kitap**, Trabzon: 1950, s. 88; Hasan Umur, **Of ve Of Muharebeleri**, İstanbul: Güven Basımevi, 1949, s. 43.

⁷⁷ Duman, a. g. e., s. 73.

⁷⁸ Yiğit, a. g. e., s. 89.

⁷⁹ Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461-2007)**, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008, s. 258.

⁸⁰ Yiğit, a. g. e., s. 10; Haşim Albayrak, **I. Dünya Savaşında Doğu Karadeniz Muharebesi ve Of Direnişi**, İstanbul: Babıali Kitaplığı, 2007, s. 55-65.

destek gördüler. Of direnişinin kırılışında Rus donanması belirleyici oldu. İki ateş arasında kalan Of'taki Türk direnişçileri iki gün dayanabildi. Ruslar ise Of'ta ağır kayıplar verdiler. Of'taki Rus zayıyatı Rus gazetelerinde on dört bin civarında gösterilse de tam sayı bilinmemektedir. Bununla birlikte buradaki kaybın üç-dört bin civarı olduğu düşünülmektedir.⁸¹

Rus ordusuna uzun süre geçit vermeyen Of, güçlü ve devamlı takviye alan Rus ordusu karşısında teslim olmak zorunda kaldı ve 26 Mart 1916'da, akşam saatlerinde düştü.⁸² Ruslar buradaki direnişi kırmak için dağdan plastonlarla, cepheden 19. Türkistan Alayıyla, sahilden de Panteleimon zırhlısı ile saldırmıştı.⁸³ Rusları geri püskürtmek için büyük çaba harcansa da başarılı olunamadı. 28 Mart 1916 itibariyle Türk ordusu Baltacı Deresi'nin batısına kadar çekilmek zorunda kaldı.⁸⁴

Of direnişi sırasında yöre halkı Türk askerinin yanında yer alarak tam bir kahramanlık örneği gösterdi. Yöre halkının desteği, Of'un düşüşünden sonra da devam etti. Bölge halkı Dernek'te, Çaykara'da ve Sultan Murat'ta ordusunun yanında yer alarak askere rehberlik etmiş ve gayretleriyle Rus ilerleyişini yavaşlatmıştı.⁸⁵ Of'un düşüşünün ardından çatışmalar devam etti. 30 Mart'ta Ruslar için önem taşıyan Portugal gemisi batırıldı.⁸⁶ Hastane işareti olan ancak gerçekte mühimmat taşıyan botları çeken bu geminin batırılması Rusları geçici olarak umutsuzluğa düşürmüştü. Fakat 2 Nisan'da Karadere'nin batı kıyısına kadar gelen Ruslar, 7 Nisan gecesi de Sürmene'ye girdi.⁸⁷

Sahil şeridinde olduğu gibi Türk ordusunun durumu iç kesimlerde de iç açıcı değildi. Rusların 19. Türkistan Alayı ile 1. Plaston Taburu, Aho Dağı'na karşı taarruza geçmiş ve öğlen saatlerinden itibaren dağı ele geçirerek Karadere boyunca uzanan Türk savunma hattını yarmışlardı. Aho Dağı'ndaki çatışmada, Ruslara bin zayıyat verdirilmesine

⁸¹ Umur, a. g. e., s. 48-65.

⁸² Zivinden Peteriçe, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları**, Ankara: Büyük Erkan-ı Harbiye Matbaası, 1934, s. 109.

⁸³ Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461-2007)**, s. 258.

⁸⁴ Çakmak, a. g. e., s. 253.

⁸⁵ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 8; Lermioğlu, a. g. e. , s. 224, 226; Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461-2007)**, s. 258.

⁸⁶ Kamensky, a. g. e., s. 13.

⁸⁷ Zayonçkovskiy, a. g. m., s. 470; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi**, s. 196.

rağmen;⁸⁸ batıya doğru ilerleyişlerini durdurmak mümkün olmadı. 13/14 Nisan gecesi Türk birliklerinin asıl savunma mevzileri Rusların eline geçti.⁸⁹ 14 Nisan sabahı Rusların nakliye ve harp gemileri Araklı açıklarına geldi. 15 Nisan'daki büyük saldırıyla Binbaşı Hunker emrindeki kuvvetler Trabzon'un güneyine kadar geldiler. Buna karşılık Türklerin gönüllü ve jandarma birlikleri ise Trabzon'un batısına çekildi.⁹⁰ Ruslar, 16 Nisan itibariyle Yomra'nın Kalafka Deresi'ne ulaştı.⁹¹ Ruslar sadece karadan ilerlemekle yetinmedi, denizden de harekâta devam ederek, gemilerle sürekli olarak sahili bombardıman etti. Bu saldırıların sonucunda Rostislav, Panteleimon zırhlıları ve altı Rus harp gemisi, sahili harap etti.⁹² Özellikle Mart ayı içindeki bombardımanlarda, arasında Amerikan Konsolosluğunun da bulunduğu birçok bina tahrip edildi.⁹³ Ruslar şehre girmeden önceki bu bombardımanlarında özellikle resmi binaları hedef almışlardı.⁹⁴

Rus ordusunun, donanmayı etkin biçimde kullanmasının bir nedeni de Trabzon'un denizle olan bağlantısını kesmektir. Donanma aracılığı ile bir yandan sahili topa tutarken diğer yandan denizde yakaladıkları Türk yelkenlilerini batırdılar. Kısacası Ruslar, Trabzon'u düşürebilmek için şehri hem karadan hem de denizden kuşatmışlardı.⁹⁵ 16 Nisan gecesi mermileri biten Rus gemileri Sivastapol'e geri döndü. Rus deniz subayları gemilerin dönüşünü Rusların Sahil Cephe Komutanı General Liyahof'a bağlarlar. Bazı Rus kaynaklarına göre, Trabzon'un ele geçiriliş başarısını kendisine mal etmek isteyen Liyahof, Rus donanmasını bu şereften yoksun bırakmak için onları vakit kaybetmeden Sivastapol'e geri göndermişti.⁹⁶ Bu tutum, Rus ordusu içerisindeki durumu ve zihniyeti ortaya koyması bakımından önemlidir.⁹⁷ İşgal süresince, Rus ordusu içerisindeki bu rekabet, farklı yerlerde ve zamanlarda kendini göstermişti.

⁸⁸ Bilgin, a. g. e., s. 44.

⁸⁹ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi**, s. 174-175.

⁹⁰ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi**, s. 198-199.

⁹¹ Çakmak, a. g. e., s. 257; Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461-2007)**, s. 258; Cumhuriyet Odabaşoğlu, **Trabzon Belgelerle Milli Mücadele Yılları 1919-1923**, Trabzon: Top-Kar Matbaacılık, 1990, s. 35; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi**, s. 198.

⁹² Çakmak, a. g. e., s. 257.

⁹³ BOA. HR. SYS. 16/20.

⁹⁴ BOA. HR. SYS. 16/20; Lermioğlu, a. g. e., s. 237.

⁹⁵ Erol Kaya, "Birinci Dünya Savaşında Trabzon Muhacirleri", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, 1, Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12. , 2001, s. 532.

⁹⁶ Çakmak, a. g. e., s. 257-258.

⁹⁷ Petro'dan itibaren Karadeniz, Rusya için son derece önemli bir hale geldi ve Rusya'nın kalıcı devlet politikası haline dönüştü. Bu yüzden Rusya, Karadeniz'de hâkimiyet kurabilmek için filo oluşturmuş ve tüm imkânlarını kullanmıştı. Bu öneme bağlı olarak Rusya'da; Karadeniz filosunda küçük de olsa bir başarı kazanan askere, Bahriye Bakanlığından, Çarlık Sarayına kadar bütün yüksek makamlar derin bir

1.5. Muhacirlik

Muhacirlik, Rus işgalinin doğurduğu en önemli toplumsal sonuç olarak değerlendirilebilir.⁹⁸ İşgal nedeniyle çok sayıda vatandaş, merkezi terk ederek çevre vilayetlere göç etmek, diğer bir kısmı da çevre köylere çekilmek zorunda kalmıştı.⁹⁹ Nereye gittiklerini dahi bilmeyen binlerce kişi Ruslardan kaçmak için çoluk çocuk demeden bilinmezliğe doğru yolculuğa çıkmış ve bu yolculukta büyük acılar yaşamıştı. Bu yolculuğu kaçınılmaz hale getiren gelişme ise Of direnişinin kırılması idi. 13/14 Nisan gecesi, Türk birliklerinin asıl savunma mevzilerinin Rusların eline geçmesiyle¹⁰⁰ işgal kesinleşti. Trabzon'un Ruslar tarafından işgal edileceğinin anlaşılmasının üzerine Vali Cemal Azmi Bey, şehrin tahliyesine karar vererek vilayet merkezini Ordu kazasına taşıdı.¹⁰¹ Tüm bunlar Trabzon'da farklı bir atmosferin doğmasına yol açtı.¹⁰² O günleri bizzat yaşayan M. Reşit Tarakçıoğlu, Trabzon'un içinde bulunduğu bu sıkıntılı dönemi şu şekilde ifade etmektedir:

Geceleri Trabzon'a derin bir sessizlik, koyu bir karanlık çökmüştü. Kimsenin ağzı kerpetenle açılacak halde değildi. Halk, yalnız canını alıp kaçırmaktan başka çare düşünmüyor idi. Zira gelen düşman, ırza ve cana kıyan, aman vermeyen, adaletsiz, zalim bir düşman idi, her neye mal olursa olsun çıkmak, yolda can vermek şehirde kalmaktan hayırlı düşünülüyordu. Hiçbir kimse ne yapacağını komşularına duyurmamakta idi. Sabah olduğu zaman komşularından bir kısmının yuvalarını bırakıp uzaklaşmış olduklarını öğreniyorduk. Rum ve Ermeniler dükkânlarını açmayıp evlerine kapanmış idiler. Hali vakti yerinde olan kimseler, at veya kayık tedarik ederek çoluk çocuklarını ve ufak tefek ev eşyalarını kaçırabiliyorlardı.¹⁰³

Rus ordusunun şehre girmesinin hemen öncesinde 15/16 Nisan gecesi Trabzon, Türkler tarafından boşaltıldı.¹⁰⁴ Şehrin tahliye ve işgal tarihlerine bakıldığında, tahliyenin hızlı ve düzenli olduğu düşünülebilir. Ancak tahliye hızlı gibi görünse de planlı ve düzenli gerçekleştirilemedi. Vali Cemal Azmi Bey tarafından, Trabzon'daki Müslüman halkın

saygı duyuyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mozgfsky, **Rus Karadeniz Filosu Tarihi**, (Çev. Fevzi Kurtoğlu), İstanbul: Deniz Matbaası, 1935, s. 4.

⁹⁸ Enis Şahin, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)" , **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, (Ed. Veysel Usta), Trabzon: Serander Yayınları, 2009, Sayı: 7, s. 140.

⁹⁹ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 12; Sadi Selçuk, **Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Kafkas Tümeninin Trabzon'u Düşmandan İstirdadı**, Konya: Ülkü Basımevi, 1955, s. 85, Kayra, a. g. e., s. 19-20.

¹⁰⁰ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi**, s. 174-175.

¹⁰¹ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 9.

¹⁰² Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461-2007)**, s. 258.

¹⁰³ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 9.

¹⁰⁴ Guze, a. g. e., s. 85; Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461-2007)**, s. 258; Odabaşoğlu, a. g. e., s. 35; Zayonçkovskiy, a. g. m., s. 470; Hikmet Aksoy, **Bir Ömür Bir Şehir, Trabzonlu Gazeteci Cevdet Alap'ın Hatıraları**, Trabzon: Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 2011, s. 32-34.

öldürülmesini önlemek amacıyla alınan tahliye kararına bağlı olarak ortaya çıkan muhacirlik, türkölere konu olacak kadar büyük acıların da ilk adımı olmuştu.

Özellikle belirtmek gerekir ki şehrin boşaltıldığı bu süreçte, Trabzon'da büyük bir karışıklık yaşandı. Yokluk ve sıkıntının yaşandığı bu yıllarda muhacirlik için hazırlanan aileler geride bırakmak zorunda kaldıkları eşyaları değerlerinin altında satmaya çalışmış; ancak alıcı bulamamışlardı. Alıcı olarak şehirde kalan Rum ve Ermeniler, nasılsa Müslümanlar gittikten sonra her şeye sahip olacaklarını düşündüklerinden herhangi bir şeye para ödemeyi gereksiz görmüşlerdi.¹⁰⁵ Bu kaos ortamında Trabzon'da eşkıyalık da arttı.¹⁰⁶ Muhacir kabilelerinin şehirden ayrıldığı sırada yaşanan kargaşada Trabzon sorgu hâkimi ile Sotha Mahallesinden Palamut Osman vuruldu.¹⁰⁷

Müslüman halkın hızla şehirden ayrılmaya çalıştığı bu dönemde muhacirlere yardımcı olmak maksadıyla, Vilayet İdaresi tarafından iskelede Sevkiyat Merkezi¹⁰⁸ adıyla bir teşkilat kuruldu. Ancak, devlete ait eşyaları, devlet memurlarının ailelerini ve eşyalarını taşımakla görevli olan bu teşkilat¹⁰⁹ muhacirlerin nakliyesinde yetersiz kaldı.

Mevcudu az olan kayıkların kira fiyatlarının yüksek olması da muhacir olan herkesin bu kayıkları kullanmasını engelleyen nedenlerdendi.¹¹⁰ Maddi durumu iyi olanlar at veya kayık aracılığıyla, yanlarına alabildikleri birkaç parça eşya ile batıya doğru hareket etse de çoğu kişi imkânsızlıklar yüzünden kara yolunu tercih etmek zorunda kaldı.

¹⁰⁵ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 9.

¹⁰⁶ Süleyman Beyoğlu, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon (1914-1919)", **Cumhuriyet'in 75. Osmanlı Devleti'nin 700. Yılında Trabzon Tarihi Sempozyumu**, Ankara: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları: 75, 1999, s. 482.

¹⁰⁷ Alap, a. g. m., s. 212.

¹⁰⁸ Daha çok maddi durumu elverişli olan ya da devlet memuru olan kişilerin ailelerinin taşındığı bu sevkiyat merkezi hakkında bilinmesi gereken en önemli şey; kayıkçı kâhyası Yahya'dır. Kısaca Yahya Kâhya olarak bilinen bu kişi, sadece kayıkçılar arasında değil, İttihatçılar arasında da ünlüdür. Trabzon'da oldukça nüfuzlu olan Yahya Kâhya, işgal süresince Trabzon'un tahliyesinin sona erişine kadar şehri terk etmemişti. Aynı cesareti, Milli Mücadele döneminde de gösteren ve sıkı bir İttihatçı olan Yahya Kâhya, işgalden sonra da Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nin emrine girmiş ve bir Kuva-i Milliye lideri durumuna gelmişti. Cesaretinin yanı sıra, dönemdeki otorite boşluğunun da etkisiyle oldukça nüfuzlu hale gelen Yahya Kâhya, 1921 itibari ile Trabzon'da kendine ait kuvveti olan adeta devlet içinde devlet tanımlamasına uyan bir güç haline geldi. Enver Paşa'nın yurda sokulmasının gerçekleştirilmesi için onun emrinde silahlı birlik kuruldu. Trabzon'da Kuva-i Milliye ruhunun oluşturulmasında büyük emeği olan Yahya Kâhya, Fırka Kumandanı Sami Sabit Bey'in ve Vali Ebubekir Bey'in Trabzon'da itttihatçılar üzerinde kurmaya çalıştıkları baskı sürecinde, yine Trabzon'da öldürüldü. Ayrıntılı Bilgi için bkz: Uğur Üçüncü, **İttihatçıların Trabzon'daki Faaliyetleri**, Ankara: Altınpost Yayınları, 2012, s. 42, 83, 86, 136, 149, 263.

¹⁰⁹ Kaya, a. g. m., s. 533.

¹¹⁰ Kayra, a. g. e., s. 42-60.

Tarakçıoğlu konu ile ilgili olarak; merkeze gelen çok sayıdaki fakir kadın ve çocuğun kayıklara bindirilmediğini, varlıklı ailelerin çiçeklerinin dahi kayıklara yerleştirildiği esnada fakir kadınların şu şekilde yalvardıklarını bildirir:

Bizim erkeklerimiz askeredirler; paramız, önümüze düşecek erkek, herhangi bir kimsemiz yok; bizi, şu çocukları düşmana ezdirmeyiniz, ne olur bizi de kayıklara alarak kurtarınız, ırz ve namusumuz devletindir, siz bilirsiniz bizi de alınız.¹¹¹

Trabzon, daha muhacirlerin yola çıkmaya başladığı o anda değişmeye, ıssızlaşmaya başlamıştı. O günlerin önemli tanıklarından Muzaffer Lermioğlu işgalin hissedilmeye başlandığı Trabzon’u şöyle tasvir etmektedir:

Trabzon’dayım. şehir halkının çoğunluğu hicret etmiş. Sokaklarda, caddelerde gelip geöen yaya muhacir kabileleri ile askeri müfrezeler görünüyor. Yerli ve sivil halk pek az. Mahalleler bir ölü sükûneti içinde kalplere kasvet veriyor. Boş kalan evler şimdiden bir virane, bir harabe gözleri hırpalıyor. İç ve dar sokaklar daha تنها. şehirde bugüne kadar kalanlar en ziyade yardıma muhtaö olan yoksul ailelerdi. Memleketin felaket ve ızdırabı en ziyade bunların sırtında. Bu zavallıları işgal ve esaret facialarından kurtarmak için bir yardım eli, bir teşkilatı yok. Biöareler aölıklarını, sefaletlerini çoktan unutmuş, bu genel felaket karşısında ne yapacaklarını şaşırmış kalmışlar. Endişe ve korku içinde son ümide gönül bağlamış bekleşiyorlar. Rum vatandaşlarının buldukları mahallelerde hayat normal şeklinde devam ediyor. Asırlarca aynı çatı ve aynı idare altında bizimle yan yana yaşayan bu insanlar bu genel felakete tamamen lakayt. Üste seviniyorlar bile. Her birinin gözünde sinsi bir sevincin izleri parlıyor.¹¹²

şehrin boşaltılmasıyla birlikte merkezde az sayıda Müslüman kalmıřtı¹¹³ ve boşaldığı bu esnada Trabzon, yeni bir kaosa doğru ilerlemekte idi. Müslüman halkın büyük çoğunluğunun 15/16 Nisan gecesi Trabzon’dan ayrılmasının ardından şehir iki gün boyunca Rumlar ve Ermeniler tarafından talan edildi. Bu yüzden Ruslar sadece boşaltılmış değil aynı zamanda yağmalanmış bir Trabzon ile karşılaşmışlardı.

şehirlerini bırakıp gitmek zorunda kalan muhacirler ise belli bir yol ya da yerleştirme planına sahip değillerdi ve onların kullandığı yol da en az Rus donanmasının bombardımanı kadar tehlikeliydi.¹¹⁴ Sahilden batıya doğru ilerleyenler sık sık Rus donanmasının saldırılarına maruz kalırken; iç kısımdan ilerlemek isteyenler de Rum ve Ermeni eşkıyalarının gece baskınlarıyla, öete saldırılarıyla karşılaşmıştı.

¹¹¹ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 10.

¹¹² Lermioğlu, a. g. e., s. 222-223.

¹¹³ Zayonökovskiy, a. g. m., s. 470; Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 9.

¹¹⁴ Kaya, a. g. m., s. 537.

Batıya doğru hareket etmek zorunda kalan muhacirlerin büyük kısmı yolda heba oldu. Açlıktan, hastalıktan, yorgunluktan, Rus top ateşinden ve çete saldırılarından çok sayıda insan hayatını kaybetti. Trabzon'dan yola çıkan ve karayolundan vasıtasız olarak ilerleyen büyük bir muhacir kafiləsi, Akçaabat-Görece arasında, denizden Rus top ateşine tutuldu ve bunun sonucunda yüz seksen iki sivil hayatını kaybetti. Meşhur muhacirlik türküsü; "Trabzon'dan çıktım başım selamet, Çavuşlu'ya geldim koptu kıyamet..."¹¹⁵ bu saldırı sonucunda doğmuştur.

Muhacirlerin yolculukları esnasındaki güvenlik problemleri hiçbir şekilde çözümedi. Ruslarla işbirliği içerisine giren Rum ve Ermeni eşkıyalarının saldırısına uğramış bir muhacir grubunun, ağaçlara asılmış cansız bedenlerine rastlanması¹¹⁶ ve muhacir bir ailenin on iki çocuğundan sadece dördünün hayatta kalabilmiş olması,¹¹⁷ muhacirlerin güvenlik problemlerinin halledilememiş olduğu kanaatini doğrular niteliktedir.

Göç yolunun her yeri muhacirler için bir tehlikeydi. Fakat güzergâh üzerinde bulunan Harşit Deresi özellikle vurgulanması gereken bir yerdir. Çünkü Yağlı Dere adı ile de bilinen bu dere köprüsü olmayan,¹¹⁸ büyüklüğü ve derinliği ile muhacirlerin korkulu rüyası olmuş bir yerdi. Bu dere birçok muhacirin yağmur altında günlerce karşıya geçmek için beklemesine, kadınların ölümüne ve muhacir annelerin çıldırarak evlatlarını dereye atmalarına neden olacak kadar zorlayıcı olmuştur.¹¹⁹

Muhacirlerin problemleri sadece yolculukları ile sınırlı değildi. İskân ve iâşe de onların başa çıkmaları gereken problemlerdendi. Yerleşim planları olmayan muhacirler genellikle işgal edilen köylerinden biraz uzağa göçüyorlar, yeni yerleştikleri bu yere Rusların yaklaşmasıyla da daha ileriye hareket ediyorlardı. Trabzon'un ilçelerinden ya da Trabzon'un doğusunda bulunan şehirlerden batıya doğru hareket eden muhacirler ilk

¹¹⁵ Lermioğlu, a. g. e., s. 241.

¹¹⁶ Hasan F. Güngör, **URKİYE Muhacirlik Büktü Benim Belimi**, Trabzon: Serander Yayınları, 2010, s. 81.

¹¹⁷ Güngör, a. g. e., s. 131.

¹¹⁸ BOA. DH. İ. UM. 78/3.

¹¹⁹ Volkan Aksoy, **Birinci Dünya Harbinde Doğu Karadeniz'de Muhacirlik**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2003, s. 27.

olarak Giresun'a göçmüşler ve ardından da Giresun, Ordu, Ünye, Çarşamba, Bafra ve Samsun gibi sahil kesimlerine yerleştirilmişlerdi.¹²⁰

Muhacirlerin yolda karşılaştıkları zorluklar vardıkları yerlerde de devam etti. Çoğu muhacir aile yerleştirilemedi ve gittikleri yerlerde hanlarda, medreselerde camilerde hatta sokakta ve sahilde yatmak zorunda kaldı.¹²¹ Bu şartlar altında kolera, tifüs, uyuz gibi hastalıkların yayılması uzun sürmedi. Tüm bunlar "kirli muhacir" olarak isimlendirilen muhacirlerin hayatta kalmasını zorlaştırmıştı.

Gittikleri yerlerde köy ve kasabalardaki boş mekânların yanı sıra atıl vaziyetteki binalara da yerleştirilen muhacirler,¹²² daha sonra Rusların Harşit Deresi'ne kadar ilerlemesine bağlı olarak tekrar batıya doğru hareket etmişlerdi. Muhacirlerin bazıları Samsun'a kadar çekilirken bazıları da Ordu-Ünye arasında meydana gelen izdihamdan ve sahil şeridindeki humma salgınından dolayı; Ünye, Terme ve Çarşamba'nın yüksek kesimlerindeki köylere yerleştirilmişlerdi. Bazı muhacirler aşırı yığılmanın da tetiklediği açlık, kıtlık ve hastalık gibi nedenlerden daha batıya İzmit ve İnegöl'e ya da daha iç kesimlere Amasya ve Çorum'a gitmek zorunda kalmışlardı. Ancak kısa bir müddet sonra bu şehirlerin de muhacirlerin ihtiyaçlarına cevap vermemesi üzerine çok sayıda muhacir İstanbul, Adapazarı, Bolu, Merzifon, Yozgat, Ankara, Niğde ve Konya gibi şehirlere yerleştirildiler.¹²³

Muhacirlerin iâşe sorununun asıl nedeni tarım alanlarının ekilemeyişi idi.¹²⁴ Açlıkla yüz yüze gelen ve karışıklık nedeniyle muhacirler¹²⁵ özellikle ilk iskân ünitesi olan Giresun'da ekmek bulmakta zorluk çekmişlerdi.¹²⁶ Bölge halkı ise bu imkânsızlıklar ve zor şartlara rağmen 3. Ordunun lojistik desteğini devam ettirmişti.¹²⁷ Muhacirlerin durumuyla ilgilenecek olan kişiler ya da bir yardım kuruluşu olmadığından çoğu açlıktan ya da

¹²⁰ Aksoy, a. g. t., s. 24; Kaya, a. g. m., s. 537.

¹²¹ BOA. DH. İ. UM. 78/3.

¹²² BOA. DH. İ. UM. 3/78.

¹²³ Aksoy, a. g. t., s. 25-26, Hasan Umur, **Samsun'da On Beş Sene**, İstanbul: Güven Basımevi, 1942, s. 3.

¹²⁴ Kıtlığı etkileyen en önemli etken muhacirlerin işgal nedeniyle tarlalarını bırakmış olmalarıdır. Muhacirlik, her türlü bağ işinin ve çiftçiliğin tamamen bırakılmasına neden olmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz: BOA. DH. İ. UM.3/78.

¹²⁵ Yokluk nedeniyle beslenme sıkıntısı çeken muhacirler, buğday ekmeğinin okkasını on dört kuruştan, mısırın altı okkasını ise yetmiş beş kuruştan satın almak zorunda kalmışlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz: BOA. DH. İ. UM. Nr. 78-3/24.

¹²⁶ Aksoy, a. g. t., s. 24

¹²⁷ BOA. DH. İ. UM. Nr. 78-3/24

hastalıktan ölmüştü. Yiyecek o kadar azalmıştır ki; askere bile verecek mısır ekmeği kalmadığından fındık posasından ekmek yapılmış, çoğu kişi bu bedava posayı yiyerek hayatını kaybetmişti. Muhacirlerin çoğu buldukları ya da tanıdıkları otlarla ve bölgede bolca bulunan fındık ile hayatlarını devam ettirmeye çalışmışlardı.¹²⁸

Bu zorlu dönemde devlet yeteri kadar muhacirlerin yanında yer alamasa da kısıtlı imkânlarla muhacirler için bazı yardımlarda bulunmuştu. Sadece sınırlı sayıdaki muhacirlere ulaştırılabilmiş olan bu yardımlar daha çok giyecek ve yakacak üzerine idi. Muhacirlerin giyim ihtiyaçları için Vali Cemal Azmi Bey'in eşi başkanlığında bir dikiş komisyonu meydana getirilmiş ve bu komisyonun çalışmaları neticesinde tüccar Ebranoszade Sırrı Bey'den bin üç yüz lira bedelle alınan altmış iki bin arşın¹²⁹ kumaştan elbiseler dikilerek muhacirlere dağıtılmıştı. Muhacirlerin yakacak sorununun çözümü için de bazı kazalardan meyvesiz ve yaşlı ağaçlar kesilerek muhacire verildi.¹³⁰ Kısıtlı imkânlarla da olsa ağır geçen 1916 kışında yersiz yurtsuz kalan muhacirlerin ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışmışsa da yeterli olmamıştır. Vali Cemal Azmi aracılığı ile yiyecek, giyecek, yakacak ve barınacak yer sağlamaya çalışılsa da¹³¹ bu yardımların muhacirlere ulaşması çoğu yerde 1917'ye kadar uzamıştı.

1.6. Rusların Trabzon'a Girişi

15 Nisan itibari ile Ruslar Trabzon'a iyice yaklaşmışlardı. Amaçları Akçaabat'a kuvvet çıkararak Türk kuvvetlerini arkadan çevirmektir. Ancak beklemedikleri bir gelişme yaşandı. Rusların çatışma için hazırlandığı bu esnada, karargâha gelen heyet şehrin Türkler tarafından boşaltıldığı haberini getirdi.¹³² Bu haberi getiren ve Rusları şehre davet eden heyetin başında Rum Metropoliti Hrisanthos¹³³ bulunmakta idi.¹³⁴ O, Rusları Trabzon'a

¹²⁸ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 16.

¹²⁹ Arşın: Metrenin kabulüne kadar kullanılan ve günümüzde altmış sekiz cm ye denk gelen bir uzunluk ölçü birimidir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Muhammet Yelten, Mustafa Özkan, **Türkçe sözlük**, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2002, s. 112.

¹³⁰ BOA. DH. İ. UM. Nr. E 28/25.

¹³¹ BOA. DH. İ. UM. 78/3; Kaya, a. g. m., s. 533.

¹³² Özel, a. g. e., s. 10.

¹³³ Trabzon Rum metropolitliğinin son metropoliti olan Hrisanthos, aslen Gümülçine'lidir ve Heybeliada'daki ünlü ruhban okulundan mezun olmuştur. Dört yıl kadar İsviçre ve Almanya'da öğrenim gören Hrisantos, Avrupa'da aldığı bu eğitimin ardından; ilahiyat doktoru unvanını almaya hak kazanmıştır. Türkçenin yanı sıra iyi derecede Eski Yunanca, Fransızca ve Almanca bilen Hrisantos 1913 yılında Trabzon'da metropolit olarak görev yapmaya başlamıştır. Aile adı Flippides olan Hrisantos, gerek Trabzon'daki görevine başladıktan sonra gerek bu görevin öncesinde Pontus meselesiyle ilgili çok önemli

davet etmek için 18 Nisan 1916 sabahında bombardıman ve hücumdan korktuklarını, Trabzon'da can güvenliklerinin kalmadığını gerekçe göstererek Türkler tarafından boşaltılan şehrin bir an önce işgal edilmesini rica etti.¹³⁵ Üstelik bu tutumu davetle de sınırlı değildi. İddiasına göre Vali Cemal Azmi Bey, 3 Nisan 1916'da gönderdiği bir mektup ile şehrin idaresini şahsının başkanlık edeceği bir heyete teslim etmiş ve şu şekilde bir ifadeye bulunmuştu:

Bu memleketi Rum'lardan almıştık ve şimdi de onlara teslim ediyoruz. Camiye çevirdiğimiz kiliseleri de sizlere terk ediyoruz, muvafık görürseniz onları yine kiliseye çevirirsiniz, ihtiraslarınıza mağlup olmayarak onlara dokunmamanız zannedersen iyidir.¹³⁶

Cemal Azmi Bey'in şehrin boşaltılmasından önce 3 Nisan 1916'da bir mektup yazarak yönetimi devrettiği ve vilayet merkezini taşıdığı Ordu kazasına doğru hareket ettiği bilgisi doğrudur.¹³⁷ Ancak yukarıdaki alıntı yanlış aktarılmış bir ifadedir. Çünkü Vali Cemal Azmi Bey, Hrisanthos'a yazdığı mektubunda şehir idaresini Jandarma Komutanı, Polis Müdürü, Metropolit, George Fostropoulos ve Paraskevas Grammaticopoulos'dan oluşan geçici bir heyete bıraktığını ifade etmiş fakat güvenlik, asayiş ve düzen için oluşturulduğu belirtilen bu geçici hükümetin sorumluluğunun sadece şehrin düşüşüne ve Ruslar tarafından kamu düzeninin sağlanmasına kadar süreceğini netlikle belirtmişti.¹³⁸ Tüm bunlar 1915 baharında Osmanlı Devleti tarafından seferberlikten itibaren idari ve askeri konularda hükümetin her türlü talebini yerine getirdiği ve devlete olan bağlılığı için bir nişanla ödüllendirilen Hrisanthos'un, işgal sürecinde tutum değiştirdiğini göstermektedir.¹³⁹

çalışmalarda bulunmuştur. Tanas ve Yorgi Tasudis adındaki iki yeğeni başta olmak üzere, bazı yakın akrabalarıyla birlikte Pontus milislerinde ve Yunan işgal kuvvetlerinde görev yapmıştır. Özellikle 1913 sonrasında Pontus meseleleriyle ilgili çok önemli çalışmalarda bulunan Hrisanthos, Pontus davasında tanınan bir sima haline gelmiştir. Yunanlılara sayısız hizmetlerde bulunan Hrisanthos, Pontus meselesinin başarısızlığa uğramasının ardından Yunanistan'a sığınmış ve orada önce Atina başpiskoposluğu sonra da Yunanistan Kiliselerinin başı olmuştur. Aydın Özgören, "Trabzon Rum Metropoliti Hrisanthos Flippides'in Pontus Rum Devletini Kurmaya Yönelik Siyasi Çalışmaları", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, 9, (2007), s. 145.

¹³⁴ Rus işgal komutanlarından Mintslov, günlüğünde Rus birliklerine bu haberi veren kişi olarak Amerikan Konsolosunu gösterir, konsolosun ismini vermemekle birlikte herhangi bir heyetten de bahsetmez. Ayrıntılı Bilgi için bkz: Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 16.

¹³⁵ Zayonçkovskiy, a. g. m., s. 470.

¹³⁶ Odabaşoğlu, a. g. e., s. 31.

¹³⁷ Zayonçkovskiy, a. g. m., s. 470.

¹³⁸ Veysel Usta, "Trabzon Metropoliti Hrisanthos'un Paris Konferansı'na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi", **Turkish Studies**, 6 (2), (2011), s. 982.

¹³⁹ BOA. DH. EUM. 3. ŞB, 4/17. Halit Dündar Akarca, "İşgal Döneminde Trabzon'da Rus Politikaları (1916-1918)", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, (Ed. Veysel Usta), 7, Trabzon: Serander Yayınevi, 2009, s. 145.

Bu gelişmelerin ardından Ruslar, 18 Nisan 1916'da Trabzon'a girdi.¹⁴⁰ Ana kuvvetlerini şehre sokmayarak batı ve güney istikametine sevk eden Ruslar, sadece V. Kafkas Hudut Piyade alayını; işgalin ilk günlerinde şehirde asayişini temin amacıyla Trabzon'da tuttular. Bu sırada Trabzon'dan batıya doğru çekilmek zorunda kalan Türk kuvvetleri ise Akçaabat'ta Kalanima (Söğütlü) Deresi boyunca bir savunma mevzii oluşturmaya çalışmaktaydı. Bu gelişmeler yaşanırken, Batum'da bulunan ve Trabzon sahilindeki son durumdan haberdar edilen General Yudenich; Trabzon'a varmış, 18 Nisan sabahı General Liyahof'u da yanına alarak şehre girmişti.¹⁴¹ Rus ordusunun şehre girişi, o yıllarda Erzurum Caddesi olarak bilinen caddeden gerçekleşmişti. Trabzonlu Rumlar, Rusların Trabzon'a girdiği o gün, Rus komutanının çiğneyip geçmesi için, o yıllarda Bakıoğlu Kahvesi olarak daha sonraki dönemlerde Narin Köşe olarak adlandırılacak yolun yaklaşık on beş metrelik kısmını Türk bayrakları ile döşedi.¹⁴² Fakat Trabzon Rumlarından Avukat Hazari ile Avukat Sokrat'ın önderliğindeki bu girişim Rus komutanının beklenmeyen sözleriyle karşılık bulmuştu. Rus komutan şu şekilde tepki göstermiştir:

Nankörler! Sizi fetihten itibaren hayatınızı, namusunuzu, milletinizi muhafaza eden bir devletin savaş dolayısıyla mağlup olmasına karşı, sancağını bizim ayağımız altına seren sizin gibi nankörler, biz de mağlup düşsek bizim de sancağımızı galip olan devletin ayağının altına sereceğinizi anladım.¹⁴³

Bu çıkış ile birlikte Rus komutan yerdeki bayrağın kaldırılmasını da istedi.¹⁴⁴ Rusların şehre girişi, Rumlar tarafından büyük bir sevinç ile karşılandı, merkezde ve çevre köylerde yaşayan tüm Hıristiyanlar Rusların şehre girişini sevinç gözyaşları içerisinde öğrendi. Bazı Rum vatandaşlar, Trabzon'un düşüşünü kutlamak amacıyla, sokaklarda sevinç gösterilerinde bulundu.¹⁴⁵ Rum mektebinin kız ve erkek öğrencileri, çiçeklerle ve sevinç gösterileriyle şehre giren Rusları karşıladı. Bu sırada, Türk komutanları Jandarma Alay Komutanı Tefvik, Bölük Komutanı Selahattin, Takım Komutanı Mahmut Bey,

¹⁴⁰ Çakmak, a. g. e., s. 258; Zayonçkovskiy, a. g. m., s. 470. Rusların Şehre giriş olay hakkında bilgi veren tüm eserlerde aynı değildir. Askeri belge niteliği olduğu gerekçesi ile kabul ettiğimiz Çakmak ve Zayonçkovskiy Rusların şehre giriş tarihini, 18 Nisan 1916 olarak verirken; Lermioğlu 4 Nisan 1332 Salı /17 Nisan 1916 olarak, Tarakçioğlu, 4 Mart 1916, Goloğlu ve Özel ise Zayonçkovski ve Çakmak gibi 18 Nisan 1916 olarak verir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Lermioğlu, a. g. e., s. 238; Tarakçioğlu, a. g. e., s. 10; Goloğlu, a. g. e., s. 175; Özel, a. g. e., s. 10. Şahin, a. g. m., s. 128.

¹⁴¹ Çakmak, a. g. e., s. 258.

¹⁴² Tarakçioğlu, a. g. e., s. 10; Lermioğlu, a. g. e., s. 238-239.

¹⁴³ Lermioğlu, a. g. e., s. 239.

¹⁴⁴ Alap, a. g. m., s. 211.

¹⁴⁵ Mesut Çapa, "Trabzon'da Rus İşgali ve Sonuçları", **Türk Kültürü**, 433, Mayıs 1999, s. 270.

mahiyetlerindeki jandarma erleriyle birlikte; Trabzon'u terk etmek üzere Kavakmeydanı'nda toplanarak Akçaabat'a doğru ilerlediler.¹⁴⁶

1.7. Rusların Trabzon Çevresinde İşgali Yaymaları

Rusların şehre girdikten sonraki öncelikli amacı, Trabzon'u çepeçevre saran mevziler inşa ederek, şehirde kuvvetli bir donatım merkezi oluşturmak ve tüm Kafkas cephesi için Trabzon'u müstahkem bir mevki haline getirmektir. Böylece Trabzon, Rus ordusu için bir dayanak noktası olacaktır. Bunun gerçekleştirilmesi için Akçaabat'ın işgali gereklidir.¹⁴⁷

Trabzon'un düşüşü ile birlikte Rusların Erzurum bölgesindeki ilerleyişi Kop Dağı'nda, Erzincan istikametindeki ilerleyişleri de Maryamdağı-Ağba-Akdağ hattında olmak üzere iki koldan durduruldu. Bu gelişmeler Ruslar açısından Trabzon'un önemini arttırdı. Bu nedenle Ruslar vakit kaybetmeden Trabzon'u üsleri haline getirmek için uğraştılar.¹⁴⁸ Bu amaç için Rusların öncelikli planı; bölgedeki Türk ordusuna tamamen yardım ve takviye ulaşmadan, gelecek kuvvetleri imha etmek, iç bölgelerden Erzincan-Sivas sahilden de Samsun-Sinop'a ulaşmaktır. Bunun için bölgedeki kuvvetlerini takviye etmişlerdir. Örneğin 5. Kafkas Kolordusu'nu, müstahkem bölge olarak seçtikleri Trabzon'a göndermek için Kırım'daki Marinapol (Maryapol) Limanı'nda toplamaya başladılar. General Yudenich, Marinapol'de oluşturulan takviye kuvvetlerini, Akçaabat'ın işgali ve elde tutulması için de değerlendirmeyi düşünmekteydi. Bu yüzden gelen takviyenin en azından iki piyade fırkası kadar olmasını istedi. 1916 baharında Marinapol'den Trabzon'a nakledilen bu birlik ile Rusların 5. Kafkas Kolordusu da tamamlandı.¹⁴⁹

29 Nisan-22 Mayıs itibari ile Trabzon'un doğusunda, Kaşüstü-Kovata¹⁵⁰ Limanı'na ulaşan bu takviye kuvvet, 123. ve 127. tümenlerden oluşturulmuştu. Bu destek ile Rus ordusunun, Türklerin 3. Kolordu'sunu arkadan kuşatma ihtimali arttı. Bu yüzden Türklerin

¹⁴⁶ Alap, a. g. m., s. 212.

¹⁴⁷ Zayonçkovskiy, a. g. m., s. 470; Çakmak, a. g. e., s. 412-413.

¹⁴⁸ Bilgin, a. g. e., s. 46; Zayonçkovskiy, a. g. m., s. 463.

¹⁴⁹ Zayonçkovskiy, a. g. m., s. 470.

¹⁵⁰ Trabzon'un doğusunda bulunan ve doğal liman özelliği taşıyan bu yerin günümüzdeki adı Yalıncağ Köyü'dür.

3. Kolordusu da 4. Tümenle takviye edildi.¹⁵¹ Ancak yapılan takviye Ruslar karşısında yetersiz kaldı. Zira Rusların sadece Karadeniz sahillerindeki kuvvetlerine 2 tugay ve 2 tümenle yaptıkları asker takviyesinin sayısı otuz beş bini bulmuştu. Bu sayı, Türklerin 3. Ordu'nun tamamına yaptıkları takviyenin iki katıdır.

Rusların Trabzon'a girmesinden önce bölgede Kop, Çoruh ve Sahil cepheleri vardı; Rusların Trabzon'a girmesiyle birlikte, Sahil cephesi Trabzon, Sahil ve Hart olmak üzere üçe ayrıldı¹⁵² ve cephelerin mevkiinde kayma meydana geldi. Sahil cephesi, Trabzon'dan batıya doğru çekilen kuvvetler tarafından Kalanima Deresi boyunca oluşturuldu. Rusların 21 Nisan'da Akçaabat'a çıkartma yapmalarıyla Kalanima Deresi boyunca savunma hattı oluşturan Türk kuvvetleri Çarşibaşı'na doğru çekilerek; yeni bir savunma hattı oluşturdu.¹⁵³ Çarşibaşı-Hıdırnebi-Kayası-Karadağ-Işıklar hattını tutan sahil müfrezesi; Pirselimoglu Hacı Hamdi Bey komutasında olmakla birlikte, bu birlik Trabzon-Giresun Jandarma Alayları, Teşkilat-ı Mahsusa Alayı ve gönüllülerden oluşmaktaydı.¹⁵⁴

Rusların 19. Türkistan Alayı'nı, 19 Nisan'da Maçka'yı işgal etmesine rağmen,¹⁵⁵ Hortokop sırtlarında 28. Türk Alayı tarafından durduruldu. Fakat Ruslar sahil boyunca ilerliyordu ve Trabzon'un işgalinin ardından Bayburt'un güneyinden geçerek Kafkas Cephesinde kesin bir başarı elde edebilirlerdi. Bu ihtimal sahil cephesine acilen takviye ulaştırılmasını ve Kop Cephesi'ndeki 11. Kolordu'nun Sahil cephesine geçirilmesini gerektirdi. Bu yüzden 11. Kolordu'ya bağlı 34. Tümen, 23 Nisan'da Anzarya Hanları'na varıp ileri bir hareketle Mescit Yaylaları-Karakapan-Ziyaret Dağı hattını tuttu. Ruslar Hortokop ve Kop için saldırdı. 6 Mayıs 1916'ya gelindiğinde Ruslar üç haftalık yoğun ancak başarısız saldırılardan sonra iyice yıpranmış durumdaydılar. Rus kuvvetleri 20 Nisan'daki saldırıda 1 subay ve altmış dört askerini esir verirken, 22 Nisan'daki saldırıda ise yedi yüz kadar askerini kaybetti. Ayrıca yine bu cephe içerisinde bulunan Karadağ'da-Tonya Gönüllüleri, 1 Mayıs'ta Santa'dan Karakopan'a doğru ilerleyen Rus Drujin¹⁵⁶ kuvvetlerine kırk beş kayıp verdimiş, Rusları Haçka Yaylasından geri püskürtmüştü.¹⁵⁷

¹⁵¹ Bilgin, a. g. e., s. 47.

¹⁵² Bilgin, a. g. e., s. 48.

¹⁵³ Çakmak, a. g. e., s. 320.

¹⁵⁴ Bilgin, a. g. e., s. 49.

¹⁵⁵ Zayonçkovskiy, a. g. m., s. 473.

¹⁵⁶ Rusça kökenli bir kelime olup, Türkçede muhafız karşılığına denk gelmektedir. Rusya'da kuzey Kafkasyalılardan oluşturulan birliklere verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Çakmak, a. g. e., s. 633.

¹⁵⁷ Çakmak, a. g. e., s. 320-326.

İşgal süresince bu gönüllü birliklerinin ve bölge halkının faydası tartışmasızdır. Halkın çoğu, sadece Of'ta ya da Haçka'da değil birçok yerde imamından, çiftçisine¹⁵⁸ erkeğinden kadınına kadar Türk ordusunun yanında yer almış ve Rus kuvvetleri özellikle Of'tan Trabzon'a kadar bölge halkı tarafından ciddi kayba uğratılmıştı.¹⁵⁹

Üçüncü cephe, adını Bayburt'un kuzeyindeki bir ovadın alan ve yeni adı Aydıntepe olan Hart Cephesidir. Burası stratejik bir noktada olduğundan 3. Ordu'nun; Trabzon üzerinde yapacağı taarruz için toplanma ve hareket merkezi haline getirilmişti. Hart Cephesi, Trabzon Cephesi'nden sonra, 33. Tümen Komutasında kurulmuştu. 1916 Nisan'ından itibaren Araklı, Sürmene, Of, Dernek, Çaykara, Köprübaşı ilçeleri ile Aydıntepe ve Yağmurdere'yi içerisine alan bu cephenin görev sahası; Trabzon Cephesinin doğusunda kalan Emer, Soğanlı ve Haldizen dağları ile bu dağların kuzeyinde kalan bölgeyi kapsamakta idi.¹⁶⁰

Bölgedeki Haldizen milisleri 3 Mayıs'taki ilk hareketleri ile Uzungöl Bölgesinde, 4 Mayıs'taki ikinci hareketleri ile de Heneke'de Rusların önünü kesti. 10 Mayıs'ta ise Uzungöl Vadisi'nden Demirkapı'ya ilerleyip Ballıköy'deki (Anzer) kuvvetleri ile irtibata geçmek isteyen Rusları, Arpaözü (İpsil) Köyü'nde durdular.¹⁶¹ Bunun üzerine Demirkapı istikametini deneyen Ruslar 14 Mayıs'ta buradan da geri püskürtüldüler. Ruslar 16 Mayıs'ta yeniden harekete geçti. Fakat bu teşebbüsleri 21 Mayıs'ta Türk milisleri tarafından tekrar sonuçsuz bırakıldı. Onların bu bölgede ısrarcı olmalarının sebebi; Haldizen ve Soğanlı geçitlerini kontrol altına alarak, Madur-Polut tepelerinin güneyinden Kemer Geçidine ulaşmak ve buradan Bayburt üzerinden bir taarruz ile Kop-Çoruh cephelerindeki Türk birliklerini arkadan kuşatmaktı. Bu amaçla Trabzon'un doğusundaki Kovata Limanı'na çıkarttıkları 127. Tümen'i Değirmendere Vadisi'nden güneye, 123. Tümeni de sahil cephesinden Çarşıbaşı-Karadağ hattına sevk etmiş; 19. Türkistan Alayı ile 1. ve 2. Plaston Tugaylarını da bu bölgelerden çekerek, güneye açılan cephenin Sürmene-Of kısmına göndermişlerdi.

¹⁵⁸ Rasim Bayraktaroğlu, " Kafkas Cephesinde Köse Yarması", **Askeri Mecmua**, 92, (1934), s. 59.

¹⁵⁹ Selçuk, a. g. e., s. 85.

¹⁶⁰ Bilgin, a. g. e., s. 51.

¹⁶¹ Çakmak, a. g. e., s. 325-330.

22 Mayıs gecesi Kazıklıhan'ın kuzeyinde bulunan Çataltepe ve Meryemana karakollarına yapılan baskında Rum ve Ermeni gönüllüleri de yer almıştı. Rusların tarafında yer alan bu gönüllüler, gece nöbetteki Türk askerlerine “Ahmet, Mehmet ateş etme” şeklinde bağıarak, askerleri yanıltmışlardı. Bunu 25 Mayıs gecesi de deneyen Rum ve Ermeniler amaçlarına ulaşamamış, buradaki Türk mevzileri topla dövülmesine rağmen Ruslara geçit vermemişti.¹⁶² 1916 Mayıs'ının ortalarına gelindiğinde Trabzon Ruslar tarafından ele geçirilmişti. Fakat her iki tarafta da ağır kayıplar mevcuttu. Ruslar özellikle Hortokop'ta ve Kop cephesinde yıpratılmışlardı. Yaklaşık bir ay kadar süren Kop muharebeleri, Rusların Kenan Tepeyi¹⁶³ işgal ettikleri birinci safha (15-22 Nisan 1916), Rusların başarılarını yaymaya çalıştıkları ikinci safha (29 Nisan-2 Mayıs 1916) ve Türklerin karşı saldırıyla Rusları geri attıkları üçüncü safha (6-12 Mayıs 1916) olarak üç kısımda incelenebilir. Rusları yıpratın bir diğeri yer sarp ve dik bir coğrafyaya sahip Hortokop'tu. Burada 28. Türk Alayı top ve makineli tüfek ateşleri ile Rusları adeta eritmişti. Burada başarısız olan Rus birliğı kendi komutanı tarafından ateşe tutularak dağıtılmıştı.

Larcher ve Maslofski'nin verdikleri bilgilere göre, Trabzon'un ele geçirilmesini hedefleyen sahil harekâtında, Rusların kaybı üç bin beş yüzdü. Üstelik yukarıda belirtilen Hortokop kayıpları bu veriye dâhil değildir. Hortokop, Kop ve Çoruh cephelerinde Rusların en azından on bin asker kaybettikleri ve binden fazla esir verdikleri düşünülmektedir. Türklerin mevcutlarının azlığı, muharebe hatlarının kalabalık olamaması ve harp taktiklerinden dolayı kayıpları, yaklaşık olarak Rusların yarısı kadardı. Rusların 5. Kolordusunun Hortokop, Karadağ ve Haçka yaylalarında aldıkları kayıplar Larcher ve Zayonçkovski tarafından da doğrulanmaktadır.¹⁶⁴

8 Haziran 1916'da, Boğalı ve Güngören sırtları, Madur ve Polut dağlarından ilerleyen 2. Plaston Tugayına bağı birlikler tarafından tutulmuş vaziyetteydi. 9 Haziran'da Sultanmurat Hanları'ndan Limonsuyu'na doğru ilerleyen bir Rus alayı Türk topçularının

¹⁶² Çakmak, a. g. e., s. 338-340.

¹⁶³ Kop Cephesinin en önemli muharebelerinin yaşandığı tepedir. Kenan Bey, 2600 rakımlı bu tepeni ele geçiren kuvvetin en ilerisindeki bölük komutanının adıdır. Bu tepeye ilk ayak basan o olmuş ve şehit düşmüştür. Bu tepe birkaç defa alınıp verilmiş, üzerinde geniş bir şehitlik meydana gelmiştir. Kar altında kalan Rus bölüğünün cesetleri karlar eridikten sonra ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çakmak, a. g. e., s. 332.

¹⁶⁴ Çakmak, a. g. e., s. 331-335.

ateşi karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştı. 3. Bölgenin kumandanı olan Fevzi Paşa, 13 Haziran'da Gümüşhane'de bulunan III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa ile Trabzon'u kurtarmak amacıyla yapılacak harekât için görüştü.¹⁶⁵ Bu görüşme sonucunda 21/22 Haziran'da gecesi bir baskın ile taarruzun başlamasına karar verildi.¹⁶⁶ Kararlaştırılan saldırı 22 Haziran sabahı, İpsil-Piştokli-Kazıklı Hanları arasındaki altmış kilometrelik cephede başlatıldı. 29. Alay 1. Tabur, 4. Tabur ve Milo Taburu Soğanlı Dağlarının kuzeyinden 2122 rakımlı tepeye, 13. Tümen 4. Alay Limonsuyu Hanlarının kuzeyinden Yurttepe'ye ve 9. Tümen 26. Alay Madur Dğının güneydoğusundaki Yarımca ve Arpalı tepelerine baskınlar yaptı. Türk askerleri baskınlarda başarı elde etmiş, kısa sürede Rus siperlerini ele geçirerek binden fazla esir almıştı. Bu sırada 33. Tümen Madur Dağına, 34. Tümen Piştokli'nin güney sırtlarına, 4. Alay da Sultanmurat Yaylası sırtlarına çıkmıştı. Türklerin, bu ilerleyişi 1916 Haziran'ının sonuna kadar devam etmiş, 21/22 Haziran gecesi başlayan taarruz ile Madur Dağı ele geçirilmişti.¹⁶⁷

Rusların amacı, 1916 Haziran'ının sonuna kadar Of'u ve Trabzon'u tamamen ele geçirerek cephelerini düzeltmekti. Türklerin sahilden Zigana'ya kadar toplam kuvveti on iki bin askerde. Rusların ise Sahilden Haçka Yaylasına kadar ki toplam asker sayıları kırk iki bin idi. Türkler için verilen toplam rakamın içerisine gönüllülerin de dâhil olmasına rağmen, Rusların sayısı Türklerin toplamının üç katından fazlaydı. Ancak Of-Bayburt yolu üzerinde Türk tarafının kuvvetli bir ağırlık merkezi vardı.

Türklerden üç kat fazla bir kuvvete sahip olan Rusların, Trabzon'u tamamen ele geçirme ihtimalleri yüksekti. Fakat 1916 Haziran'ı, Rusların bekledikleri gibi olmadı. Haziran sonuna doğru Ruslara beş binden fazla kayıp verdirilmiş ve bin beş yüzden fazla Rus da esir edilmişti. Türk tarafının kayıpları ise bu rakamların ancak üçte biri kadardı. Ayrıca özellikle Drujinler savaşmaktan yorgun düşmüşlerdi. Üstelik yerli Müslüman halk ormanlarda, tepelerde; dağılmış haldeki Rusları öldürüyor ya da esir ediyorlardı. Rusların beklemedikleri bu gelişmeler sırasında Grandük Nikola huzursuz olmuş ve kesin sonuç için ısrarcı davranmaya, Yudenich'i zafer için sıkıştırmaya başlamıştı.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Çakmak, a. g. e., s. 347-351.

¹⁶⁶ Vahit Aykor, "Mahdut Hedefi Taarruz", **Askeri Mecmua**, 112, (1939), s. 125.

¹⁶⁷ Guze, a. g. e., s. 88.

¹⁶⁸ Çakmak, a. g. e., s. 359-365.

Ancak Türklerin 1916 Haziranındaki bu ilerleyişleri Temmuz başında durdu. 2 Temmuz'da Çoruh-Kop cephelerinde Rus taarruzu tekrar başladı, baskın ve bombardımanlar sonucu Çoruh cephesindeki Türk savunma hattı parçalandı, Kaledere ve Ziyaret Tepeleri kaybedildi. 5 Temmuz da¹⁶⁹ Sibirya Kazak Tugayı Kop, Çoruh ve Hart cephelerinde Ruslarla çatıştığı esnada, Mormuşdüzün'den batıya doğru harekete geçti. Öğleye doğru Köse'ye ulaşan bu Rus birliği üç fırkanın ağırlıklarını, hastanelerini, ciddi miktarda malzemeyi, erzakı ve cephaneyi kaybetti.¹⁷⁰ “Köse yarması” olarak bilinen bu tatsız hadise 19 Temmuz'da Türk birliklerinin Güneyden harekete geçmesiyle telafi edilmeye çalışıldı ve Sibirya Kazak Tugayı, kayba uğrayarak çekilmek zorunda kaldı. Böylece oluşan açıklık da kısmen kapatıldı.¹⁷¹

İç kesimlerde bu şiddetli çarpışmaların yaşandığı sırada, Trabzon sahili ve limanı Rusların elinde bulunmaktaydı. Sahilde de faaliyetlerine devam eden Ruslar 11 Temmuz'da Vakfikebir'i bombaladı.¹⁷² Kop Cephesinin Pulus-Sadak istikametinde ve Hayk'ın Doğu sırtlarında Ruslar geri püskürtüldü. Sahilde ise Türk müfrezesi Vakfikebir Deresi gerisine çekildi. Ancak Rus ilerleyişi devam etti ve daha Temmuz ayı çıkmadan Rusların 123. Tümeni Vakfikebir'i işgal etti. Trabzon'da bunlar olurken, Bayburt, Gümüşhane ve Erzincan Ruslar tarafından düşürülmüştü.¹⁷³

Trabzon'un da düşürüldüğü bu ilerleyiş sürecinde Ruslar zaman zaman hızlı zaman zaman da Of'ta olduğu gibi yavaşça ilerledi. Her iki şekilde de ellerindeki imkânları çok iyi kullanmayı bildiler. Rusların beyannameleri incelendiğinde, onların fiili harbin yanı sıra psikolojik harpte de başarılı oldukları görülür. Erzurum'un düşüşünü ya da Trabzon'un işgalini kendi askerlerine, halkına ya da İtilaf Devletlerine karşı iyi bir malzeme olarak kullanmayı bildiler.¹⁷⁴

14 Ağustos itibarıyla Ruslar, Erzincan-Kelkit-Görece hattında savunmada kalırken Türk kuvvetleri daha önce 3 idari bölgeye ayrılan Kafkas Cephesini, idari olarak yeniden

¹⁶⁹ Rasim Bayraktar'ın 5 Temmuz olarak verdiği bu tarihi, Mareşal Fevzi Çakmak 18 Temmuz olarak vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Bayraktaroğlu, a. g. m., s. 52; Çakmak, a. g. e., s. 386.

¹⁷⁰ Bayraktaroğlu, a. g. m., s. 52.

¹⁷¹ Çakmak, a. g. e., s. 386.

¹⁷² Zayonçkovskiy, a. g. m., s.470; Çakmak, a. g. e., s. 376.

¹⁷³ Çakmak, a. g. e., s. 387-389.

¹⁷⁴ Sadık Sarısam, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp**, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1999, s. 67-74.

tanzim etti ve 1. Kafkas Kolordusu Komutanlığı'na Tümgeneral Yusuf İzzet Paşa, 2. Kafkas Kolordusu Komutanlığı'na da Tümgeneral Fevzi (Çakmak) Paşa atandı.¹⁷⁵ Genel durum itibariyle vaziyet Rusların lehine gibi gözükse de aslında Ruslar, Trabzon ve çevresinde oldukça yıprandılar. Bir buçuk ayda çok fazla kayıp vermelerine ve çok az esir almalarına rağmen sadece yaklaşık olarak yüz kilometre ilerleyebildiler.¹⁷⁶ Ruslar, Trabzon'u almak için üç bin beş yüz kayıp vermişti.¹⁷⁷ Onlara göre bu kayıplar Trabzon için değerdı. Zira iç bölgelerin ikmal ve iaşesi için Trabzon'un Rusların elinde tutulması şarttı. Bu yüzden Trabzon, Rusların Doğu Anadolu'da başlattıkları işgalin merkezlerinden birisi olarak görüldü ve bu doğrultuda, şehirde birçok düzenleme başlatıldı.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Bilgin, a. g. e., s. 100.

¹⁷⁶ Çakmak, a. g. e., s. 408.

¹⁷⁷ Çakmak, a. g. e., s. 417.

¹⁷⁸ Ural, a. g. m., s. 568.

İKİNCİ BÖLÜM

2. RUS İŞGALİ DÖNEMİ (1916 – 1918)

2.1. Askeri Faaliyetler

18 Nisan günü, şehrin boşaltıldığı haberinin Rus karargâhına ulaşmasının hemen ardından Rus ordusu harekete geçti ve aynı gün içerisinde Ruslar Trabzon'a girdi.¹⁷⁹ Böylece Trabzon, fethedildiği 1461 tarihinden itibaren dört yüz elli beş yıl sonra ilk defa Türk hâkimiyetinden ayrıldı. Rus yönetimi altındaki bu dönem bir yıl, on ay, altı gün sürmüştür.¹⁸⁰

Rusların işgali şehirdeki gayrimüslim vatandaşların coşkusu ile karşılandı. Elleriindeki çiçek demetleri ile Rus komutanını karşılayan Trabzonlu Rum ve Ermeniler; ilk iş olarak Ruslarla birlikte bir ayin gerçekleştirdiler. Aya Gregori Katedrali'nde Metropolit Hrisanthos ve maiyetindeki yirmi papazın organize ettiği ayinde Çar'ın sağlığına, Hıristiyan halkın Türk idaresinden kurtuluşuna ve Rus ordusunun kesin zaferine dualar edildi.¹⁸¹ Metropolit Hrisanthos, Rusların Trabzon'a girmesi onuruna verdiği bu ayini düzenleyebilmek için, şehre girilmesine yirmi dört saat kala Rusça dualar ezberlemişti. Trabzon'daki Rum gençler ise birkaç hafta içerisinde "kurtarıcı" olarak nitelendirdikleri Ruslarla iletişim kurabilmek amacıyla, muhabbet edecek kadar Rusça öğrendiler. Ruslar şehre girdiklerinde yağmalanmış ve boşaltılmış bir Trabzon ile karşılaşmışlardı. Şehir darmadağın edilmiş, binalar hasar görmüştü. Trabzon, yerli halkın muhacirliğe gitmesiyle neredeyse tamamen boşalmıştı. Şehirde çok az Müslüman kalmıştı ve çoğu Müslüman aile şehir merkezinde değildi. Bu durumda Gayrimüslim halk ve Rus askerleri şehri merkezinde rahatlıkla hareket edebileceklerdi.¹⁸²

¹⁷⁹ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi**, s. 199, 238; Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 16.

¹⁸⁰ Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461-2007)**, s. 259.

¹⁸¹ Çapa, a. g. m., s. 270.

¹⁸² Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 14, 15, 25.

Bu durum işgal edilen Trabzon'un demografik değişiminin ilk halkası idi. Çünkü şehrin boşaltılmasının ardından şehirdeki Müslüman nüfusun aksine yabancı nüfus hızla arttı.¹⁸³ 1917 yılı içerisinde Trabzon'da daimi olarak otuz binden fazla Rus kuvveti tutuldu. Üstelik şehirde, Rus ordu mensuplarının dışında Rumlar ile Kafkasyalı çeşitli milletlerden sivil halk da bulunmakta idi. İşgalden bir yıl sonra sokaklarda Müslüman birisine rastlamak adeta zorlaşmıştı.¹⁸⁴

Boş kalan Türk evlerine girilmesi, evlerin yağmalanması, binaların duvarlarına, çerçevelerine varıncaya kadar tahrip edilmesi, gayrimüslim vatandaşların; Ruslar şehre girene kadar iki gün içerisinde gerçekleştirdiği eylemlerdendi.¹⁸⁵ Ruslar bu şekilde bırakılmış Trabzon'u fiilen ve resmen ele geçirdikten sonra şehirde geçici bir Rus Hükümeti oluşturdular. Bu Hükümet önce Miltiyadi'nin Zeytinlikteki evine, daha sonra Trabzon'un nüfuzlu ailelerinden Nemlizadeler'in evine yerleşti.¹⁸⁶ Binanın alt katları karargâh ve kabul odaları olarak kullanılırken, üst katlarında da Schawertz, Grinevich ve Belyayev aileleri ile birlikte kaldı. Bu ev işgal süresince kullanıldı.¹⁸⁷ Trabzon'da Rus işgalinin başlamasından kısa bir zaman sonra şehre Rus askerlerinin dışında çeşitli meslek dallarından oluşan kalabalık bir araştırma ekibi de geldi. Trabzon'a gelen bu kişiler, burada istedikleri binalarda kaldılar ve bu binaları değerlendirdiler.¹⁸⁸

Şehrin yıkımı ve yağmalanması Ruslar Trabzon'a girdikten sonra da devam etti. Trabzon, bu nedenle büyük ve uzun süreli bir tahribata uğradı. Rus cephe komutanı Liyahof, şehrin Rus askerleri tarafından yağmalanmasını önlemeye çalıştı fakat buna engel olamadı.¹⁸⁹ Rus işgal komutanı Mintslov, 1916 Haziran'ın Trabzon'unu şu şekilde betimlemektedir:

¹⁸³ Akarca, a. g. m., s. 143.

¹⁸⁴ Selçuk, a. g. e., s. 50-51.

¹⁸⁵ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 24; Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 14-15.

¹⁸⁶ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 10; Alap, a. g. m., s. 212; Mehmet Akif Bal, **Osmanlıdan Günümüze Trabzonlu Ünlü Simalar ve Aileler**, Trabzon Kitaplığı, İstanbul 2009, s. 765.

¹⁸⁷ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 174.

¹⁸⁸ Fyodor İvanovic Uspenski, "Hesabat VII, Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, Trabzon: Mor Taka Kitaplığı, 2009, s. 39.

¹⁸⁹ Ural, a. g. m., s. 568. Liyahof, kendince şehri askerden korumayı ve karargah için daha kullanışlı bir hale getirmeyi amaçlamıştı. Bu amaç doğrultusunda işgal edilen bölge ile daha yakından ilgilenmek amacıyla, komutan Schawert'e bölge komutanlığının yanı sıra, merkezdeki arazilerin valiliği görevini de vermişti. Schawertz'in valilik görevi güvenlik ve düzeni sağlamayı da kapsamına rağmen, bu görev yeterince yerine getirilememişti. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ural, a. g. m., s. 568. Komutan Schawertz, Liyahof'un en güvendiği isimlerdendi. Ruslar sözde şehri yağmadan korumaya çalıştıklarını iddia etseler de yüksek rütbeli ordu mensupları işgal altındaki Trabzon'u istedikleri gibi kullanmışlardı. Hatta birbirlerine

Şimdi Trabzon'un çok kederli bir hali vardı denilebilir. Şehrin köşelerinde dolaşırken, insanda sanki mahvedilmiş Pompey'in sokaklarını adımlıyormuşçasına bir his uyanıyor. Evlerin pencerelerinin tümü kırılmıştı denilebilir. Kapılar yerinden çıkarılmıştı. Hangi evin bahçesinden içeri girsen bir boşluk ve dağınıklık göze çarpıyordu. Her şey dağıtılmış, kırılmış, yıpranmış ve etrafa serpilmişti. Artık bu Petra Amienska'nın ecdatlarının hareketlerinin bir sonucuydu. Şehrin arka cephesini yük taşıyanlar doldurmuştu. Denizciler özellikle dikkati çekerler. Onarla şehri dolaşır, hatta bakırdan olan kapı kollarını da koparırlardı. Bir sözle değerli gördükleri her şeyi alırdılar. Yükçüler bütün aynaları (vitrinlerin camlarını) kırar, dabanları ile saatleri ezer, resim ve kitapları yıpratırlardı. Bu davranış onların çok sevdiği işlerdi. Defalarca evleri gezdiğim zaman değerli Fars cinsinden olan tabak parçalarına rast gelmişim...İnsan da canavar gibidir...¹⁹⁰

Askerler şehri yağmalarken, komutanlar da bu süreçte Trabzon'daki hemen her evi hatta her eşyayı şahıslarına aitmiş gibi kullanmışlardı. Rusların, bu keyfi hareketlerine en açık örnek; belediye meclisi üyesi Osman Efendi'nin, Rus komutan tarafından dövülmesi olayıdır. Akçaabat'ta oturan Osman Efendi'nin sahibi olduğu dört evin üçüne Ruslar tarafından el konulmasına rağmen, Ruslar bununla da yetinmemiş, Osman Efendi'nin ailesi ile birlikte oturduğu evini de basarak boşaltmalarını istemişlerdi. Osman Efendi'nin karşı çıkması üzerine de kendisine şiddet uygulanmıştı.¹⁹¹ Ayrıca, Akçaabat'ta, halk arasında saygın bir yeri olan, Hacısalihzade Osman Ağa, Hacı Bey oğlu İsmail Efendi, Abdullah oğlu Hasan Ağa, Hacı Salih bin Mehmet gibi kişiler Ruslar tarafından esir alınarak Rusya'ya götürüldü. İşgalin birkaç ay sonrasında dahi bu kişilerden haber alınamaması ve Ruslar tarafından götürüldükleri söylenen Katarnab'ın haritada bulunamaması, esir kişilerin yakınlarının büyük sıkıntılar çekmesine neden oldu.¹⁹²

Rusların yaptığı başka bir şey de birçok eşyayı giderken yanlarında götürmeleriydi. Trabzon'dan kaçırılan başlıca eşyalar özellikle çeşitli biçimlerdeki şamdanlar ve pirinçten yapılan eşyalardı.¹⁹³ Üstelik Trabzon'da kaldıkları süre içerisinde çok sayıda evin demir kapı ve pencereleri de onlar tarafından sökülüştü.¹⁹⁴ Ruslar tarafından yıkılan evlerin taşları, kapıları, pencereleri, döşemeleri ocaklara götürülmüş, tel örgüler içerisinde saklanan Türk esirleri, kendi evlerinin taşlarını, tahtalarını yollara döşemek zorunda

hediyeler dahi sunmuşlardı. Örneğin Schawertz, kendisine arazi sunulanlardan birisi idi. Ayrıntılı bilgi için bkz: Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 98, 35.

¹⁹⁰ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 30-31.

¹⁹¹ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 120.

¹⁹² BOA. HR. SYS. 2/3.

¹⁹³ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 23.

¹⁹⁴ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 23; Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 25.

bırakılmıştı. Muhacirliğe gidemeyerek Trabzon'da kalan Müslümanlar, kendi askerlerine atılacak top mermilerinin, çalıştırıldıkları yollarda taşındığına tanıklık etmişlerdi.¹⁹⁵

Ruslar sadece evlere ya da dükkânlara değil ibadethanelere dahi zarar vermişlerdi. Örneğin, Dere mahallesindeki ahşap ağırlıklı İsmail Baba Mescidi, Rus askerleri tarafından yıkılmış ve tuvalet olarak kullanılmıştı.¹⁹⁶ Nitekim bu dönemde Trabzon'daki birçok mescit maalesef aynı hakarete uğramıştı.¹⁹⁷ Rus askerlerinin sergilediği bu tahripkâr davranışlar, araştırma heyeti başkanı Uspenski'yi dahi rahatsız etmiş ve onun merkezden mevzuu ile ilgili destek istemesine neden olmuştu.¹⁹⁸ Mintslov'un günlüğünde yer alan aşağıdaki kayıt şehirden ayrılan Türklerin evlerinin ve eşyalarının, Ruslar tarafından nasıl kullanıldığını gösterir niteliktedir:

Subayların yanında benim için ayrılmış bir odaya taşındım. Boş olan Türk evinde üçü mühendis albay, bir general ve ben yerleştik. Her birimizin ayrı odaları var idi. Terk edilmiş Türk evlerinden götürülmüş mobilyalar ile bu ev döşenmişti...Evin köşesinden arabaların geçmeleri için yegane yol bulunuyordu. Gece-gündüz bu köşelerden ses çıkararak yükler taşınır ve askerler geçirdi. Sokağa General Lyahov adını vermiştiler.¹⁹⁹

Rusların bu tutumları sadece şehir merkezine özgü değildi. Ruslar uğradıkları ya da kaldıkları her yerde aynı davranışları sergiledi. Örneğin Akçaabat'ta bir süreliğine ikamet eden teğmen Biryukav, istediği eve girmiş, evleri istediği gibi kullanmış ve karşı çıkanlara da güç kullanmıştı.²⁰⁰ Zaten Ruslar şehre girdiğinde, Rumlar tarafından soyulmadık, yıkılmadık, yağmalanmadık Türk evi bulmak son derece zordu.²⁰¹ Ruslar, bu duruma göz yumdukları gibi benzeri hareketleri de sergilediler. İşgal süresince Rusların, Türklerden kalan mülkleri, istedikleri gibi kullandıklarının başka bir kanıtı da sık sık adres değiştirmeleri²⁰² ve bu evleri kendi isteklerine göre kullanmalarıdır. Örneğin, Schawertz, şehir merkezinde yerleştiği evin yanı sıra Soğuksu'da bir bağ evine de yerleşmişti. Şehirde ekonominin sifira indiği, ekmeğin bulunmadığı günlerde Rus ordusunun ileri gelenlerine hindikuşu eti, dondurma, kızartılmış kefal, kasalarla getirilmiş bulyon ve Yunan şarabının

¹⁹⁵ Ruşen Eşref Günaydın, "Ruşen Eşref'in Kaleminden İşgal Sonrası Trabzon", **Trabzon Hatıraları**, Hazırlayan M. Akif Bal, İstanbul: Bayrak Matbaası, s. 254.

¹⁹⁶ Fyodor, İvanovic Uspenski, "Hesabat II", **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, Trabzon: Mortaka Kitaplığı, 2009, s. 19-20.

¹⁹⁷ Uspenski, "Hesabat VII, Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 42.

¹⁹⁸ Uspenski, "Hesabat II", s. 19-20.

¹⁹⁹ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 15.

²⁰⁰ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 67.

²⁰¹ Çapa, a. g. m., s. 270.

²⁰² Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 69.

servis edildiği davetler bu evde verilmişti.²⁰³ Oysa işgal yıllarında Trabzon, tam anlamı ile kıtlığı yaşayan bir şehirdi. Halk yiyecek hiçbir şey bulamadığından karnını ot ile doyurmaya çalışmıştı.²⁰⁴

Müslümanların yiyecek sıkıntısı çektiği esnada, şehrin işgali ile ilgilenen Rusların yanı sıra Trabzonlu Rumların böyle bir sıkıntısı yoktu. Meryemana'da, Vakfikebir'de, Akçaabat'ta veya diğer Rum yerleşim yerlerinde yiyecek bulma sıkıntısı söz konusu değildi. Rum vatandaşların tamamına yakınının kendilerine ait dükkân, ev ya da arazileri vardı.²⁰⁵ Zaten işgal öncesi Trabzon'da da zengin olanlar Müslümanlardan ziyade Gayrimüslimlerdi. Müslüman köyleri, Gayrimüslim köylerinden çok daha fakirdi. Ancak bu fakirlik Müslüman köylerini Rus askerlerin elinden kurtarmaya yetmedi. Ruslar, Trabzon'a doğru ilerlerken güzergâhları üzerinde bulunan Müslüman köylerinde ne kadar hayvan varsa el koydu. Özellikle, sınırdan Harşit Vadisi'ne kadar işgalleri altına aldıkları her Müslüman köyün inek, keçi ve koyunlarını kesip yediler. Merkezde bulunan çok sayıda dükkânı, mağaza ve depoyu kendi kontrolleri altına aldılar.²⁰⁶

Akçaabat'ta da durum şehir merkezinden farklı değildi. Burada Ruslar sadece evlere girmekle kalmamış, kilitli halde bırakılan ambarlara da girmişler ve yağmalamışlardı. Ayrıca burada halı, değerli eşya, mobilya, ayna, dolap, bakır gibi birçok eşyaya el koydular. Hatta şehre ilk ulaşan komutanlar, ellerine geçen hayvanları satarak çıkar elde ettiler. Aynı şekilde Akçaabat'ta Türklerin bırakıp gittikleri tütün ambarlarını da istedikleri gibi kullandılar.²⁰⁷ Bu durumu Lermioğlu şu şekilde ifade etmektedir:

Rus bozkırlarından Moskof sürüleri ıssız ve kimsesiz kalan bu boş şehirde Rum yağmasından geri ne kalmış ise onu yağma etmek için şehre daldılar. Kapılar kırılıyor, kepenkler sökülüyor, yağma üstüne yağma devam ediyor. Burada yine bu orduya karışarak gelen Ermeniler bunlardan ayrılıyor. Öldürecek bir Türk ve İslam arıyorlar. Ancak aradıklarını istedikleri kadar bulamadıkları, kendilerine fazla fırsat verilmediği için kuduz köpekler gibi hiddetle köpürüyor, salyalarını sokaklara dökerek, dişlerini gıcırdatarak, uluyarak sağa sola saldırıyorlar.²⁰⁸

²⁰³ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 42.

²⁰⁴ Ahmet Refik Altınay, **İki Komite İki Kıtal Kafkas Yollarında**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 53.

²⁰⁵ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 76.

²⁰⁶ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 23.

²⁰⁷ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 35, 98, 100-101.

²⁰⁸ Lermioğlu, a. g. e., s. 240.

1916 baharında başlayan Rus işgali, Trabzon’u adeta bir hayalet şehre çevirmişti. Sokaklar, binalar bomboş, şehir sessizdi. Rusların Trabzon’a verdikleri tahribat o kadar büyüktü ki; Tabakhane Köprüsünden Yenicuma, Tavanlı, Tekke, Boztepe ve Hacıkasım gibi tarihi mahalleler, cansız birer iskelete dönüşmüştü.²⁰⁹ Rusların diğer bir uygulaması da şehirdeki Türklerden “Tekâlif-i Harbiye” adı altında ağır bir vergi almalarıdır. Ayrıca Muhacir olan Türklerin mal varlıklarının tamamı Rumlar tarafından oluşturulan belediye meclisinin kontrolüne verilerek kısa zaman içerisinde paraya çevrilmiş ve bazı Rum ve Rus leri gelenlerinin zimmetine geçirilmişti.²¹⁰

Rus işgal komutanı Mintslov’un kayıtları, Rus işgali altındaki Trabzon’un durumunu tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir. Mintslov, işgal esnasında Trabzon’da yaşananlarla ilgili olarak şu şekilde bilgi vermektedir:

Şehrin bizinkiler tarafından işgal edildiği zaman orada nelerin başverdiğini sadece yıkılmış evler değil, aynı zamanda bizim mühendislerin konuşmalarından da bilme olanağı var idi. Onlar şehre General Lyakhov’un ardınca gelmiştiler. Sokakta omuzlarında kadifeli divanlar, güzel aynalar taşıyan Yunanlıların grubuyla karşılaşmışlardı. Onları tutuklayınca Yunanlılar metropolit tarafından kendilerine verilmiş olan belgeleri göstermişlerdi. Güya onlar kendilerine ait eşyaları taşıyorlarmış. Yanlarında yatmak için yatak ve battaniye götüren askeri nezaretçileri ceza vermek için yakalatmışlar. Eşyaları taşımaktan gözleri doymayan Yunanlılar Türklere ait olan güzel binaları sahiplenmek istiyorlardı. Buna göre de onlar değil yapılışından Türk binası olduğu belli olan, hatta üzerine sahibinin adı yazılı olan evlerin üzerine cahilane bir şekilde yazılmış Yunanlı filankese aittir yazılı kağıtları yapıştırıyorlardı. Bazı çok güzel olan evlerde şüphe uyandıran aileler yerleşmiştiler. Bizim polis bu Yunanlılardan evin onlara ait olduğuna dair belge istediğinde onlar birden yok oluyorlardı.²¹¹

Rusların şehre girdiği süreç ile bağlantılı olan bir husus da; Rusların şehre girişi sırasında Vali Cemal Azmi Bey ile Avni Paşa arasında yaşanan Gürcü Lejyonu²¹² gerilimidir.²¹³ 1914’ten beri oluşturulması düşünülen ve 1916’da kurulan Gürcü Lejyonu, askeri olarak Avni Paşa’ya ve III. Ordu Komutanlığına bağlıydı. 1916’da Vehip Paşa’nın isteğiyle Rum çetelerine karşı kullanılmak gibi, destek gerektiren hususlarda faydası görülen Gürcü Lejyon’u zaman zaman Avni Paşa ve Vali Cemal Azmi arasında gerilime sebep oldu. Bu gerilim Rusların şehre girmesinin hemen öncesinde, şehrin savunmasını

²⁰⁹ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 23-24.

²¹⁰ Ural, a. g. m., s. 568.

²¹¹ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov’un Trabzon Günlüğü**, s. 17.

²¹² Mustafa Çolak, “Alman Belgelerinde Birinci Dünya Savaşında Trabzon da Gürcü Lejyonunun Kurulması ve Faaliyeti”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, 1, Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12, 2001, s. 516.

²¹³ Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461-2007)**, s. 258

zayıflatan en önemli unsurlardan birisi oldu.²¹⁴ 1917 yılı içerisinde Ruslar, Trabzon'da deniz kuvvetlerinin sayısını arttırdılar. Sahilde sürekli bekleyen zırhlı ve torpido gibi deniz harp vasıtalarından ve nakliyat için limanda bekletilen küçük büyük birçok gemiden başka, artık büyük harp gemileri de aralıksız olarak, sahilde seyir halinde tutulmuş ve beş deniz uçağı Trabzon için görevlendirilmişti.²¹⁵

Trabzon'un işgalden önce sık sık Rus torpidoları aracılığı ile topa tutulduğunu ve sahil kesiminin harap edildiğini yukarıda ilgili kısımda ifade etmiştik. Bu bombardıman, şehrin fiilen işgal edilmesinin ardından da devam etmişti. Ruslar, sahilde balık avı ile meşgul balıkçıları rehin alarak,²¹⁶ ya da sahili bombalayarak sahil kesimine rahat vermemişlerdi. Üstelik bu torpidoların, sürekli olarak Trabzon'da bulunmaması ve bunların herhangi bir zamanda gelip, şehri bombalayıp tekrar Batum'a dönmeleri²¹⁷ nedeniyle şehir halkının bunlara zarar vermesi mümkün olamamıştı.

2.2. Kültürel Faaliyetler

Rusların Trabzon'da kaldığı süre içerisindeki faaliyetlerine bakıldığında, şehrin işgalinin sadece askeri karakterli olmadığı Trabzon'un kültürel işgale de maruz kaldığı görülür. Rusların şehre sadece askerleriyle değil çeşitli branşlarda uzmanlaşmış araştırmacılarıyla birlikte gelmesi bu görüşü doğrular niteliktedir. Daha işgalin başladığı günden itibaren Trabzon'un yabancı ziyaretçileri sadece komutanlardan ya da generallerden ibaret olmamıştı. Trabzon, iki yıllık işgal süresince çok sayıda Rus akademisyene, araştırmacıya ve sanatçıya ev sahipliği yapmıştı.

İşgalin hemen ardından Rus Bilimler Akademisi ve Rus İmparatorluk Arkeoloji Derneği'nin işbirliği ile Trabzon'daki tarihi eserleri incelemek ve korumak amacıyla bir heyet oluşturuldu. Her bir üyesi kendi alanında uzman olan bu heyetin başkanlığı; İstanbul Rus Eski Eserler Müzesi Müdürlüğü yapmış olan Fedor İvanoviç Uspenski'ye verildi.²¹⁸

²¹⁴ Duman, a. g. t., s. 73.

²¹⁵ Selçuk, a. g. e., s. 86.

²¹⁶ BOA. DH. EUM. 6.ŞB. 1/1.

²¹⁷ BOA. DH. ŞUM. 5. ŞB. 5/5.

²¹⁸ Veysel Usta, "Rus Bilimler Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon'da Yapılan Çalışmalar ve Rusya'ya Götürülen Eserler", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 153, (2004), s. 13.

Moskova Harkov Üniversitesi'nde profesörlük görevi de yapan Uspenski²¹⁹ ekibi ile birlikte Trabzon'un, gündelik hayatından tarihine, efsane ve adetlerinden ekonomik yapısına kadar her şeyini inceleyip kaydetti.²²⁰

Heyet üyeleri, Trabzon'a ilk ziyaretlerini 1916 Mayıs'ında gerçekleştirdi. Üç kişilik heyet Uspenski'nin dışında Harkov Üniversitesi Profesörlerinden Schmidt ve ressam N. K. Kluge'den oluşturulmuştu.²²¹ Öncelikle şehirdeki arkeolojik eserlerin korunmasına yönelik bir deklarasyon yayınlarak işe başlayan heyet, şehir merkezi etrafında çatışmaların sürmesi nedeniyle, çalışma alanlarını merkezle sınırlı tutmak zorunda kalmıştı. Ayrıca heyet, aralarındaki anlaşmazlıklar ve şehirdeki Rumlarla düştükleri ihtilaflar gibi nedenlerden dolayı çalışmalarına bir yıla yakın bir süre ara vermek zorunda kalmıştı.

Uspenski'nin daha ayrıntılı bir çalışma için Bilimler Akademisi'ni ikna etmesinin ardından, 1917 yazında yeniden toplanan heyetin, daha geniş çaplı bir araştırma için oluşturulduğu açıkta. İkinci heyette Uspenski ile birlikte, Mimar N. B. Baklonov, Lazerevski Enstitüsü'nden Şark Dilleri Profesörü A. E. Krımskiy, N. Y. Makarenko, Moskova Üniversitesi İlahiyat Profesörlerinden N. D. Protasov, ressamlar G. K. Meyer ve N. K. Kluge de yer aldı. Daha donanımlı ve verimli çalışacakları hususunda eskisinden umutlu bir şekilde Trabzon'a gelen ikinci heyet, bu sefer de Rusya'nın içerisine düştüğü buhrana bağlı olarak ortaya çıkan sorunlarla karşılaştı.²²²

Rusların Trabzon'daki kültürel işgalleri, oluşturulan arkeoloji heyetinin belirlediği amaçlar doğrultusunda ilerledi. Arkeoloji heyeti, bir taraftan abidelerin korunması ve onların kayıt altına alınması, diğer taraftan arkeolojik bakımdan incelenmesi gibi iki ana amaca hizmet etme kararı aldı.²²³ Heyetin bu amacı belirlemesinin hemen ardında heyet üyeleri arasında görev dağılımı gerçekleştirildi. Bu görevlendirme Trabzon'un kültürel

²¹⁹ BOA. MF. MKT. 20/20.

²²⁰ Enver Uzun, **İşgal Yıllarında (1916-1917) Trabzon'da Rus Askeri Gazetesi Voennyi Listok (Makaleler Toplusu)**, s. 17.

²²¹ Usta, "Rus Bilimler Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon'da Yapılan Çalışmalar ve Rusya'ya Götürülen Eserler", s. 13. Enver Uzun, Veysel Usta'dan farklı olarak; Trabzon'a gönderilen bu ilk heyetin Uspenski ve Schmidt'in dışında P. N. Lozeyev'den oluştuğunu ifade etmekte ve oluşturulan bu ekibin, Trabzon'a ilk ziyaretlerini 15 Haziran 1917'de gerçekleştirdiklerini belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uzun, **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916-1918)**, s. 9.

²²² Usta, "Rus Bilimler Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon'da Yapılan Çalışmalar ve Rusya'ya Götürülen Eserler", s. 13-15.

²²³ Uspenski, "Hesabat VII, Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 37.

işgali ve yağmasıyla yakından ilgilenen heyetin görev dağılımları heyet üyelerinin uzmanlık alanlarına göre belirlendi. Krımskiy, Orta Hisar (Altınbaşı Meryemana-Hrisokefalos) Camisi'nden götürülmüş el yazmaları; Protasov, kitap ve arşiv belgeleri; Makarenko, mescide dönüştürülmüş binaların mimarisi ve tasvir sanatı; Baklanov, Trabzon'daki kiliselerin plan ve levhalarının düzenlenmesi; Ressam Kluge, fresklerin birer kopyasının çıkarılması; ressam Meyer, şehrin merkezindeki ve etrafındaki anıtların resimlerini çizmek için görevlendirildi.²²⁴ Daha sonra Mintslov da, General Schawert tarafından bu araştırma ekibine dâhil edilerek kendisine tarih araştırmacılığı görevi verildi.²²⁵ Uspenski, IV. Şubenin komiseri Üstğm. Karpov, Tğm. A. M. Cherski ve diğer birkaç heyet üyesi ise Trabzon'da Bizans döneminden kalma eserleri ve ikonaları incelemek için görevlendirildi.

Araştırma heyeti daha rahat çalışabilmek gayesi ile İç kale-akropol, orta kısım ve son olarak da aşağı şehir olmak üzere üçe ayırdıkları Trabzon'un o günkü şehir planını tam olarak çıkarmış, şehrin neresinde hangi eserin olduğunu belirlemiştir. Uspenski tarafından hazırlanan bu ayrıntılı planın ortaya çıkarılmasında Rus askeri mühendis Mihail Eduardovich Kerna'nın büyük yardımı olmuştur.²²⁶ Ayrıca Mintslov, 1916 Kasımı'nda hazırladığı bir raporla Trabzon şehrinin köylerini, bunların zenginlik ve nüfus durumlarını da kaydetmiştir.²²⁷

Her bir heyet üyesi çalıştığı kültürel varlığı özellikleriyle birlikte kayıt altına aldı. Örneğin, Orta Hisar Camisi, Ayasofya Mescidi ve Yeni Cuma Camisi (Eugenious) üzerine çalışan Uspenski, Korpov ve Cherski; 17 Ocak 1918 tarihinde Tarih İlimleri ve Filoloji bölümünde sunulmak üzere hazırladıkları raporda; sadece bu kültürel varlıkların durumu hakkında değil, bahsi geçen yerlerin içerisindeki mermerlerin, fresklerin ve duvar tasvirlerinin de ayrıntılı bilgi fotoğrafını sunmuşlardı.²²⁸ Bu ayrıntılı rapor sadece bu üç esere özgü değildi. Ruslar Trabzon'daki her eseri kayıt altına alırken önemli gördükleri kültürel varlıklar için de ayrıntılı raporlar hazırlamışlardı. Uspenski'nin raporlarından birisi

²²⁴ Uspenski, "Hesabat II", s. 20.

²²⁵ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 15.

²²⁶ Uspenski, "Hesabat VII, Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 51.

²²⁷ Sergei P. Mintslov, "Hesabat XI Trabzon Eyaletinin İstatistik Özeti", **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, Trabzon: Mor Taka Kitaplığı, 2009, s. 79.

²²⁸ Karpov, Cherski, Uspenski, "Hesabat I, 17 Ocak 1918 Tarihinde Tarih İlimleri ve Filoloji Bölümünde Yapılan Toplantı Zamanı Sunulan Hesabat", **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, Trabzon: Mor Taka Kitaplığı, 2009, s. 13-17.

de işgal yıllarında Dere Mahallesi'nde bulunan İsmail Baba Camii²²⁹ ile Karabet Camii hakkında²³⁰.

Krımski' nin hazırladığı raporda ise Orta Hisar Camisi'ndeki eserler; yayımlanmış kitaplar, ilmi açıdan önemi olan el yazmaları ve değişik belgeler olmak üzere toplam üç gruba ayrılmıştı. Burada toplanan kitaplar arasında Naima, Sami, Şani, Şakir ve Subhi Tarihleri, Hadikat ül-Cevami, Coğrafya ve Kebir, Türk el yazmaları kataloğu, Sami Bey'in ansiklopedik lügati gibi eserlerin yanı sıra gazeteler, dergiler, çeşitli el yazmalarından oluşan bir el yazması koleksiyonu ve Trabzon hakkında her çeşit bilginin bulunabileceği belgeler de vardı. Rusya'ya götürülmek üzere Orta Hisar Camisi'nde toplanan malzemelerin her biri Trabzon'un kültür tarihinin aydınlatılması için oldukça değerliydi. Nitekim bu malzemeler arasında mahkeme tutanaklarından ipotek senetlerine, Türk ticaret şirket ya da dükkânlarının hesap kitaplarından özel şahıslara ait iş makbuzlarına, tapu senetlerinden para alıntı tutanaklarına kadar Trabzon'un sosyo-kültürel ve ekonomik geçmişine ışık tutacak belgeler bulunmaktaydı.²³¹ Krımski, Protasov ile birlikte Kutsal Eugenios Kilisesi, Sofiya Kilisesi, Kadınlar Manastırı, manastırın karşısındaki "grottes basiliennes" tarzı bir mezarlık, Maçka'daki dağlarda kayalığa inşa edilmiş Ioann Predtechi Mabedi ile yine Maçka'da taştan inşa edilmiş bir kilise üzerine çalışmış ve bu eserler için diğer incelemelerinden ayrı bir rapor hazırlamıştı.²³²

Heyetin ressam üyelerinden Mayer ise Panagiya-Kerul ve Preobraj Kilisesi harabelerinin dışında, ağırlıklı olarak Boztepe'deki mescit üzerine çalışmalar yaptı.²³³ Heyetin diğer ressam üyesi Baklanov ise Altınbaşlı Meryemana Kilisesi, Kutsal Eugenios Kilisesi ve Saray Kilisesi olarak nitelendirilen bir kilise ile şehir duvarlarında çalıştı.²³⁴ Trabzon şehir duvarlarıyla ilgili çalışmalarda bulunan bir diğer kişi Makarenko'dur. O da Trabzon Kalesi'nin sahil hizasından birinci Platana Köprüsü'ne kadar süren duvarlarla, iç kalenin güney, doğu ve batı duvarlarını, ikinci Platana Köprüsü'ne kadar olan doğu

²²⁹ Günümüzde yıkılmış olan bu camii, o yıllarda Dere Mahallesi olarak bilinen Tabakhane köprüsü altında bulunmakta idi.

²³⁰ Uspenski, "Hesabat-II", s. 19.

²³¹ Krımski, "Hesabat III", **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, Trabzon: Mor Taka Kitaplığı, 2009, s. 24-25.

²³² N. D. Protasov, Krımski, "Hesabat V", **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, Trabzon: Mor Taka Kitaplığı, 2009, s. 32-33.

²³³ Protasov, Krımski, "Hesabat V", s. 32-33.

²³⁴ N. B. Baklanov, "Hesabat IV", **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, Trabzon: Mortaka Kitaplığı, 2009, s. 27-28.

duvarlarının orta kısmını, kale kulelerini ve Saray kilisesini incelemişti. Ayrıca Grafiker A. Bobrinski de çektiği fotoğraflarıyla ayrıntılı bir Trabzon albümü oluşturdu.²³⁵ Fotoğraflar Ruslar için önemliydi. Çünkü Rus araştırma heyeti, şehre girdikten kısa bir zaman sonra şehrin etrafındaki savunma siperlerinin kurulması gibi işleri bir kenara bırakarak, Sürmene, Trabzon ve Akçaabat arasındaki fotoğraf çekimlerini devam ettirmelerini isteyen²³⁶ bir telgraf almıştı.

Epifaniya, Kendinar (Akindina), Kutsal Ioanna Agiast Mabedi,²³⁷ Limni'deki kale, Panaghia Chyrsokephalos Kilisesi²³⁸ ve Orta Hisar Mescidi yakınlarındaki Saraçzade Medresesi, Rusların incelemede buldukları diğer kültürel değerlerdi. Uspenski'nin Trabzon'daki faaliyet alanı Orta Hisar ya da Dere Mahallesi ile sınırlı değildi. O, birçok ressamla birlikte Prof. Shmit'in de aralarında bulunduğu Ayasofya araştırma grubunun çalışmalarıyla da yakından ilgilendi.²³⁹

Heyetin hazırladığı raporlar incelendiğinde; Rusların daha çok Ortahisar, Boztepe ve Ayasofya'da incelemelerde buldukları anlaşılmaktadır. Ortahisar Camisi'nin Ruslar için önemi; altında metropolitlerin mezarlarının olduğu kanaatidir. Bu yüzden hem camii binası içerisinde hem de caminin etrafında yapılan kazı çalışmaları, Trabzon'daki araştırmaların esas alanlarından biri olmuştu.²⁴⁰ Rus işgaline dair birçok eserde sıkça adı geçen ve şehir merkezinde işgalin en çok hissedildiği yer olan, tarihi Ortahisar Mahallesi bu dönemde tam anlamıyla enkaza çevrilmişti. Ruslar, bu mahallede yaptıkları kazıların yanı sıra daha rahat çalışabilmek için mahallede bulunan birçok evi ve Türklere ait küçük ticarethaneleri de yıkmışlardı.²⁴¹

Boztepe'de ise arkeolojik açıdan, fetih öncesi döneme ait birçok eser bulunduğu için Uspenski'nin heyeti bu bölgede de kazı ve incelemelerde bulundu.²⁴² Boztepe'de

²³⁵ Baklanov, "Hesabat IV", s. 28; Makarenko, "Hesabat VI, İlimler Akademisinin Trabzon'a Gönderdiği Heyetin Başkanı Prof. F. İ. Uspenski'ye Verilen Hesabat", **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, Trabzon: Mor Taka Kitaplığı, 2009, s. 34-35.

²³⁶ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 108.

²³⁷ Uspenski, "Hesabat VII, Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 48-49.

²³⁸ Fyodor Ivonovic Uspenski, "Hesabat VIII, IV. Alexious'un Mezarı ile İlgili Hesabat", **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, Trabzon: Mor Taka Kitaplığı, 2009, s. 59-60.

²³⁹ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 20.

²⁴⁰ BOA. MF. MKT. 20/20; Uspenski, "Hesabat VIII, IV. Alexious'un Mezarı ile ilgili Hesabat", s. 57.

²⁴¹ Uspenski, "Hesabat VIII, IV. Alexious'un Mezarı ile ilgili Hesabat", s. 61.

²⁴² BOA. MF. MKT. 20/20.

fetihten önce inşa edilmiş bir manastırın ve kutsal Ioanna Agiast Mabedi'nin bulunuyor olması burayı Rus araştırma heyeti için önemli hale getirmişti. Heyetin Boztepe'de ilgilendiği bir başka yer de işgal döneminde hastaneye dönüştürülmüş bir mescit ve çevresiydi. Bu arazide yapılan çalışmalar sonucu bir bina kalıntısı, bir su kuyusu ve toprak üzerinde bulunan setler ortaya çıkarıldı.²⁴³

Rus araştırma heyetinin, Trabzon'da üzerinde en çok durduğu konulardan birisi de Çar IV. Alexios'un mezarı meselesi olmuştur. Uspenski, "...Trabzon'da kalmış olan yegane çar mezarı olarak..."²⁴⁴ nitelendirdiği bu mezar üzerine geniş çaplı bir araştırma yapmıştır. Uspenski Türk kahramanı Hoşoğlan'a²⁴⁵ ait olan mezarın Çar IV. Alexios'a ait olduğunu iddia etmişti. Ortahisar Mahallesi'nde bulunan mezar üzerinde derin çalışmalarda bulunan ve mezarın birkaç kez soyulduğunu düşünen Uspenski, 1917'de askeri ve siyasi vaziyetin değişmesi üzerine çalışmasını tamamlayamadı.²⁴⁶ Çalışmaları esnasında zaman zaman şehirdeki Rumlarla çatışmalara girmesine rağmen şehirden ayrılırken, IV. Alexios'un ve Aziz Eugenios'un kemiklerini, yanına alamadan Trabzon'dan ayrılmak zorunda kaldı.²⁴⁷

Halkın muhacir olmasıyla boşalan şehre giren Ruslar, giden halkın arkasından limanda, bankalarda, valilikte, mescit ve vakıflarda, karakollarda, mahkemelerde kalmış ne kadar belge varsa hepsini topladı. Bu belgeler 1916'da Uspenski tarafından incelenmek amacıyla bir araya getirildi.²⁴⁸ Ortahisar Camisi'nde toplanan malzemeler arasında tarihi

²⁴³ Uspenski, "Hesabat, VII Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 47. Öte yandan Ruslar, şehir içerisinden geçirdikleri iki yol için tam sekiz yüz evi yıktı. İmar faaliyeti ve askeri düzenlemeler gerekçesiyle şehirde yıkılan evlerin toplam sayısı yaklaşık üç bin kadardı. Yıkımların en belirgin karakteristik özelliği; bu yıkımların daha çok Türk mahallelerinde gerçekleştirilmiş olmasıydı. En fazla tahrip edilen yerler ise Batpazarı, Aktarlar, Ortahisar'da bulunan eski hükümet konağı çevresi, Yemenciler Çarşısı, Mumhaneönü ve çevresinde bulunan Türk binalarıydı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Rahmi Çiçek, **Milli Mücadele ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'da Yerel Yönetim**, Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2009, s. 26.

²⁴⁴ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 23; Uspenski, "Hesabat VII Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 44.

²⁴⁵ Hoşoğlan: Trabzon'un fethi esnasında şehit düşen ve düştüğü yere gömülen Müslüman genç için kullanılan isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Şakir Şevket, **Trabzon Tarihi**, Hazırlayan: İsmail Hacıfettahoğlu, İstanbul: Kurtuba Kitap, 2013, s. 79; Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 23.

²⁴⁶ Uspenski, "Hesabat VIII, IV Alexios'un Mezarı İle İlgili Hesabat", s. 61, 64.

²⁴⁷ Uspenski, "Hesabat VII Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 44-45. Tarakçıoğlu, bu mezarın, binanın mimarına ait olduğunu ve kemiklerin Ruslar tarafından götürüldüğünü ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 23;

²⁴⁸ Hesabatta, belgelerin ağırlığı ile ilgili olarak tahmini iki bin pud miktarı verilmişti ve bu belgelerin bin pud'unun yapılan işlerle ilgili kitaplar olduğu belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kırımkiy, "Hesabat-III", s. 24-25. Ayrıca pud eski bir Rus ağırlık ölçüsü birimi olup, 16, 4 kg'a denk gelmektedir. Ayrıntılı

VIII. ve IX. yüzyıla ait olan el yazmaları da mevcuttu. Hatta bunlardan VII. ve IX. yüzyıla ait olanları bir zamanlar Kommenler Kütüphanesinde bulunan ve Kommenler tarafından IV. Haçlı Seferinden sonra Konstantinopol'den çıkarılmış el yazmaları idi. Bu el yazmalarının bir diğer özelliği de onlara ilave edilmiş kodekslerdi.²⁴⁹

Trabzon'un çeşitli yerlerinden alınarak bu camide toplanan el yazma miktarı o kadar fazladır ki sadece bir odada hemen hepsi on pud²⁵⁰ ağırlığında iki yüz sandıktan oluşuyordu. Camideki başka bir oda da ise yaklaşık iki bin pud (otuz iki ton) ağırlığından daha fazla belge toplanmıştı. Ancak bu belgelerin çoğu yok edildi.²⁵¹ Tahrip edilen ya da kaçırılan malzemeler arasında Kuran paketleri bulunduğu gibi²⁵² Yavuz Sultan Selim'in annesi Ayşe Hatun'un tabutunun üzerine serilmiş olan örtü ve bu türbede bulunan kilitli ceviz çekmece de Rusya'ya götürülen eserler arasında idi. Ayrıca Rus Araştırma Heyeti, Ortahisar Camisinin (Altınbaşı Meryemana Kilisesi) altından çıkarılan kemikler ile aynı bölgede bulunan Ejderha Başlı çeşmenin altınbaşı musluğunu da Rusya'ya götürdüler. Öte yandan Ruslar, Trabzon'da hemen her eve girdiğinden, ellerinde çok fazla eser de birikmişti. Bu nedenle giderken beraberlerinde çok sayıda halı, seccade, işleme gibi değişik sanat eserleri de götürdüler. Ancak onlar Trabzon'dan en çok el yazması ya da basma

Bilgi için bkz: Enver Uzun, **İşgal Yıllarında (1916-1917) Trabzon'da Rus Askeri Gazetesi Voenniy Listok (Makaleler Toplusu)**, s. 20.

²⁴⁹ Fyodor İvonovic Uspenski, "Hesabat IX, 1917 Yılı Mart Ayının 22'sinde Tarih İlimleri ve Filoloji Bölümünün Toplantısında Verilen Hesabat, Genel Kütüphanede Trabzon Elyazmaları", **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, Trabzon: Mor Taka Kitaplığı, 2009, s. 68-67.

²⁵⁰ Pud: Bir tür eski Rus ağırlık birimidir. 1 pud, 16,4 kg'a denk gelir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Uzun, **İşgal Yıllarında (1916-1917) Trabzon'da Rus Askeri Gazetesi Voenniy Listok (Makaleler Toplusu)**, s. 20.

²⁵¹ Krimskiy, "Hesabat III", **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, Trabzon: Mor Taka Kitaplığı, 2009, s. 21. Nitekim Ortahisar Camii, Rusların Trabzon'un çeşitli yerlerinden getirdikleri eserlerin toplanma merkeziydi. Bu binada işgal öncesinde Türkler tarafından oluşturulan kütüphanenin mevcut eser sayısı on bine yakındı ve bu eserlerin büyük kısmı işgal sırasında yağmalandı. Kalanları da Uspenski tarafından 1916 Yazında Rus Bilimler Akademisi'ne teslim edilmek üzere Petrograt'a gönderildi. Diğer malzemeler ise Uspenski tarafından işgal kuvvetleri komutanlığına emanet edilmiş olmasına rağmen; yağmadan kurtulmadı ve eserlerin bir kısmı Rumlar ya da yağmacı Rus askerleri tarafından gasp edilerek satıldı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Usta, "Rus Bilimler Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon'da Yapılan Çalışmalar ve Rusya'ya Götürülen Eserler", s. 13-15. İşgal süreci içerisinde burada Ruslar tarafından bir araya getirilen eser, belge ve diğer malzemelere verilen en büyük zarar 1917 Temmuzunda Rumlar tarafından gerçekleştirildiği düşünülen yağmadır. Bu yağmada birçok değerli eser mahvolmuş, birçoğu da kaybolmuştu. Yağmada kaybolan eserler arasında klasik şairlerden İsmet, Galip, Muhibbi, Sururi, Ruhi, Bağdatlı, Ragıp, Fazıl Bey, Şeref Hanım, Beydava ve şehzade tarafından Beydava'nın eserine yapılan ekleme vardı. Yağmanın ardından Beydava'nın eserinin sadece I, II, IV, VI ve VIII. Kısımları kalmıştı. Aynı şekilde Sami Bey'in Ansiklopedik Lügati'nden geride kalan sadece 3. 4. ve 6. ciltlerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz: Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 23-24; Krimskiy, "Hesabat III", s. 22.

²⁵² BOA. MF. MKT. 20/20. Trabzon'dan götürülen malzemeler arasında 15 Kur'an paketi de vardı ki bunlar arasında sekiz adet el yazması ve on altı adet Kur'an el yazması bulunmaktaydı. Bu Kur'an'ların bazıları VIII., IX. Ve XIX. yüzyıllara aitti. Ayrıntılı bilgi için bkz: Fyodor İvanoviç Uspenski, "Hesabat X, Trabzon'dan Getirilen Kur'anlar ile İlgili Hesabat", **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, Trabzon: Mor Taka Kitaplığı, 2009, s. 73.

eserler aldılar. Her girdikleri binada özellikle bu tür eserlerin toplanılmasına özen gösterdiler.²⁵³

Trabzon'da araştırmalar yapmak için gelen Uspenski, daha çok Orta Hisar, Yeni Cuma ve Ayasofya gibi fetih ile birlikte camiye çevrilmiş, eski kilise binalarının bulunduğu semtlerde, bu eserlerde bulunan mozaiklerde ve aynı döneme ait çeşme, motif, mermer gibi eserler üzerinde çalıştı. Ayasofya ve Yeni Cuma, Orta Hisar camileri zemininde, moloz mevkiinde bulunan ve camiye çevrilmiş kiliselerde, Yeni Cuma Camisi yakınlarında bulunan ve XIII. yüzyıla ait ejderha motifli çeşme üzerinde bizzat çalışan Uspenski, eserlerin yağmalanması durumunu defalarca İstanbul'a bildirirse de, Rus işgali altındaki diğer şehirlerde olduğu gibi Trabzon'da da bunun önüne geçilememiş ve aralarında el yazması Kur'an-ı Kerim'lerin de bulunduğu birçok değerli eşyanın doldurulduğu on adet büyük sandık Rusya'ya götürülmüştü.²⁵⁴

Hatta Ruslar, Trabzon'un kültürel işgali konusunda; Tiflis'te bulunan "Hususi Kafkasya Komitesinden yardım almıştı. Uspenski, Hususi Kafkasya Komitesine; Trabzon ve çevresindeki kültürel değerlerin ve abidelerin korunması teklifiyle gitti. Çünkü Trabzon'daki her türden tarihi eserlerin korunması konusunda ciddi bir sıkıntı yaşanmaktaydı. İşgalin başladığı tarihten itibaren Ruslar kendince şehirdeki tarihi eserlerin araştırılması, incelenip kayıt altına alınarak korunması ile ilgilendi. Ancak Trabzon'daki değişik sanat eserlerinin, el yazmalarının, kitapların çalınması sıradan bir olay haline geldi.²⁵⁵ Şehrin kültürel değerlerinin yağmalanması o kadar sıradanlaştı ki bazı Rus komutanlar, Trabzon'un Türkler tarafından geri alındığında; Rusya'nın uğrayacağı zarardan endişe etmeye başladı.²⁵⁶

Bu dönemde Trabzon'dan çok fazla malzeme kaçırılmıştı. Rus komutanlar şehirdeki yağmayı durduramamakla birlikte; yağmalanan birçok değerli eserin Trabzon'dan dışarıya çıkarılmasına da engel olamadı.²⁵⁷ Konu ile ilgili olarak Mintslov, önlem almaya çalıştıklarını hatta bunun için Trabzon'dan Batum'a giden tüm Rus

²⁵³ Tarakçioğlu, a. g. e., s. 23.

²⁵⁴ BOA. MF. MKT. 20/20.

²⁵⁵ BOA. MF. MKT. 20/20; Uspenski, "Hesabat VII Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 38.

²⁵⁶ Uspenski, "Hesabat VII Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 39-40.

²⁵⁷ BOA. MF. MKT. 20/20.

subaylarının eşyalarını kontrol ettiklerini belirtse de²⁵⁸ Trabzon'dan çok sayıda eserin çalınması engellenememişti. Ruslar tarafından ele geçirilen malzemenin tutulduğu Orta Hisar Camisi birkaç kez yağmalandı ve buradaki belgelerin çoğu çalındı.²⁵⁹ Bunun üzerine Uspenski, yaşanan olumsuzlukları Tiflis'e bildirerek; siyasi önemi olan belgelerin şehirden çıkarılması için izin istedi. Ancak bu belgelerin, sınıflandırılıp taşınması külfeti gerekçesiyle Trabzon'dan çıkarılamamasının üzerine, Tiflis'teki komisyondan; belgelerin korunabilmesi için Orta Hisar Camii'nin kapı ve pencerelerine mühür vurulması, içeriye kesinlikle yabancıların alınmaması gibi konularda tekrar yardım istendi.²⁶⁰

Rusların Trabzon'daki kültürel işgal faaliyetlerinden basın da nasibini almıştı. İşgal süresince Rum gazetelerinin sayısı artarken,²⁶¹ Türk basını susturuldu. Türk matbaaları yerli azınlıklar tarafından büyük oranda tahrip edilerek işleyemez hale getirildi.²⁶² Bunun en açık örneği İkbâl gazetesi sahibi Osman Nuri Efendi'nin matbaasının, makinelerinin, kütüphanesinin yağmalanması ve bunlara el konulmasıydı.²⁶³ Öte yandan Ruslar tarafından "Trabzonskiy Voennyi Listok" (Trabzon Askeri Varakası) adıyla²⁶⁴ 1 Kasım 1916'da²⁶⁵ ilk sayısı çıkan ve yüz nüsha olarak yayınlanan gazete ile o dönemde Trabzon'da yoğun bir ateizm propagandası da yapıldı. Gazetenin, askeri başarı ve haberlerin duyurulmasının yanı sıra Trabzon'un tarihi, o günkü durumu, efsaneleri, gelenekleri ve Rus ordusunun hatıraları

²⁵⁸ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 100-101.

²⁵⁹ Uspenski, "Hesabat VII Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 38-39. Bu evraklarla ilgilenen Uspenski'nin şehirden ayrılmasının ardından; Ortahisar Camisi'nin önce revire, sonra askeri hastaneye çevrilmesiyle birlikte; buraya toplanan kültürel değerlerden arta kalanlar bir kez daha mahvolmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz: Krımskiy, "Hesabat III", s. 25; Bu tarihi binada toplanan kültürel değerler sadece resmi evraklardan oluşmuyordu. Burada heba edilen malzemelerin arasında evlerden, mescitlerden toplanmış estetik sanat eserleri ve şahsı olarak korunmak için askerlere teslim edilmiş değerli eserler de vardı. Üstelik aynı olaylar Ayasofya kilisesinde de 1916 Mayıs'ında ve 1917 Haziran'ında tekrarlandı; Ayasofya Mescidinin kapıları dahi söküldü. Ayrıntılı bilgi için bkz: Uspenski, "Hesabat VII, Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 38-39.

²⁶⁰ Uspenski, "Hesabat VII Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 43-44.

²⁶¹ BOA. DH. ŞFR. 1/90. Türk basının bu zor dönminde Rum basını N. Kapetanitis'in çıkardığı Epochi ve Farosianadolis ile yayına devam etmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz: İsmail Akbal, **Millî Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet**, Trabzon: Serander Yayınları, 2008, s. 30. Konu ile ilgili olarak E. Uzun, işgal yıllarında Trabzon'da çıkarılan Gayrimüslim gazetelerini: *Icho Tou Pontus*, *Epochi*, *Logos Komini*, *Efkinos Pontus* ve Ermenilerin çıkardığı *Pontus*, *Motsak*, *Bjist* olarak vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Uzun, **İşgal Yıllarında (1916-1917) Trabzon'da Rus Askeri Gazetesi Voennyi Listok (Makaleler Toplusu)**, s. 6.

²⁶² Hüseyin Albayrak, **Dünden bugüne Trabzon Basını 1869-2009**, Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayını, 2010, s. 163.

²⁶³ BOA. DH. İ. UM. 12/8.

²⁶⁴ Hüseyin Albayrak, **Dünden Bugüne Trabzon Basını 1869-2009**, s. 163; Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461-2007)**, s. 259; Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 120.

²⁶⁵ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 117; Uzun, **İşgal Yıllarında (1916-1917) Trabzon'da Rus Askeri Gazetesi Voennyi Listok (Makaleler Toplusu)**, s. 8-10.

hakkında bilgi vermek gibi amaçları da vardı. Ruslar, Matbaa binası olarak daha önceden Ermeni Kilisesi olarak kullanılan ve sonra Türkler tarafından geri alınan eski bir binayı kullandılar. 1 Kasım 1916'daki ilk sayısında gazetenin çıkarılış amacı şu şekilde ifade edilmektedir.

Mavi denizin sahilinde, yüksek kayalıklardaki hayal şehzadesinin şehri Trabzon bulunmaktadır. Değişik halkların sayısız saldırıları onun kocaman duvarlarına değmiştir. Bu duvarlar Karakoyunluların kayıklarını bu arzu edilen sahile getirdikleri cesur askerleri görmüştü. Bu cesur askerler duvarlara değen küçük damlacıklara benziyordu. Fakat bu küçük dalgalar büyük olayların habercisiydi. Bu yılın (1916) yazında başkomutan, büyük kinyaz Nikolay Nikolayeviç'in başkanlığında Rus ordusu Komnenler'in eski başkentine girdi. Böylece masallar şehri Rusya'nın arazileri içerisine dâhil oldu. Büyük dalga ileriye doğru devam etti. Eski başkentte Kafkas ordusunun kumandanının izni ile general infenteriyadan (piyade askeri) Yudenic: -Biz onun için bir küçük deniz feneri yazmaktayız. Bölge komutanın fikirlerini hayata geçirmek için Askeri varakasının yayınına başladık. Bizim karşımızdaki asıl mesele o kadar da zor bir durum değildi. Sadece kendi vatanından ayrı düşmüş Ruslara –şimdi herkesi çok meraklandıran- büyük savaş sahnelerinde baş veren olayları ortaya koymaktır. Şehrin ve bütün eyaletin hayatı, geçmişi ve şimdiki durumu, efsane ve adetleri, Kafkas ordusunun hatıraları ve kayıtları, zabıt ve askerlerin orduda elde ettikleri başarıların tümü bu askeri varakada yer alacaktır. Biz bugünkü feneri vatanımızın hayırına ve şerefine yakınıyoruz. Bütün vatan evlatlarından ricamız bizlere gerekli yardımda bulunsunlar.²⁶⁶

Gazete beklenenden de fazla etki yarattı ve çıkarılışından kısa bir zaman sonra Yunan Derneği tarafından komünizmi öven bir miting düzenlendi.²⁶⁷ Ancak gazetenin çıkarılmasından bir müddet sonra, bahsi geçen eski binada Mintslov'un emrinde gazete için çalışan Rus askerler, çalışma şartları yüzünden zorlanmaya başladı. Mintslov, sokakta onlarla karşılaştığında sadece başlarındaki eski şapka aracılığı ile onları dilencilerden ayırabildiğini ifade etmektedir.²⁶⁸ Trabzon'da kurulan bu matbaa sadece gazete için değil, aynı zamanda Rus Kafkas ordusunun gerekli ilan ve yazışmaları için de kullanıldı.²⁶⁹

Ruslar, 1916 yılında çıkarmaya başladıkları bu gazetenin ardından 1918 yılı başlarında da Türk cephesini, Türkiye'nin durumunu, savaşın sonuçlarını ve Türk ordusunun durumunu konu edinen "Novi pot/ Hakikat" adlı bir gazete de yayınlamaya başladılar.²⁷⁰

²⁶⁶ Uzun, *İşgal Yıllarında (1916-1917) Trabzon'da Rus Askeri Gazetesi Voenny Listok (Makaleler Toplusu)*, s. 17; Uzun, *Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü*, s. 117-118.

²⁶⁷ Uzun, *İşgal Yıllarında (1916-1917) Trabzon'da Rus Askeri Gazetesi Voenny Listok (Makaleler Toplusu)*, s. 8-10.

²⁶⁸ Uzun, *Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü*, s. 163.

²⁶⁹ Uzun, *Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü*, s. 166.

²⁷⁰ Hüseyin Albayrak, *Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461-2007)*, s. 259.

2.3. İşgal Döneminde Trabzon'da İmar Faaliyetleri

Bu dönemdeki imar faaliyetleri değerlendirilirken, Rusların Trabzon'a kalıcı olma fikri ile geldiklerini ve adımlarını bu fikir doğrultusunda attıklarını göz önünde tutmak, bizi daha doğru sonuçlara götürebilir.

Trabzon'un kültürel işgali için oluşturulan Rus Araştırma Heyeti, araştırmalarının yanı sıra şehirde gerçekleştirilmeye çalışılan imar faaliyetleri ile de yakından ilgilendi.²⁷¹ Mintslov'un "...Schawertz'in masa arkası cemiyeti..."²⁷² olarak nitelendirdiği ve daha çok Uspenski ile Schawertz'in kararları ile hareket eden bu cemiyet, Trabzon'u adeta şantiyeye çevirmişti. Kalıcı olmak fikriyle yola çıkan Rusya'nın Trabzon için o kadar büyük planları vardır ki gerçekleştirmeyi düşündükleri imar faaliyetleri için Trabzon'a kalabalık bir işçi grubu getirmişlerdi. Hatta Mintslov ve Schawertz bile gönderilen işçi sayısını çok kalabalık bulmuştu.²⁷³ Rusların imar faaliyetleri de kültürel işgalleri gibi bir plan dâhilinde gerçekleştirildi. Onlar, işgale geldiklerinde ellerinde, yaratmak istedikleri Trabzon'un şehir planı mevcuttu.²⁷⁴

Bu plan için yüz elli bin ruble gibi büyük bir bütçe ayrıldı²⁷⁵ ve Trabzon'a oldukça fazla miktarda malzeme getirildi.²⁷⁶ Ruslar deniz yolu ile Trabzon'a ulaştırdıkları bu malzemeleri Çömlekçi Mahallesi'nde biriktirdiler. Getirilen malzemeler daha çok kereste ve çimento ağırlıklı idi. Ruslar, belirledikleri dağ ve tepelere toplar yerleştirerek şehirdeki istihkâmlarını sağlamlaştırırken; oluşturmak istedikleri yeni Trabzon'u inşa etmeye hazırlandılar.²⁷⁷ Bu amaç doğrultusunda da bölgeyi daha iyi yönetebilmek için yöneticiler atadılar. Bu görev daha çok Mintslov'a verilmişti.²⁷⁸ O, bu görevi gereğince Trabzon'un tüm köylerinin insan ve hayvan nüfusunu veren raporlar hazırladı. Bu raporlar, o kadar itinalı ve ayrıntılıdır ki o günün Trabzon'unu iktisadi olarak tüm çıplaklığıyla gözler önüne

²⁷¹ Uspenski, "Hesabat II", s. 20.

²⁷² Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 20-21.

²⁷³ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 86.

²⁷⁴ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 20-21. Rusların Trabzon'a getirdikleri bu plan; şehirden çekilmelerinin ardından Trabzon'da kalmıştı. Uzun süre belediye arşivinde kalan bu planın tatbik edilmesi için 1923 senesinden sonra İstikbal Gazetesinde çok sayıda yazılar kaleme alınmıştı

²⁷⁵ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 39.

²⁷⁶ Tarakçıoğlu, Rusların şehre getirdikleri malzemelerin miktarının; denizden bakıldığında şehrin önünü kapayacak kadar çok olduğunu ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 21.

²⁷⁷ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 21

²⁷⁸ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s.

sermektedir. Mintslov, Müslim-Gayrimüslim köyü ayırmaksızın her köyü incelemiş ineğinden atına kadar rapor etmişti.²⁷⁹

Rusların Trabzon'u işgal etmelerinin bir nedeni de şehri tahkimat merkezi olarak kullanmak istemeleriydi. Buna bağlı olarak Trabzon'daki ilk imar faaliyetleri şehirdeki tahkimatları olmuştu. Ruslar şehre girer girmez ilk olarak Kireçhane ve Boztepe sırtlarında hazırladıkları çeşitli çaptaki toplardan tepe ve dağlara tahkimat yapmışlar ve bu faaliyetlerini işgal sonuna kadar devam ettirmişlerdi.

Rusların bu dönemde şehir içinde ve dışında öncelikli olarak müstahkem mevkiiler inşa etmelerinin nedeni, savunma ihtiyacına bağlı olarak daha çok askeri amaçlıdır. Kalepark, Boztepe gibi şehir merkezine yakın tepelerin yanı sıra Suva, Zafanos, Karlık, gibi merkezi köylere de yol açıldı ve bu yollar aracılığı ile buralara toplar yerleştirildi. Bunlardan Kalepark ve Boztepe'de olanlar şehri savunmak içindi ancak diğerleri tamamen Türklerden gelecek herhangi bir harekete karşı önlem olarak kurulmuştu. Özellikle Suva'ya yerleştirilen topların ucu Akçaabat'a dönüktü. Ayrıca, Boztepe'nin Değirmendere yamaçlarına, Soğuksu Köyü'nün Polita taraflarına, Soğuksu Dağı'na ve Argalya Köyü karşısına cephanelikler oyup; içlerini çeşitli cephane malzemeleriyle doldurdular.²⁸⁰

Trabzon'un Ruslar için neden önemli olduğunu açıklarken, şehrin bulunduğu konumdan ve iç kesimlerde bulunan Rus askerlerinin ikmalinden de bahsedilmişti. Zira Ruslar, işgalleri altında bulunan topraklarda ulaşım sıkıntısı çekmişlerdi. Doğu Anadolu'da on binlerce askeri olan Rusya, bu sıkıntı nedeniyle askerlerinin, cephane, ikmal ve iaşelerini karşılamada zorlandı. Bu nedenle sadece Trabzon'da değil; işgal ettikleri tüm Anadolu coğrafyasında yolların ıslahı ve ikmali için çalıştılar, otomobil ve kamyon bölüklerinin işletilmesine ayrı bir önem verdiler.²⁸¹

Rusların istila ettikleri bölgelerde kullanabilecekleri tek yol Trabzon-Bayburt-Erzurum hattı idi. Bu yüzden Trabzon, Rusların iç kesimlerdeki Rus ordusunun can damarı niteliğindedeydi ve öncelikle yol ağının kurulması gereken bir noktaydı. Tüm bu şartlara

²⁷⁹ Mintslov, "Hesabat XI, Trabzon Eyaletinin İstatistik Özeti", s. 82-87.

²⁸⁰ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 21-22.

²⁸¹ Mehmet Akif Bal, **Trabzon Hatıraları**, İstanbul: Bayrak Matbaası, 2009, s. 163. Ruslar, işgal yıllarında, Türkiye coğrafyasındaki yol çalışmaları için toplam otuz altı amele taburu çalıştırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Akif Bal, **Trabzon Hatıraları**, İstanbul: Bayrak Matbaası, 2009, s. 163.

bağlı olarak Ruslar, Trabzon'da merkez-taşra ayrımı yapmaksızın; yol yapımına özel bir önem verdiler. Örneğin 1916 Ağustosunda yolların düzenlenmesi için iki imar işçi grubu ve iki mühendis şubesi, Yudenich tarafından Of ve Bayburt'a gönderildi.²⁸² Trabzon'u Rusya topraklarına katma fikrinde olan Ruslar, yol yapımının kendileri için hayati önem taşıdığına farkında idiler. Bu yüzden köy ve kasabalarda yol yapımına özellikle dikkat ettiler.²⁸³ Ruslar kalıcı olma fikrine o kadar inanmışlardı ki, Kars'a kadar birçok yerde zarif bir biçimde yapılmış kuş yuvaları dahi inşa ettiler.²⁸⁴

İşgal süresince, şehir merkezinde bulunan Türk yapımı birçok yol, dar ve dolambaçlı bulunarak yıkıldı²⁸⁵ dağlarda hızla kapalı müdafaa mevzileri tamamlanmaya çalışılırken, şehir içinde caddelerin açılmasına²⁸⁶ ve demiryolu çalışmalarına başlandı.²⁸⁷ Rusların Trabzon'da açtığı en büyük yol bugünkü Maraş Caddesi'dir. Meydan Parkından Ayasofya Mahallesi'ne doğru birkaç Türk mahallesinin yıkılarak oluşturulduğu bu geniş yol hem Türk mahallelerinin yok edilmesine neden olmuş hem de Rusların Harşit vadisindeki savaş cephelerine kolaylıkla asker ve savaş araçları taşımalarına yardımcı olmuştu.²⁸⁸

Bu dönemde Trabzon'da imar edilen diğer geniş yollar, Eugenios Kilisesi'nde daha rahat çalışabilmek amacıyla inşa edilen yol ile²⁸⁹ Zefanos ve Yomra yollarıydı. Zefanos yolu, tekerlekli bir vasıtanın geçebileceği genişlikte bir cadde olarak yapılmış ve Yomra şosesine bağlanmıştı.²⁹⁰ Ayrıca Ruslar şehre hâkim bir noktada bulunan Boztepe'ye iki adet büyük top yerleştirebilmek için de bir yol inşa ettiler.²⁹¹

Akçaabat'ta da bir demir yolu inşasına başladılar. Ancak buradaki yol çalışmaları, kayalık bir araziye rastlaması nedeniyle yarım kaldı.²⁹² Şehir merkezinde de güzergâhını, limandan Maçka'ya doğru belirledikleri bir demiryolu inşa ettiler. Rusların demiryolu

²⁸² Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 68.

²⁸³ Uzun, **İşgal Yıllarında (1916-1917) Trabzon'da Rus Askeri Gazetesi Voenniy Listok (Makaleler Toplusu)**, s. 5.

²⁸⁴ Altınay, a. g. e., s. 49, 139.

²⁸⁵ Baklanov, "Hesabat IV", s. 28.

²⁸⁶ Selçuk, a. g. e., s. 85.

²⁸⁷ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 194.

²⁸⁸ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 21.

²⁸⁹ Baklanov, "Hesabat IV", s. 28.

²⁹⁰ Alap, a. g. m., s. 214-215.

²⁹¹ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 21.

²⁹² Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 165, 126.

inşasına önem vermelerinin asıl nedeni, asker, top, mermi ve yiyecek gibi gerekli malzemelerin olabildiğince çabuk bir biçimde Rusya'dan Trabzon'a ulaştırmak, gerektiğinde de bu malzemeleri hızla şehirden geri çekebilmektir.²⁹³

Özellikle yol inşası konusunda itinalı davranan²⁹⁴ Ruslar, muhacir olarak gidemeyen Trabzon halkını bu inşaatlarda çalışmaları için zorladılar.²⁹⁵ Örneğin Değirmendere'de bulunan tahta köprünün onarımında Müslüman kadınlar çalıştırılmıştı.²⁹⁶ Aynı şekilde, şehrin denize hâkim yüksek yerlerinde inşa ettikleri mevzilerde de Müslüman halk silah zoru ile çalıştırıldı.²⁹⁷

İşgalden bir süre sonra Ruslar, Trabzon'da daha rahat faaliyette bulunmak ve bölgenin iktisadi durumunu öğrenebilmek için bir istatistik grubu oluşturmanın yanı sıra bir de inşaat malzemeleri dükkânı açtılar. 1916 Haziranı'nda açılan bu dükkânın işletilmesi daha sonra; Kpasin adında bir Rus teğmene devredildi. Özellikle işgalin fiilen başladığı 1916 yılı, Rusların Trabzon'da kaldığı zaman dilimi içerisinde, imar faaliyetlerini yoğun olarak gerçekleştirdikleri bir dönem olmuştur. Ruslar bu imar faaliyetlerini yıkım faaliyeti haline getirecek kadar ileri gitti. Hatta bir müddet sonra bu tutumları sonucunda Trabzon'da kendilerinin de ikamet edebileceği bir yer kalmadığından, şehirde barınabilmek için harabe haline getirdikleri Türk binalarında restorasyon çalışmaları yapmak zorunda kaldılar. Bu restorasyon çalışmaları, işgal döneminde Rus ordusunda mevcut olan ekonomik sıkıntıları daha da arttırdı ve bütçeye yük getirdi.²⁹⁸

Masraflı olmasına rağmen Rusların en ilginç restorasyon çalışması bölük komutanı N. A. Melik-Parsadanov tarafından gerçekleştirildi. Mintslov'un verdiği bilgiye göre o, sahnesi olan bir binayı restore ederek tiyatro binası haline getirdi ve Rusların hizmetine sundu.²⁹⁹ Ancak Türk kaynakları, tiyatro binası ile ilgili olarak var olan bir binadan bahsetmemekle birlikte Rusların tiyatro için Müslüman mezarlığı üzerinde yeni bir bina

²⁹³ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 23.

²⁹⁴ Zayonçkovskiy, a. g. m., s. 472; Uzun, **İşgal Yıllarında (1916-1917) Trabzon'da Rus Askeri Gazetesi Voennyi Listok (Makaleler Toplusu)**, s. 5.

²⁹⁵ Selçuk, a. g. e., s. 51.

²⁹⁶ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 104.

²⁹⁷ Selçuk, a. g. e., s. 55.

²⁹⁸ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 34, 205, 187.

²⁹⁹ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 175.

inşa ettiklerine dair bilgiler verir.³⁰⁰ Hatta Tarakçıoğlu, inşa edilen tiyatro binasının Müslüman mezarlığı üzerinde inşa edildiğini ve tahtadan inşa edilmesine rağmen on bin kişiyi alacak kadar büyük olduğunu ifade etmektedir.³⁰¹

İşgal döneminde Trabzon'daki Rus imar faaliyetlerinin genel karakteri; eski dükkânların yıkılması, sokakların genişletilmesi ve özellikle hangi nitelikte olursa olsun Türk eserlerinin yok edilmesi idi. Mintslov, konu ile ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmıştır: "...Schawertz'ın emri ile sokaklar denize paralel oluşturuluyor, bazıları da genişletiliyordu. İçerisinden pis kokular gelen küçük evler yıkılıyordu. Su kemerlerini elden geçiriyorlardı, şehre değişik su kaynaklarından su getiriliyordu..."³⁰² Maraş Caddesi'nin inşası için yıkılan kısım Türk mahallerinin olduğu kısımdı. Bu caddenin geçtiği güzergâhta tek bir Hıristiyan evi ya da başka türde bir mimari eser yoktu. Eğer bu cadde biraz daha sahilden açılacak idi Kemer kaya, Tuzluçeşme ve Sotka (Hızırbey Mahallesi) gibi Rum mahallelerinin yıkılmasına neden olacaktı. Ruslar bu güzergâhı tercih etmedi. Bu yüzden şehir merkezinin doğusundan batısına denize paralel olarak oluşturulan bu sokak, birkaç Türk mahallesini yok edecek nitelikte açıldı.³⁰³

Türk mimari eserlerine bu zararlar verilirken, Rumlara ait binalara dokunulmadı. Rusların şehirden ayrılışının ardından Trabzon'a dönenler yıkılmış evlerinin karşısında dimdik duran Rum kilisesini, Rum mektebini, Rum mezarlığını ve sağlam kalmış çok sayıda Rum evlerini buldu. Yavuz Sultan Selim'in çocukluğunu geçirdiği tarihi mahalle, Osmanlı surlarının içi, camiler, türbeler, sokaklar yok edilerek buralardan denize paralel iki yol geçirildi.³⁰⁴

Mintslov, bu yıkımlarla 10 ay içerisinde şehir merkezinin 50 sajen³⁰⁵ uzadığını ve şehrin dokusunun yok edildiğini belirtir. Nitekim işgalden önce denize paralel bir biçimde bulunan postane sokağı, işgal döneminde denize dikey haline getirilmişti. Düzenlemek adına yapılan bu girişim sokağı daha karmaşık ve kullanışsız hale getirmişti. Bu durum

³⁰⁰ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, 81, (1982), s. 409.

³⁰¹ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 23.

³⁰² Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 32, 61.

³⁰³ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 21.

³⁰⁴ Altınay, a. g. e., s. 90.

³⁰⁵ Sajen (sajhen) : Bir tür eski Rus uzunluk ölçü birimidir. 1 sajen, 2. 134 metreye denk gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 42.

sadece bu sokağa özgü değildi. Ruslar, birçok sokağa da aynı zararı verdi, sokakları kullanışsız, çıkmaz sokak haline getirdiler.³⁰⁶ Özellikle şehir içerisinde bu şekilde çok sayıda karmaşık sokak açıldı. Açılan karmaşık yollardan birisi de Yenicuma Camisi yanından Kuzgundere'ye, Kuzgundere'de su kemerlerinin genişletilmesiyle birlikte Bahçecik yakınlarındaki Kulleboyu Caddesi'ne, buradan da önce İmaret deresine ardından da Köseoğlu ve Soğuksu caddesine doğru açılan yoldu. Bu dolaşık yol daha sonra ilgisizlikten dolayı yok oldu.³⁰⁷

Rusların bu tutumları ile birçok Türk evi yok edildi. Öyle ki şehrin herhangi bir yerindeki bir Türk evinden, gecedен sabaha sadece bir taş yığını kalabiliyordu. Bu zararın çok büyük bir kısmı, imar faaliyetleri ile ilgilenen Rusların yanı sıra odun temin etmek isteyen Rus piyade askerleri tarafından verildi. Türklerin evleri ya da onlara ait diğer binalar o kadar çok yıkıma uğradı ki Fatyanov adında bir asker, Türk binalarından kalan demiri ve malzemeyi bir araya toplamakla görevlendirildi.³⁰⁸

Bu faaliyetler sadece şehir merkezi ile sınırlı değildi. Köylerde, hatta dağ yamaçlarında dahi Türk yerleşim yerlerine zarar verildi. Rum köylerine dokunulmazken, Müslüman köylerindeki evler camlarına varıncaya kadar yağmalandı. Tüm bunlara kıyasla Hamsiköy'e kadar tüm Rum köyleri sağlam ve sakindi.³⁰⁹ Rusların şehre ve şehirdeki Türk-İslam eserlerine verdikleri zararlara rağmen, şehirde olumlu imar faaliyetleride gerçekleştirmişlerdi. İnşa edilen askeri karakterli müstahkemlerin dışında şehir merkezinde yol, liman, demiryolu, hastane, okul, tiyatro, matbaa ve telgrafhane gibi binalar da yapılmıştı. Örneğin; güzel evleriyle tanınan Soğuksu'da alımlı bir binaya Serafimovski adında bir hastane kuruldu. Ancak bu hastane Rusların kendi aralarındaki anlaşmazlıklara bağlı olarak boşaltıldı. Rusların Trabzon'da gerçekleştirdikleri yararlı imar faaliyetlerinden birisi de; okul ve kütüphane oluşturmak amacıyla Maarifçilik Cemiyeti'nin kurulmasıydı.³¹⁰

³⁰⁶ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 187.

³⁰⁷ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 21.

³⁰⁸ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 188, 192.

³⁰⁹ Altınay, a. g. e., s. 103-105.

³¹⁰ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 190.

Yine bu süreç içerisinde Ruslar, tahkimat için belirledikleri araziye telgraf da çektiler.³¹¹ Şehir kalesi hususunda ise Uspenski'nin kararları ile adım atıldı. O, Rus Hükümeti için Trabzon'un doğal muhafazasından yararlanarak burada güçlü bir kale oluşturmak kanaatindeydi.³¹² Onarımlar, çalışmalar ve tahkimatlar bu amaç doğrultusunda gerçekleştirildi.

Ruslar Trabzon'da yeni bir karakol binası inşa etmedi, Türklerin işgalden önce kullandıkları meydan karakol binasını, kullanmaya devam ettiler.³¹³ Trabzon'un ikmal merkezi haline getirilmesi için işgal edilmesine ayrı bir önem verdikleri Akçaabat'ta tamamlanamayan bir demiryolunun yanı sıra küçük kayıkların kıyıya yanaşabileceği büyüklükte bir mendirek de inşa ettiler. Akçaabat'taki bu mendireğin inşası için Teğmen Biryukav görevlendirildi.³¹⁴

Ruslar, şehir merkezinde Değirmendere yakınlarında da 1903 yılında yapılmaya başlanmış ancak mali sıkıntılar yüzünden yarım bırakılan mendireği biraz daha genişlettiler. Ancak bu geniş çaplı bir mühendislik hizmeti değildi. Ruslar, torpillenen iki gemilerinin, bu yarım mendirek ucunda batmalarını sağladılar ve üzerlerini taş doldurarak, mendireği uzattılar. İşgal süreci içerisinde Trabzon'dan Rusya'ya, Rusya'dan Trabzon'a gelip giden yük ve asker gemileri, dolun-boşaltım işlemlerini bu mendirek üzerinde gerçekleştirdi. İşgal süresince kullanılan mendirek, yine bu süreç içerisinde çıkan bir fırtına yüzünden tahrip oldu.³¹⁵

Rusların şehirdeki imar faaliyetleri Boztepe, Ayasofya, Yeni Cuma ve Orta Hisar semtlerinde yoğunlaştı. Örneğin Kızılbaşlı Meryemana Kilisesi'nin bulunduğu tarihi Orta Hisar Mahallesi, Rus Araştırma Heyeti üyelerinin ana çalışma alanı olmakla beraber tartışmalarının da odak noktası oldu. Çalışma ve araştırma için burada meydana getirilen kazılarda bu tarihi mahalle ciddi derecede tahrip edilse de, Mintslov gibi bazı heyet üyeleri buranın yeteri kadar incelenmediğini düşünmüş ve mabedin etrafındaki evlerin yıkılması, sokağın genişletilmesi hususunda, Uspenski'yi zaman zaman sıkıştırmıştı. Sonunda Kızılbaşlı Meryemana Kilisesi'nin etrafındaki Türk evleri yıkıldı, daha sonra yapılacak

³¹¹ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 62.

³¹² Uspenski, "Hesabat VII, Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 46.

³¹³ Selçuk, a. g. e., s. 56.

³¹⁴ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 67, 69.

³¹⁵ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 20-21; Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 78.

arkeolojik kazılar için meydan boşaltıldı ve burada bulunan mezarı açmak için tamamen temizlendi. Yapılan çalışmalarla üzerinde yeşil başlık bulunan mezar Ruslar tarafından açıldı ve altında iki mezar olduğu ortaya çıktı. Ruslar, bu ikinci mezarın kutsal Yevgeni'ye ait olduğunu iddia etmişlerdi.³¹⁶

Kızılbaşlı Meryemana Kilisesi, işgalin başladığı günden itibaren Trabzon'daki çalışmaların odak noktalarından birisi oldu. Özellikle Uspenski ve ekibi gerek kilise binasında gerekse etrafında sıkı çalışmalarda bulundu. Uspenski'nin paha biçemediği ve çalışmalar için herkesi karşısına aldığı bu tarihi kilise binası onun şehirden ayrılmasının hemen ardından askeri komutanlık tarafından önce tifoya yakalanmış hastalar için revire, sonra da askeri hastaneye dönüştürüldü.³¹⁷

Rusların şehirden ayrılmasının ardından geride kalan Trabzon ile ilgili olarak Mintslov'un ifadesi şöyleydi: "...onların Trabzon arazisinde yaptıkları akıl alır cinsten değildi..."³¹⁸. Bu yorumun yapılmasının nedeni Rusların eline geçen Trabzon ile Rusların geride bıraktıkları şehir arasında büyük farkın bulunmasıydı. Trabzon'dan ayrıldıktan sonra memleketlerine dönecek kadar şanslı olanlar, perişan bir şehir ile karşılaşmışlardı.³¹⁹

Yukarıda Rusların eyalet genelinde bu tür imar faaliyetleri için ciddi bütçe ayırdığını belirtmiştik. Üstelik bu miktar askerlerin ikmal ve iaşesinin dışında idi. Ruslar Trabzon'a çok büyük umutlarla ve kalıcı olmak düşüncesiyle geldiler. İmar planlarını ve bütçelerini de bu düşünceye göre tasarladılar. Ancak işgalin sonuna doğru bu inançları kaybordu, umutlarla geldikleri şehirden ayrılmak zorunda kaldılar. Trabzon'un işgalinin sona erışı ile doğrudan bağlantılı olan 1917 Bolşevik İhtilali'nin patlak verdiği bu süreçte işgal ve imar faaliyetlerinin Rusya ekonomisine getirdiği yükler Bolşeviklerin yandaşlarının artmasına yardımcı olan etkenlerdendi.

³¹⁶ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 96.

³¹⁷ Kırımkiy, "Hesabat III", s. 25.

³¹⁸ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 16.

³¹⁹ İstikbal, 10 Mayıs 1921, 299, İstikbal, 9 Mart 1921, 245, Altınay, a. g. e., s. 89-90. Aynı durum o yıllarda Trabzon'a bağlı olan Gümüşhane ve çevresi için de geçerli idi. Ruslar burada da yaptıkları ve arkalarında bıraktıkları ile kalıcı olmak fikri ile geldiklerini ortaya koymuştu. Burada da Trabzon merkezde olduğu gibi, yol sokak, bina gibi çeşitli imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Uğur Üçüncü, **İkinci Dönem TBMM'de Bir Muhafif'in Portresi Kadirbeyzade Zeki Bey**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2011, s. 23.

Rusların imar faaliyetleri, umdukları kadar iyi gitmedi. Üstelik işgalin sonuna doğru, işgalin parçası olan hemen herkes yorgundu. Hayaller gerçekleşmemiş, üstelik bilanço ağır olmuştu. 1916 yazındaki heves, bir yıl sonra yerini kafa karışıklığına bırakmış ve işgal ağır gelmeye başlamıştı. İşgali ağırlaştıran şey sadece ihtilal süreci değildi. Rusların zamanla Trabzon'da kalıcı olamayacaklarını fark etmeleri de önemli bir etkendi.

Zaman geçtikçe Rusların Trabzon'daki vaziyetleri ağırlaştı. 1916 yılının sonuna doğru Rus komutanlar arasında iş gücü sıkıntısı iyice kendisini hissettirdi. Bu sıkıntı Trabzon'daki imar faaliyetlerini olumsuz etkiledi. İş gücü sıkıntısının bir nedeni de eldeki kısıtlı kişileri kaybetme endişesi idi. Salgın hastalıklar nedeniyle işçi gruplarının kalabalık olmamasına dikkat edilmesi gibi tıbbi tedbirler yüzünden limanda inşa edilmeye çalışılan binalar ve çeşitli yerlerdeki yol çalışmaları gecikti. Rus işgal komutanı Minstlov, günlüğünde; bir akşam sokakta üç mühendis inşaat grubuyla karşılaştığını, onların çok yorgun, bitkin ve bezgin olduklarını; Rusya'dan gelen kişilerde insanlıktan iz kalmadığını sık sık dile getirerek, bunların bir kısmının Trabzon'dan kaçtıklarını ve buradaki mühendis gruplarının sayılarının sürekli azaldığını ifade etmişti.³²⁰

Rusların, Trabzon'da buldukları imar faaliyetleri aynı zamanda kültürel işgal karakterli idi. Onlar bilinçli bir şekilde Trabzon'dan Türk-İslam eserlerinin izlerini silmeye ve şehrin fethinden önceki eserleri ön plana çıkarmaya gayret etmişlerdi. Bu yüzden Rusların Trabzon'da gerçekleştirdikleri imar faaliyetleri aslında onların kültürel işgallerinin bir uzantısı şeklinde değerlendirilebilir. Ancak bir şeye dikkat edilmelidir; Ruslar bir yandan şehrin tarihi dokusuna zarar verirken diğer yandan da Trabzon'un alt yapısı için büyük adımlar atmışlardı. Şehrin en büyük ihtiyaçlarından olan rıhtımı Ruslar inşa etmiş, birçok yol yapmış ve şehre tren rayı döşemişlerdi. Rusların meydana getirdiği yıkımların yanında şehirde meydana getirdikleri imar faaliyetleri karşısında; "Rus işgali keşke bir sene daha fazla sürseydi de şehir adamakıllı olsaydı"³²¹ şeklinde ilginç yorumlarda bulunanlar dahi olmuştu.

³²⁰ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 90, 154.

³²¹ Akbal, a. g. e., s. 26.

2.4. Trabzon'da Sosyo-İktisadi Durum

İşgal süreci içerisinde Trabzon maddi-manevi çok zor zamanlar geçirdi. İşgalle birlikte Trabzon'da asayiş, eğitim, sağlık ve iktisadi hayat tamamen durdu. Muhacirliğe çıkamayıp şehirde kalan Müslüman halk, can ve mal güvenlikleri olmadan, açlıkla ve hastalıkla mücadele etmek zorunda kaldı. Şehir, önce Gayrimüslim halk tarafından sonra da itaatsiz Rus askerleri ve çeteler tarafından yağmalandı. Rus ordu komutanları bu yağmaya kendilerince engel olmaya çalışmışlarsa da işgal süresinin uzaması ve Çarlık Rusya'sının bir buhrana sürüklenmesine bağlı olarak Trabzon'daki askerlerin kontrolden çıkması sonucu, yağmalar artarak devam etti.

Trabzon potansiyel olarak ekonomik karakterli bir şehirdi ve bu potansiyel Rusları Trabzon'a getiren en önemli sebepti. Ancak Rusları Trabzon'a kadar getiren bu sebep, onların gelişi ile yok oldu. Rusların gelişinden sonra şehir boşaldı, ekonomik hayat durdu. Birçok yolun güzergâhı üzerinde bulunan ve canlı bir limana sahip olan şehir, Rus işgali döneminde hayalet görüntüsüne dönüştü. Üstelik bu hayalet görüntü sadece şehir merkezinden ibaret değildi. Kasabalar, köyler, her yer aynı durumdaydı. Örneğin kalabalık bir kasaba olan Cevizlik, bu dönemde boşaltıldı, yağmalandı. Sadece Rus komutanların ve şehir ittifak şubesinin kaldığı evlerin dışında hiçbir binanın sağlam kalmadığı bir harabeye dönüştürüldü.³²²

Trabzon'da sokaklar ve meydanlar insan, hayvan ölüleriyle doldu.³²³ Mintslov, Rusların sebep olduğu durumla ilgili olarak: "...Biz burada savaşmıyorduk, sanki tüm güzel olmayan şeylerle ona saldırmıştık..."³²⁴ demektedir. Özellikle 1916 yılının sonuna doğru itaatsizleşen Rus askerlerinin şehri yağmalamalarının önüne geçilemedi.³²⁵ Yağma öyle bir hale geldi ki işgalin sonuna doğru muhacir halkın soyulmamış evi ve dükkânı kalmamıştı. Bu yüzden Trabzon'un aldığı tahribat gerçekten büyüktü.³²⁶

1918 yılına girildiğinde de şehrin durumu değişmedi. Rus askerlerinin yağmaladığı ve tahrip ettiği işyerleri sadece Türklere ait değildi. Onlar yabancılara ait malları da

³²² Altınay, a. g. e., s. 105; Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 72.

³²³ Güngör, a. g. e., s. 11.

³²⁴ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 108.

³²⁵ BOA. DH. İ. UM. 19/1.

³²⁶ BOA. DH. İ. UM. 19/1.

yağmalamaya başladılar. Bu yağmalardan birisi de Avusturya'ya ait, Avusturya-Şark Ticaret Şirketi'nin (Lociete de Commerce Oustro-Orientale) Trabzon şubesi binası idi. Ruslar, şirket müdürü Kotozi'nin ölümüne kadar şirkete zarar vermemiş ancak onun ölümünün hemen ardından şirketin kapısını kırarak, tahminen yedi yüz elli bin değerinde yağmada bulunmuşlardı.³²⁷

Trabzon'da bu dönemde halkın çoğu muhacir olduğundan, tarlalar ekilemedi. Büyük çoğunluk bahçelerini bırakıp göç ettiğinden, vilayette çiftçilik ve tüm bağ işleri terk edildi.³²⁸ Bunlara bağlı olarak, coğrafi şartlardan dolayı zaten kısıtlı olan ekim alanları, deyim yerinde ise talan edildi, tarlalar işlenmedi ve her yer bomboş bırakıldı. Bunlara bağlı olarak da Trabzon'da açlık ortaya çıktı.³²⁹ Şehirde makarna, pirinç ve kara ekmekten başka hiç bir şey kalmadı. Tahmin edildiği gibi kıtlık ve açlık şehirde kalan az sayıdaki Türkü, işgalci Rus kuvvetlerinden çok daha fazla etkiledi.³³⁰

Açlık özellikle merkez-taşra ayrımı yapmaksızın Müslüman halkın tamamını etkiledi. Merkeze kilometrelerce uzaklıkta bulunan ve eyaletin güney kısmını oluşturan Gümüşhane ve çevresinde de durum aynı idi. Kıtlık ve açlık burada kendisini tüm gerçekliği ile hissettirdi. Torul çevresinde iki kadın ve bir çocuk açlıktan öldü. Olayların bu noktaya gelmesi, asayişin sağlanmasını engelleyen nedenlerdendi.³³¹ Bu sıkıntılı zamanda şehirdeki Müslümanlara yardım için kurulan İslamları Koruma Cemiyeti'nin yardımları eksik olmuyorsa da, bu cemiyet zaman zaman Müslüman halkın haklarını ve canlarını korumada zorluk çekti.³³² Trabzon'daki bu kaos ortamında özellikle Türkler için can güvenliği kalmadı. Kaptan Voronov, Trabzon halkına verilen zararlarla ilgili olarak; "...bunlar gerçekten olmuştu, bizden önce gelen gruplar her yeri talan etmiş, topladıkları insanları Of'a göndermiş, yeteri kadar da ölen olmuştu..."³³³ demektedir.

Ruslar sadece bir emir ya da plan dâhilinde Türklerle zarar vermediler. İşgal süresi uzadıkça herhangi bir yerde buldukları ya da tesadüfen rastladıkları Türkleri de katletmeye

³²⁷ BOA. DH. İ. UM. 19/1.

³²⁸ BOA. DH. İ. UM; Altınay, a. g. e., s. 104.

³²⁹ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 64.

³³⁰ Kaya, a. g. m., s. 534; Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 66-67.

³³¹ Üçüncü, **İkinci Dönem TBMM'de Bir Muhalif'in Portresi Kadirbeyzade Zeki Bey**, s. 21-22.

³³² Selçuk, a. g. e., s. 54-55.

³³³ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 36.

başladılar. Örneğin işgal döneminde evinden ayrılmış ve daha sonra bahçeye gömdüğü değerli eşyaları almak için geri gelen bir Türk vatandaşı, Rus ordusunda bulunan Kazaklar tarafından katledilmiş ve almaya geldiği değerli eşyaları gasp edilmişti.³³⁴ Bu dönemde Trabzon'da bu tür olaylara fazlasıyla rastlanıyordu. Üstelik Ruslara karşı koymaya çalışan Türk vatandaşları Trabzon'da ya da başka bir yerde hemen esir edilmekte idi.³³⁵

Trabzon'da, 1917 itibari ile güvenlik sıkıntıları artarak devam etti. Çünkü Rus komutanlar otoriteyi iyice kaybetmişti. Açlık ve yorgunluk her iki tarafın da sabrını zorlamaya başladı. Rus ordusunun bıkkınlığı, komutanlara, şehirdeki ahaliye de bulaştı. Zaten her şeyin seyrini değiştiren Bolşevik İhtilali de aynı sene içerisinde meydana geldi. İhtilal, Rusya'da olduğu kadar Trabzon'da da kaos yarattı. Karışıklığın, açlığın ve bıkkınlığın hâkim olduğu 1917 yılı, maalesef Rusları olduğu kadar Türkleri de etkiledi. Rize'den, Of'tan ve Sürmene'den bazı vatandaşlar, bu bıkkınlığın da etkisi ile Ruslara yaklaştı. Teslim olarak ya da karaya çıkıp çete faaliyetlerinde bulunan Rus filolarına kılavuzluk ederek Türklere zarar vermeye başladılar. Bu kişiler en tenha yerleri, ıssız koy ve körfezleri bildiklerinden, bölgedeki Müslümanlara zarar vermek isteyen bazı Rusların Trabzon'a gelmelerine, sahilden görülmeyen noktalardan şehre sızmalarına sebep oldular.³³⁶ Bölge halkının sebep olduğu başka bir olumsuz husus da Giresun Kadısı Abdülaziz Efendi'nin birçok kişiyi imam ya da cami görevlisi olarak göstererek onların askerlikten muaf tutulmasını sağlamasıydı.³³⁷

İşgalin başladığı günlerden itibaren zor zamanlar yaşayan Trabzon'daki Rumların durumu, şehirdeki Müslümanlara oranla daha iyiydi. Meryemana Manastırı gerçekten çok zengin bir mabet olma özelliği taşıyordu. Manastıra bağlı Rum köyleri ya da merkezdeki Rumlar, Türkler kadar kıtlıkla boğuşmak zorunda kalmamıştı.³³⁸ Mintslov, 1916 Kasım'ında Trabzon şehri ile ilgili hazırladığı istatistiksel raporunda da; Trabzon'daki Yunan köylerinin Türk köylerine oranla ne kadar zengin olduğunu ortaya koydu. O, köydeki Ermeni, Türk ve Yunan kişi sayısını kaydettiği raporuna köydeki, boynuzlu hayvanların, at, eşek ve koyunların sayısını da dâhil ettiğinden, Türk köylerinin Yunan köylerine oranla ne kadar fakir olduğu bu rapordan anlaşılmaktadır. Mintslov'un ayrıntılı

³³⁴ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 34.

³³⁵ Selçuk, a. g. e., s. 60.

³³⁶ BOA. DH. EUM. SSM. 3/3.

³³⁷ BOA. DH. İ. UM. 78/3.

³³⁸ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 357; Altınay, a. g. e., s. 104-105.

olarak hazırladığı bu raporlar incelendiğinde Türk köylerinin Yunan köyleri karşısındaki müşkül durumu dikkat çekmektedir.³³⁹

İşgal altında bulunan toprakların ekonomik sıkıntılar yaşaması doğaldır. Ancak Trabzon ekonomisi sıkıntıdan fazlasını yaşamıştı. Özellikle Ruslarla Ermeniler arasındaki anlaşmazlıklar sonucu boşaltılan yüz doksan sekiz dükkân ve çok sayıdaki evin hazineye devredilmesi, şehirdeki emlakın azalmasında ya da şehrin harabe görüntüsünü almasında önemli rol oynamıştı. İşgalden birkaç ay sonra Trabzon'un her yerinde fiyatlar yükselmiş, yiyecek sıkıntısı artmıştı. Un, tuz, mısır gibi ana maddeler dahi bulunamayacak duruma gelmişti. 1916 sonuna doğru tuz eksikliği yüzünden Akçaabat'taki fırıncılar, ekmek hamurunu deniz suyundan yoğurmakta kaldılar. Batum'da ise, Trabzon'a ulaştırılmak üzere bekleyen çok miktardaki un ve tuz yığılı halde beklemekteydi.³⁴⁰ Özellikle ekmek bulma sıkıntısı artarak devam etti. Mısır ununun kıyyesi³⁴¹ on bir kuruşa, buğday ununun çuvalı on bir liraya yükseldi. Una hemen hemen haftada bin lira zam geldi. Hazineden belediyeye sekiz bin lira borç verildi ancak 3. Ordu'nun 1916 Aralığında, bölgesinden yiyecek alınması yasaklandığından bu para ile zahire alınamadı. Alınsa da belediye, kaymakamlık veya askeriye el koydu. Tüccarın ihtikârı nedeniyle fiyatlar sürekli olarak artmakta idi. Memurlar yaklaşık altı yüz kuruşluk maaşlarıyla yedi-sekiz kişilik ailelerini besleyemediklerinden şikâyetçi iken defterdarlık un meselesinin ahalinin elinden alınıp, bütün Osmanlı ülkesinde hükümet veya belediye uhdesine verilmesini tavsiye etmişti.³⁴² Ruslar Trabzon'daki açlığa çare olarak, merkezden mısır istemeyi deneseler de bu istekleri reddedilmişti.³⁴³

Pahalılık sadece unda ya da unlu gıda ürünlerinde değildi. Şehirde başka bir şey kalmadığından, bu gıda maddelerinin adı daha fazla kullanılmaktadır. O günlerde undan başka Trabzon'da doğru düzgün hiç bir şey kalmamıştı. Şehirdeki su fiyatları dahi birkaç misli artmıştı. Bu dönemde Trabzon'un su ihtiyacı Kisarna'da bulunan bir mineral su kaynağından temin edilmekteydi. Bu su, Yunan metropoliti Hrisanthos tarafından, Rus

³³⁹ Mintslov, "Hesabat XI, Trabzon Eyaletinin İstatistik Özeti", s. 82.

³⁴⁰ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 37, 62.

³⁴¹ Kıyye: okka olarak da bilinen eski bir ağırlık ölçü birimidir. Osmanlı döneminde dört yüz dirheme, günümüzde 1282 grama karşılık gelir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2009, s. 519.

³⁴² BOA, DH.İ.UM. nr. E. 28/114.

³⁴³ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 103.

General Liyahof'a bağışlanmıştı. Bundan sonra, su fiyatları, işgal öncesine oranla 4-5 kat arttı. Rusların bu beceriksizliği sadece su konusuyla sınırlı kalmadı. Şehrin batı yakasının başlıca geçim kaynağı tütündü ve Türkler şehirden ayrılırken tütünlerini yanlarına almamıştı. Akçaabat'taki tütün ambarlarının % 10'u Trabzon'dan ayrılmak zorunda kalan bu Türklere aitti ve bu ambarlar Rusların nezareti altında olmasına rağmen sürekli olarak yağmalandı. Ruslar önlem olarak tütün ve cevize ambargo koysa da Rus komutanlar arasında da tütüne kendi şahısları adına el koymak isteyen ve bu kaos ortamından faydalanmak isteyen çok sayıda insan vardı. Ambarlara taşınmak için kıyıya getirilen tütünler Rus denizcilere ve esir Türklere taşındı. Tütünler, gaspa önlem olarak nöbetçi eşliğinde taşıtılsa da yağmalanmıştı.³⁴⁴ İşgalden bir yıl sonra Tütün kaçakçılığı bölgedeki Türklerin de başvurduğu bir yöntem haline geldi. Muhacir olarak Samsun ve civarına giden bazı Trabzonlu vatandaşlar tütün başta olmak üzere bazı ürünleri İstanbul'a kaçırarak kâr elde ettiler.³⁴⁵

1917'ye gelindiğinde Trabzon'da hayat daha da zorlaştı. Trabzon'daki halkın ekmek bulma sıkıntısı arttı. Köydekilerin çoğu ekmek için merkeze indi ancak Ruslar, köylerden şehre inen halkın sadece Rus karakollarına kayıt yaptırıp vesika almalarından sonra ekmek alabileceklerini ilan ettiler. Ayrıca mahallelerde de muhtar teşkilatı için girişimde bulundular. Kısa süre sonra memurlarla mahalle mahalle dolaşıp herkesi defterlere kaydetmeye başladılar.³⁴⁶

Yine aynı yıl sahile yakın Çömlekçi Mahallesi ve Değirmendere hattı, Rusların Trabzon'da yoğun olarak kullandığı yerlerden birisi haline geldi. Ruslar bu hattı sivil halkın girişine kapatarak; cephane, malzeme ve yiyecek ambarı olarak kullandı. Ayrıca denizden getirilen her türlü malzeme iç kısımlara ulaştırılmak üzere Değirmendere ambarlarında açıkta olmak üzere bekletildi. Bu yüzden Çömlekçi ve Değirmen Dere sahili belli aralıklarla vapurdan çıkan çuvalı ve ambalajlı yiyecek ya da diğer malzemelerin görüntüsü ile dolmuştu. Ancak Ruslar buraya gelen malzemeyi iyi koruyamadı, çoğu malzemenin üzerinde sadece çadır örtüsü bulundurdular.

³⁴⁴ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 16, 156-157, 172-173,

³⁴⁵ BOA. DH. EUM. SSM. 3/3.

³⁴⁶ Selçuk, a. g. e., s. 55-56.

Rusya'dan Trabzon'a ulaştırılan bu malzemelerin çoğu sahilden uzak iç kısımlarda bulunan Rus ordusu içindi. Dört atlı arabalar, buraya indirilen malzemeyi geceli gündüzlü çalışarak önce Maçka'nın Meksila mevkiindeki depoya oradan da Erzurum'a ulaştırmak için çalıştı.³⁴⁷ Ancak Ruslar, ordunun ihtiyacı olan malların dağlara ya da başka yerlere ulaştırılması hususunda ciddi sıkıntılar yaşadı. Bölgenin coğrafi özelliği, yolların darlığı ve ulaşmak istenen yerin uzaklığı sebebiyle yapılması gereken işlerde sık sık aksaklıklar ortaya çıkmıştı.

Ancak; her ne olursa olsun işgal süresince Rusların, Trabzon'a maddi manevi verdikleri zarar çok fazlaydı. Şehirdeki evlerin büyük kısmı yakacak odun olarak kullanılmıştı. Rusların şehirde kaldığı bir yılın ardından 1917 yazında Trabzon, sessizliğe ve karanlığa bürünmüştü. Sokaklar artık aydınlatılamıyor, Rumlar Ruslarla muhatap olmuyordu. Trabzon, Ruslar tarafından öyle bir hale getirilmişti ki, Rus komutanlar dahi arkalarına bakmadan Trabzon'dan kaçmanın çabası içine girmişti.³⁴⁸ Rus askerlerinin, disiplinsiz davranışları yüzünden Trabzon'un tarihi ve kültürel dokusu bu dönemde iyileştirilemeyecek yaralar aldı. Şehirdeki birçok eser Rus askerleri tarafından çalınmış, arkeolojik anıtlar yıkılmıştı.³⁴⁹

2.5. Cemiyet-i Hayriye-i İslâmiye'nin Yardımları

Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye (İslamları Koruma Cemiyeti), fakir ve muhtaç Müslümanlara yardım amacıyla kurulmuş yarı resmi bir hayır cemiyeti idi.³⁵⁰ Azerbaycan Türkleri, Trabzon'daki Müslüman halka bu zor günlerinde destek olmaya çalışmış, Trabzon'daki Müslüman kardeşlerine şevkatli ellerini Bakü'deki Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi aracılığı ile uzatmışlardı. 1905'te Bakü'deki Azerbaycan Türkleri tarafından kurulan cemiyet, Birinci Dünya Savaşı yıllarında etkin rol oynamıştı. 1915 yılından savaşın sonuna kadar özellikle Anadolu'nun Doğu ve Karadeniz bölgelerinde Rus işgaline uğrayan yerlerdeki Müslüman halka maddi-manevi yardımlarda bulundu. "Kardaş

³⁴⁷ Selçuk, a. g. e., s. 86.

³⁴⁸ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 98, 214, 217.

³⁴⁹ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 23; Karpov, Cherski, Fyodor İ. Uspenski, "Hesabat I, 17 Ocak 1918 Tarihinde Tarih İlimleri ve Filoloji Bölümünde Yapılan Toplantı Zamanı Sunulan Hesabat", s. 14.

³⁵⁰ Betül Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardaş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 56.

Kömeği” sloganı ile bir araya gelen ve dünyada benzeri az rastlanan bir yardım cemiyeti olan bu cemiyet, işgal altındaki bölgelerde bulunan Türklere her türlü yardımda bulunarak onların hak ve hukuklarını korumaya çalıştı. Trabzon’un da Rus işgali altına girmesiyle birlikte cemiyet Trabzon’a bir temsilci heyet gönderdi. Şehre gelir gelmez Trabzon’un durumu hakkında ayrıntılı bir rapor hazırlayan cemiyet üyeleri burada halkın hiç de iç açıcı durumda olmadığı, sokaklarda çok sayıda sahipsiz ve yetim Müslüman çocuk bulunduğunu tespit etmişti. Bunların Batum ve Tiflis’teki sığınaklara götürülmesi, Trabzon’a birer erzak merkezi ve tıp merkezi kurulması, hasta kadınlar için doktor gönderilmesi istendi. Bu raporlar üzerine Trabzon’da bir temsilcilik açılmasına karar veren cemiyet, sahipsiz üç yüz elli kadar Müslüman çocuğu Batum ve Tiflis teki merkezlerinde koruma altına aldı, Rum ve Ermeni saldırılarına karşı halkı korumaya çalıştı.³⁵¹ Cemiyetin faaliyetleri bununla da sınırlı kalmadı. Sıcak yemek dağıtmak, erkeksiz evlere ekmek vermek, Türklerin hükümetçe ya da adliyece yürütülmesi gereken işlerde davalarını takip edip kolaylaştırmak, işgal süresince çalıştırılan Türk işçilerin haklarını korumak gibi faaliyetlerde bulunarak bu zor şartlarda Müslüman halkın her türlü ihtiyacı ile yakından ilgilendi.³⁵²

Cemiyet binası, işgal süresince Orta Hisar Mahallesi’nde çalışmalarına devam etti.³⁵³ Müslümanları korumak için açılan ve Bakü’ye bağlı olan bu kuruluşun başında, Azeri Türklerinden Rus ordusuna mensup bir süvari albayı bulunmaktaydı. Sivil ve üniformalı olarak toplam on iki kişiden oluşan bu kuruluş,³⁵⁴ Türk ordusu, Trabzon’a girene kadar Trabzon’dan ayrılmadı, milliyeti ne olursa olsun tüm Müslüman halkın can, mal ve ırz güvenliklerini korumaya, fakirlerin ve hastaların ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştı. Cemiyetin Trabzon’daki Müslümanlar için yerine getirdiği faaliyetler bunlarla da sınırlı değildi. 1917 yılı, işgalin başlangıcından beri Müslüman halka karşı girişilen zulüm hareketinin giderek arttığı bir yıl oldu. Cemiyet-i Hayriye üyeleri giderek artan bu olumsuzluklar karşısında, Trabzon’da Müslüman halka yapılan saldırı ve hareketler için

³⁵¹ Betül Aslan, “Rus İşgali Altındaki Trabzon Türk Halkına Uzanan Bir Kardeş Eli: Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi”, (Haz.), Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (549-558), Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12, 2001, s. 551-552.

³⁵² Selçuk, a. g. e., s. 89-91.

³⁵³ Selçuk, a. g. e., s. 52.

³⁵⁴ Bu üyelerden birisi de Ahıskalı bir Türk olan Mahmut Bey idi. Kendisi ticaretle uğraşmakla olup Kars’tan Trabzon’a kadar birçok yerde ambar ve yazıhane sahibi olmakla birlikte, Ruslar adına Erzurum-Trabzon arasındaki insan ve hayvan yiyeceklerinin müteahhitliğini yapıyordu. (Ayrıntılı bilgi için bkz: Selçuk, a. g. e., s. 44, 46).

bazı tedbirler aldı. Öncelikle Azerbaycan gazetelerine haber göndererek kendilerine yardım edilmesini istediler. Cemiyet'in Trabzon şubesi sorumlularından Ali Hasanov, Trabzon'un ve Trabzon'daki Müslüman halkın durumunu Azerbaycan'daki "Açık Söz" gazetesine bildirerek, şu yardımı istedi:

Muhterem Müdür! Bu mektubuma gazetelerde yer vermenizi rica ederim. Trabzon'da bulunan Müslüman kardaşlarımızın ahvali pek müşküldür.. her gün onlardan beş altı adam ölür. Bunları sorup arayan da yoktur. Öyle ki Ermeniler, gün ortasında Müslümanları öldürüp köşelere koyuyorlar. Bir taraftan evleri basıp talan ediyor ve kadınların ırz ve namusuna dokunuyor ve bazen bunları öldürdükten sonra parmaklarındaki yüzükleri ve kulaklarındaki küpeleri alıyorlar. Velhasıl camileri, tahkir edinceye kadar şenaatte bulunuyorlar. Bu kadar zulümler karşısında ne edeceğimizi bilemiyoruz. Binaenaleyh biz bu hususta ancak Müselman kardaşlarımızın muavenetini bekliyor ve ümit ediyoruz ki millet ve din namına bize muavenette geri durmasınlar.³⁵⁵

Rus birlikleri içerisinde farklı etnik kökenlerden askerlerin bulunduğunu ifade etmiştik. Buna bağlı olarak Rus ordusunda Karabağlı askerler de bulunmakta idi. Cemiyet, Rus ordusunun bu özelliğini Müslümanların lehine çevirmeyi bildi ve Trabzon'daki Müslüman halkın korunması için askerlerle irtibata geçti. Nitekim Rusların Kavak Meydanı'nda bulunan nakliye birlikleri arasında kalabalık miktarda var olan Karabağlı askerler ile irtibat kuran Cemiyet, askerlerin Trabzonlulara yardım etmelerini sağladı.³⁵⁶ Onlar, Rus ordusuna dâhil olmalarına rağmen Cemiyet-i Hayriye aracılığıyla Türklerin silahlandırılmasını sağladılar.³⁵⁷

Trabzon'da sağlık durumu da iç açıcı değildi. Bulaşıcı hastalıklar askerler ve sivil halk arasında yayılmıştı. Rus işgal komutanı Mintslov'un 27 Temmuz 1916 tarihli kaydında şehirdeki Türklerin sağlık durumu ile ilgili olarak şu şekilde bilgiler yer almaktadır:

Şehirde 270 Türk esiri var idi. Onların vaziyeti akıl almaz şekilde idi. Onları gören bunlar asker değil, sanki dilenci sanırdı. Bunlar arasında orta yaşlarında adam yok denilebilir. Tümü ya yaşlılar ya da çocuklardı. Hekimlerin ifadelerine göre onların arasında çıldıranlara ve ruhsal hastalara tesadüf ediliyordu. Örneğin şimdi hücredeki askerın yüzü dehşet vericiydi. Esirler çok kötü durumda saklanır. Esirleri tavlaya benzer bir yere atmışlardı. Şehirdeki bütün yataklar komutanın ambarına yığılmış olsa da yerde değil yatak, saman bile yoktu. Sağlam olanlarla beraber hastalar da çıplak döşemenin üzerinde yatıyorlardı. Onların arasında 3 tifolu, 2 veba hastası ve 2 de çiçek hastası vardı. Özel gereksinimleri için bile onları bahçeye bırakmıyorlardı, kaldıkları yerde gereksinimlerini gideriyorlardı. Döşeme o

³⁵⁵ Aslan, a. g. m., s. 553.

³⁵⁶ Selçuk, a. g. e., s. 55.

³⁵⁷ Lermioğlu, a. g. e., s. 329; Selçuk, a. g. e., s. 91-92.

kadar pistir ki, adamların ayakları batmaktadır. Bunların tüm günahı bizim şehir komutanıdır. Zira o bir ağa gibi davranırdı.³⁵⁸

Hastalıklar sadece Türkleri vurmadi. Ruslar da bulaşıcı hastalıklara maruz kaldılar. Rus ordusunun içinde bulunduğu şartlara tıbbi açıdan iyi denemezdi. Hastaneler, yaralıların ihtiyaçlarını karşılayacak durumda değildi. Üstelik ilaç sıkıntısı da vardı. Ruslar salgın hastalıkların yayılmasına önlem olarak şehirde at ve ineklerin bakılmasını yasakladı. Buna rağmen hastalıklar hızla yayıldı, gıda ve ilaç eksikliği yüzünden şehirde kalan insanlar da ölmeye başladı. Hatta bir dönem tifonun yayılışı vebanın önüne geçti. Ayrıca tifo, sıtma, çiçek hastalığı, karın yatalağı ve ateş hastalığı da bir salgın haline geldi. Örneğin piyade Ribinski'nin taburunun 4/5 ü hastalık nedeniyle yok oldu. Hastalıkların bu kadar büyük bilançolara ulaşmasının önemli bir nedeni de Rus ileri gelenlerinin, Trabzon'a gelen Rus askerlerin istihdamı, ilaçları ve diğer ihtiyaçları ile yeteri kadar ilgilenmemeleri idi. Nitekim gelen askerlerin ayakkabıları ve kaldıkları yerlerin çatıları, pencereleri yoktu, üstelik bu durum Trabzon merkezden başlayarak cephe hattına kadar aynıydı.

İmkânsızlık ve ihmaller yüzünden Trabzon'da durdurulamayan veba hastalığı bir müddet sonra taşradaki hayvanlara sıçrayacak kadar ilerledi. Özellikle Vakfikebir ve Akçaabat'ta hastalık, insanların zaten zor olan hayatlarını daha da zorladı, Trabzon merkezde ise hastalıkların yanı sıra bit ve benzeri haşerenin de önü alınamaz duruma geldi.³⁵⁹ Yaşanan açlık ve kıtlık, dönemin sağlık hizmetlerinin şartlarıyla alakalı olarak ihmal ve yetersizlikle birleşince, işgalden sonra dahi Trabzon'da birçok hastalığın kontrol edilemez duruma gelmesine neden oldu. Örneğin Rusların çekilmesinden sonra Of'tan Bafra'ya kadar halkın % 30'u sıtmaya yakalandı. 1918'de Muhacirlerin geri dönmesiyle de hastalık Trabzon'daki köylerin tamamına yakınına bulaştı.³⁶⁰

³⁵⁸ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 47.

³⁵⁹ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 41, 37-46, 62, 65, 101.

³⁶⁰ Selçuk Ural, "Kurtuluşun Mütarekeye Kadar Trabzon Vilayetinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler", Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz (Haz.), **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (567- 578), Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12, 2001, s. 571.

2.6. Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşları-Rus İlişkileri

Trabzon'daki Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları diğer bölgelerdeki birçok Gayrimüslim vatandaşlar gibi, devletin zayıfladığı zamanlarda ülkeleri aleyhinde faaliyette bulundular. Kuşkusuz, bunun bir sebebi de Rusların, onlarla işbirliği yapma girişimleriydi. Rusların Trabzon'daki gayrimüslimlerle işbirliği yapmaları işgalle birlikte ortaya çıkan bir şey değildi. Ruslar, daha 1810 tarihli Sargana Burnu çıkartmasında, bölgedeki Rumların örgütlenip, Osmanlı aleyhine tavır almaları için planlar yapmışlardı.³⁶¹ Trabzon'daki Rum varlığını kendi lehlerine kullanmayı bilmişlerdi. Rusların bu tavrı sadece şehirdeki Rumlarla da sınırlı değildi. Ruslar, Trabzon'daki Ermeniler için de aynı stratejiyi sergilemişlerdi. Rusların bu anlamda Ermenilerle ilişkileri 1895 Ermeni olayları öncesine dayanmaktadır. Yapılan araştırmalar 1895 Ermeni olayları öncesinde, Ruslar ile Ermenilerin irtibat halinde olduklarını gösterir. Trabzon'da silah kaçakçılığı ile uğraşan Ermeniler Rus yapımı fişek, silah ve kovan gibi savaş malzemelerini Karadeniz üzerinden Trabzon'un Ermeni vatandaşlarına ulaştırılmışlardı.³⁶² Rusların özellikle Ermeniler üzerindeki politikaları bunlarla sınırlı değildi. Onlar Birinci Dünya Savaşı öncesinde olduğu gibi bu çalkantılı dönemde de Ermenileri kendi çıkarlarına alet etmişlerdi. Çarlık Rusya'sı, 1914'te Türkiye'nin kuzey doğusundaki Ermeniler ile yakın irtibata geçmiş ve onlara şu beyannameyi yayımlamıştı:

Ermeniler! Şarktan garba kadar muazzam Rusya'nın bi'l-umum ahalisi da'vetimi kemal-i hürmetle kabul etti. Ermeniler, sizlerden birçoklarının altında ezildiği ve el-yevm ezilmekte olduğu beş asırlık istibdattan sonra nail-i hürriyet olacağınız saat geldi. Ruslar Ermeni evladını kemal-i iftiharla tahattur ediyor. Lazoroflar, Melikoflar ve emsali Ermeniler İslav kardeşlerinin yanında vatanın tealisi için harp etmişlerdi. Asırlardan beri olan sadakatınız, bu büyük günde de bütün vezaifinizi sarsılmaz bir iman ve kanaatle ifa edeceğinize ve da'va-yı muhikkimizle silahlarımızın suret-i kat'iyede ihraz-fevz ve zafer etmesine çalışacağımıza benim için bir delildir. Ermeniler, çarlar hükümeti altında kan kardeşlerinize birleşerek nihayet niam-ı hürriyet ve adalete mazhar olacaksınız.³⁶³

Bu beyanname 1914 itibari ile özellikle Doğu Anadolu'da ve Doğu Karadeniz'de olacakların habercisiydi. Oysaki ihtilal sonrasında Lenin tarafından sarf edilen "Ermeniler

³⁶¹ Mehmet Bilgin, "1810 Yılında Rusların Trabzon'u İşgal Girişimi ve Sargana Burnu Çıkartması", 320-322. Konu ile ilgili olarak özellikle Pontus Meselesi hususunda Ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Bilgin, "Pontus Meselesine Tarihsel Bakış", **Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu**, (Ed. Veysel Usta), Trabzon: Serander Yayınları, 2007, s. 32-45.

³⁶² Muzaffer Tepekaya ve Ramazan Çalık, "Türk ve Alman Belgeleri Işığında Trabzon'da Ermeniler Tehcirinin Uygulanması", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 1, (2005), s. 172.

³⁶³ Duman, a. g. e., s. 32-33.

ve ihtilalci komiteler oyunda gerekli ahmaklardır”³⁶⁴ cümlesi; Rusların gözünde Ermenilerin gerçek değerinin göstergesidir. Zaten Rusya’nın Ermenilere yönelik politikalarına bakıldığında Ermenilerin menfaatlerinden çok, kendi çıkarları için hareket ettiklerini anlamak zor değildir. Ancak 1914’te Rus Çarı Ermenilere, tüm Ermenilerin kurtuluşlarının Osmanlı Devleti’nden ayrılarak Rusların himayesinde kurulacak bir Ermenistan devletiyle mümkün olabileceği fikrini kabul ettirmişti.³⁶⁵

1916 itibari ile Trabzon’da başlayan Rus işgali döneminde de şehrin Gayrimüslim halkı Rusların lehine bir tavır sergiledi. Trabzon’un işgali için gelen Ruslar, şehrin Gayrimüslim vatandaşları tarafından çiçeklerle karşılandı.³⁶⁶ Rumların sevinçlerinin en büyük sebebi, büyük ülkülerine (Megalo İdea) ulaşma yolunda büyük bir adımın gerçekleştiğine olan inançlarıydı. Sevinçleri törenlerle, ayinlerle sınırlı kalmadı, milliyetçi ruhta gazeteler de basıldı. Gazeteci Kapadanidis Yunanistan’la birleşmeyi savunan bir makale yayınladı, Hıristiyan evlerine Yunan bayrakları döşendi. Batum’da “Pontuslular Ulusal Meclisi” kuruldu ve Trabzon’u bağımsız bir devlet olarak ilan eden bu meclisin adına “Pontus Parlamentosu” adı verildi.³⁶⁷

Rus Generali Schawertz, Trabzon’a girdikten sonra, Rusça ve Türkçe olmak üzere iki dilde bir bildiri yayınladı. Bildiriye göre Trabzon artık Rus İmparatorluğu’na katılmıştı. Bundan sonra Rus kanunları geçerli idi. Şehirde yaşayan Müslümanlar ve Gayrimüslimler artık Rus vatandaşlığına geçmişti. Herkes eşit haklara sahipti. Asayiş bozanlar Sibiryaya sürgüne gönderilmek suretiyle cezalandırılacaklardı.³⁶⁸ Bununla beraber bildiride Ruslar, eşit haklardan bahsetmişlerdi. Fakat bu kâğıt üstünde kaldı. Müslümanlara maddi manevi yapılan eziyetler ve hakaretler son derece ağırdı. Örneğin, Ruslar şehre girdikten sonra ilk iş olarak; kiliseden dönme camilerde namaz kılınmasını yasaklayarak buraları Rumlara verdiler.³⁶⁹

³⁶⁴ Duman, a. g. e., s. 33.

³⁶⁵ Duman, a. g. e., s. 34.

³⁶⁶ Çapa, a. g. m., s. 270.

³⁶⁷ Yorgo Andreadis, **Tamama Pontus’un Yitik Kızı**, Çev. Ragıp Zarakolu, İstanbul: Belge Yayınları, 2012, s. 73-95.

³⁶⁸ Aslan, a. g. m., s. 550; Duman, a. g. e., s. 75; Ural, a. g. m., s. 568.

³⁶⁹ Kurat, a. g. e., s. 294.

Bildiride Ruslar, eşitlikten ve adaletten bahsetseler de Müslüman halk adaletsizliği tüm yönleriyle yaşamak zorunda bırakıldı. Ruslar, işgali kolaylaştıran Ermenilere, Türklere karşı el altından destek oldular. Üst rütbeli bazı Rus komutanlar bölgedeki Müslümanlara Rus askerleri tarafından zarar verilmemesi için uğraşsalar da bu mümkün olmamıştı. Trabzon'un işgali sürecinde Bolşevik İhtilali çıkmıştı. Bu ihtilal, Anadolu'nun büyük kısmını işgali altında tutan Rus ordusunda emir-komuta zincirinin tamamen çözülmesine neden oldu. Bu süreçte özellikle ordudaki Ermenilerin kontrolleri büyük oranda kaybedildi.

Rusların bağımsızlık vaatleri birçok Osmanlı vatandaşı Ermeniler arasında kabul gördü. Ermeniler çeşitli vesilelerle Rusların işgallerini kolaylaştırdılar. Bu Trabzon'un işgalinde de görülmüştü. Örneğin, Trabzon ve çevresindeki Ermeniler, seferberlik ilanının ardından askere gitmedikleri gibi, Müslüman halkı askerlikten soğutmak için büyük çaba sarf ettiler. Birinci Dünya Savaşı başladığında Ermenilerin büyük kısmı Osmanlı ordusuna katılmayarak firar etti ve Rusya'da oluşturulan gönüllü Ermeni taburlarına katıldı. Bu taburlara katılmak için Trabzon'dan ayrılan Ermenilerin sayısı bin beş yüz kişiydi. Ayrıca Türk ordusunun konumu ve durumu hakkında Rusya'ya casusluk hizmetinde bulunmak amacıyla Ermeni komitacılar tarafından oluşturulan bürolardan birisi de Trabzon'da kuruldu. Kısacası Trabzon'da Rus işgali başlamadan önce Birinci Dünya Savaşı itibari ile Ermeni çete faaliyetleri başlamıştı.³⁷⁰ Ruslar, işgalle beraber çetelerin faaliyetlerine göz yummuşlar, zaman zaman da Ermeni çeteleriyle birlikte hareket etmişlerdi. 1916 Mayıs'ında Of ve Maçka'da Ermeni çeteleri ile birlikte Müslüman halka karşı, katliamlarda bulundular.³⁷¹ Bazı yerlerde ise Müslüman halka zarar verme hususunda Rumları da teşvik ettiler.³⁷² Rumlarla Ermeniler birleşerek, şehirdeki Müslümanlara defalarca saldırmışlardı.³⁷³ Dönemin tanıklarından Lermioğlu konu ile ilgili olarak şunları ifade etmektedir:

Rumlar, Rus ordusu ve bu ordu ile buralara sarkan Ermenilerle birleştiler. Evvela talana, sonra da rast geldikleri ve fırsatını düşürdükleri Türkleri kadın, erkek ve çocuk demeksizin bir tefrik yapmaksızın öldürmeye koyuldular, her Rum öldürmeye muktedir olmadığı yerde ağır bir hakaretle Türk komşusunu manen ezmeye gayret ediyordu. Geceleri birçok evleri ateşe vererek yakın komşularını diri diri yakmışlardı. Şunu katiyetle söyleyebilirim ki: Rus ordusunda bulunan Tatarlarla diğer Türk ırkından olan askerler ve Kafkasyalı İslamların

³⁷⁰ Duman, a. g. e., s. 46.

³⁷¹ BOA. HR. SYS. 2872/3.

³⁷² BOA. HR. SYS. 2872/4.

³⁷³ BOA. DH. ŞFR. 1/70.

müdahalesi olmasaydı, avdetimizde bu topraklar üzerinde sağ kalmış bir Türk'ü görmek nasip olmayacaktı.³⁷⁴

Tüm bunlar, Trabzon'daki Rum ve Ermeni varlığının Rus siyaseti ve politikasına hizmet ettiklerinin göstergesidir. Ruslar bunları çıkarları doğrultusunda fazlasıyla kullandılar.³⁷⁵ Rumlar da Ermeniler gibi merkez-taşra ayrımı yapmaksızın her yerde aralıksız olarak Ruslara casusluk yaptılar.³⁷⁶ Ayrıca işgal süresince Trabzon'a Rusya'dan nüfus göçü olmuştu. Trabzon'a gelen çok sayıda Rum işgalin sona ermesiyle birlikte geri dönmek istemişti.³⁷⁷

2.7. Rum-Rus Anlaşmazlıkları

Daha önce ifade edildiği gibi Trabzon'daki Rumlar, Rus işgalini sevinçle karşılamışlardı. Fakat zaman geçtikçe Ruslarla Rumların arası açıldı. Hatta aralarında doğan anlaşmazlıklar zaman zaman gerginliklere yol açtı. Trabzon'un Müslüman halkının büyük çoğunluğunun şehirden ayrılmasıyla önce Rumlar, sonra da Ruslar, Trabzon'u sahiplenme yarışına girmişlerdi. İşgal uzadıkça anlaşmazlıklar daha da arttı. Çünkü Rumlar da bölgede kendi devletlerini kurmayı düşünmüşlerdi. Bu yüzden özellikle Trabzon'un fethinden önceki tarihi eserler konusunda Ruslarla çatışmaktan ya da onların işlerine müdahale etmekten çekinmediler. Onların bu hareketleri, Rusların üzerinde güvensizlik yaratmıştı. Zaten Rus işgal komutanı Mintslov, günlüğünde Rumların kendilerine sevgi göstermelerini beklemenin saflık olacağını belirtmişti. Nitekim bu güvensizlik zamanla gerginliğe dönüşmüştü. Gerginlik özellikle Fetih öncesi Trabzon'a dair tarihi eserler üzerinden yaşanmıştı. Aslında iki tarafın fetih öncesine ait kültürel değerler üzerindeki, anlaşmazlıklarının çıkış nedeni çıkar meselesiydi.³⁷⁸

Birbirleriyle uzun yıllardır irtibat halinde olan ve Müslümanlar karşısında Hristiyanlık paydasında birleşen iki tarafın tarihi eserler üzerinde çatışma yaşamasının en önemli nedeni; Trabzon'un geçmişini sahiplenme meselesi idi. Rumlar, şehri zaten kendilerine ait görüyorlardı. Ruslar ise Hristiyanlığın kendilerine sağladığı hak ile

³⁷⁴ Lermioğlu, a. g. e., s. 328-329.

³⁷⁵ BOA. HR. SYS. 2883/8.

³⁷⁶ BOA. DH. ŞFR. 1/63.

³⁷⁷ BOA, DH-ŞFR, 87/90, 90/97.

³⁷⁸ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 16-17, 21.

kendilerini Trabzon Rum Devleti'nin varisi olarak tanımlıyorlardı. Bu yüzden Rumlar, Rusları sevinçle karşılamışlarsa da, iki taraf arasında “güven” kavramı tam olarak oluşmamıştı. Ruslar her defasında Rumlardan bekledikleri desteği görmediklerini ifade etmişlerdi. Rum Metropolit, Ruslara yardım sözü vermesine karşın, Rum halk Ruslara verilen yardım sözünü yerine getirmekte isteksiz davranmıştı. Nitekim işgal döneminde şehirde yapılması planlanan işler için işçi sıkıntısı çeken Ruslar, Metropolitten yardım istemiş ve ondan bu yönde söz almışlardı. Ancak yardım için toplanan Rum sayısı, yapılması planlanan iş karşısında yetersiz kalmıştı. Yüksek ücret ödenmesi dahi işe yaramayınca Schawertz bütün dükkânları ve kahvehaneleri kapattırarak çalışabilecek herkesi zorla işe götürdü. Bununla beraber Ruslar, Rumların çalışmasından memnun kalmadılar. Rumların bu hareketleri Ruslarla aralarındaki anlaşmazlıkları arttırdı. Zorla işe götürülen Rumlar, kendilerine verilen görevi tamamlamamışlardı.³⁷⁹

Uspenski ise Türklerin şehirden ayrılmasının ardından; nüfus üstünlüğünün Rumlara geçtiğini ve Rumların kiliseden bozma mescitlerin kontrolünün Ruslarda olmasından rahatsızlık duyduklarını ifade etmişti. İbadethanelerine girmek isteyen Rumlar ile Rus askerleri arasındaki mevcut gerginlik artarak devam etti.³⁸⁰ İki taraf arasında anlaşmazlıklar artsa da asla tam olarak ilişkiler kopmadı. Ruslar, Rumların işlerine karışmalarından yakınmalarına rağmen onlarla bir araya geldiler.³⁸¹ Örneğin anlaşmazlıkların arttığı 1917 yılının Christmas'ını Ruslar, Rumlarla birlikte kutladılar. Tören, metropolit Hrisanthos tarafından birkaç aydır öğrenmeye çalıştığı Rusça dualar ile yönetildi.³⁸²

Rumların Ruslara karşı takındıkları “şehrin sahibi tavrı”, sadece kutsal mekânlardan ya da binalardan ibaret değildi. Onlar, Türklerin büyük çoğunluğunun şehirden ayrılmasından sonra, şehri kendilerine ait gibi kullanmaya başlamışlardı. Boş buldukları Müslüman evlerinin kendilerinin olduğu iddiasını öne sürmüşlerdi. Sadece evleri değil, Türklerden kalan tarlaları, mağazaları, kısacası Türklerden kalmış her türlü emlağı sahiplenmişlerdi.³⁸³

³⁷⁹ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 21, 30, 27, 24.

³⁸⁰ Uspenski, “Hesabat VII, Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat”, s. 37.

³⁸¹ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 27-42.

³⁸² Çapa, a. g. m., s. 270; Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 162.

³⁸³ Krimskiy, “Hesabat III”, s. 25.

Ruslar, Rumların bu hareketleri karşısında geri adım atmadılar. Bu yüzden işgal altındaki Trabzon'da kültürel değerlerin ve Türklerden kalan malların yağmalanması ve paylaşılması konusunda Yunanlılarla Ruslar arasında sorunlar çıktı. Yunanlılar da Ruslar gibi bir Arkeoloji Derneği kurarak, Trabzon'un tarihi kültürel değerleri üzerinde çalışma girişiminde bulundular.³⁸⁴ Bu adım, Ruslarla olan gerginliklerini arttırmıştı. 1917 yazına gelindiğinde, iki taraf arasındaki gerginlik çatışmaya dönüşmüştü. Rumlar 6 Temmuz 1917 Perşembe günü kontrolü Ruslarda olan Ortahisar Cami'sine iki yüz kişilik bir grupla zorla girmek istediler. Camiye girebilmek için Arkeoloji Derneğinin Trabzonlu üyelerini de yanlarında getirdiler. Camideki eserlerin bulunduğu arşiv odalarının Ruslar tarafından kilitli tutulması nedeniyle Rumlar amaçlarına ulaşamadı. Bu olaydan sadece birkaç gün sonra 10 Temmuz'da caminin pencerelerinin demirleri kırıldı, arşiv odasının kapısı yerinden çıkarıldı, yüzlerce belge, elyazması ve çok sayıda torba yok oldu. Rusların incelemelerine rağmen olayın ne faileri, ne de kaybolan kültürel değerler bulunabildi.³⁸⁵ Aslında Rumların toplanan malzemeleri götürme konusunda bu kadar ısrarcı olma sebepleri, Müslüman halka ait toprak hukuku, nikâh ve diğer belgelere sahip olmaktı. Rumlar bu evraklar üzerinden Trabzon'da Müslüman halktan kalan mülklerden çıkar elde etmeyi amaçlıyordu. Ruslar bu durumun farkındaydı ve bu evrakların Rumların eline geçmesi konusunda endişe duymuşlardı.³⁸⁶

Rumlarla, Ruslar arasındaki bir başka anlaşmazlık konusu da kiliseden bozma mescitlerin anahtarlarının hangi tarafta kalacağı meselesi idi. Rus Araştırma Heyetinin hazırlamış olduğu raporlara göre Trabzon'un kültürel değerleri ve tarihi eserleri ile ilgili çalışmalarda bulunurken, Rumlara ait mabetlere Rus Araştırma Heyeti üyelerinin girebilmesi mümkün olmamıştı.³⁸⁷ 1916 yılının sonuna doğru Rumlar arasındaki idare reisi seçimine³⁸⁸ rüşvet yolu ile gelirlerini genişletmeye çalışan Rus komutan Palchevski'nin müdahalesi, Ruslarla Rumlar arasında yeni bir gerilim doğurdu.

Ruslarla Rumların arasındaki bu gerginlik sadece şehir merkezine özgü bir durum değildi. Ruslar, köylerde oturan Rumlarla da sorun yaşadı. 1916 yazında, Rumların Soğuksu'dan üç Rum köylü Mintslov'un yanına gelerek, civar arazide çalışan Rus gruptan,

³⁸⁴ Uşpinski, "Hesabat VII, Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 41.

³⁸⁵ Krimskiy, "Hesabat III", s. 26.

³⁸⁶ Uşpinski, "Hesabat VII, Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 41.

³⁸⁷ Baklanov, "Hesabat IV", s. 28.

³⁸⁸ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 135.

teknikerinden işçisine kadar tüm üyelerinden rahatsız olduklarını, Ruslar tarafından saldırıya ve talana maruz kaldıklarını belirterek, ondan köylüler için güvenlik grupları kurmasını istedi.³⁸⁹

Ruslar ile Rumlar arasındaki gerilim, Rusların Trabzon'da hâkimiyet gücünü yitirmeye başlamasıyla arttı. Artık şehirdeki hâkimiyet Rus askerlerinden çok, metropolite dayanan Rumlara kaydı.³⁹⁰ Rumlar, metropolit ile birlikte hareket edip, fırsatı değerlendirerek, şehrin kültürel değerlerini kendi mahiyetlerine almak için Ruslarla mücadele içerisine girdi.³⁹¹

Rusların Ermenilerle yaşadıkları problemler ise daha çok Ermenilerin itaatsizliği ve kontrolsüzlüğü ile ilgili idi. Ermenilerin özellikle yağmacılığı ve keyfi hareketleri, şehir ve ordu üzerinde otorite kurmak isteyen Rusların Ermenilerle ilgili yaşadıkları en büyük sıkıntılardı. Ermeniler özellikle, şehirde kalan sahipsiz Türk mallarını yağmalamaktaydılar. Sadece şehir içindekiler değil Trabzon dışından da ellerindeki sahte belgelerle şehre gelen Ermeniler, Rus askerlerinin yerleşmiş oldukları binaların varisleri olduklarını ileri sürüyorlardı. Mintslov, bu iddia ile şehre gelip kazı yapan bir grup Ermeni vatandaşının otuz beş bin ruble değerinde eşya bulduğunu ifade etmektedir.³⁹² Hırsızlık başta olmak üzere çeşitli asayiş problemlerinin de işgal süresince artarak devam ettiği gerçektir. Mintslov, konu ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

Gittikçe hırsızlık çoğalıyordu. Gün yoktu ki, yanıma hırsızlıkla ilgili bir şikâyetçi gelmesin. Hayvanları çalıp, insanları dövüyorlardı. Katiller ise ya Ermeniler, ya da arka cephedeki utanmaz Ruslar ve Kazaklar idi. Uzak eyaletlerden bana hoş olmayan haberler geliyordu. Kaçkın ve askerlerin faaliyetinden, açlıkla yüz yüze gelmiştik. Ne köylerde, ne de şehirde yiyecek bir şey kalmamıştı. Acil olarak bir şeyler getirmek gerekiyordu.³⁹³

2.8. Çetecilik Faaliyetleri

Rusların Ermenilerle en çok sorun yaşadığı mesele, Trabzon'un güvenliği konusunda idi. İşgal süresince Trabzon'da ve çevresindeki olaylara bakıldığında Rusların

³⁸⁹ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 58-61.

³⁹⁰ Uspenski, "Hesabat VII, Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 46.

³⁹¹ Karpov, Uspenski, Cherski, "Hesabat I, 17 Ocak 1918 Tarihinde Tarih İlimleri ve Filoloji Bölümünde Yapılan Toplantı Zamanı Sunulan Hesabat", s. 14.

³⁹² Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 26.

³⁹³ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 61.

bunları önlemede başarılı olduklarını söylemek zordur. Özellikle bölgeden kaçmış olan Ermeniler, geri dönüp çeteler kurarak yağmayla meşgul olmuş ve Trabzon'da kalan sivil Türklerden intikam alma yarışına girmişlerdi. Ruslar Trabzon'a girdikten kısa bir zaman sonra Ermenilerin bu davranışlarını engellemeye çalışsalar da³⁹⁴ bölge halkına zarar vermelerinin önüne geçilemedi.

Daha Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren, bünyesindeki gayrimüslim halk ile alakalı huzursuzluk yaşayan Trabzon, işgal öncesindeki olaylardan da anlaşılacağı gibi Ermeniler hususunda ciddi problemler yaşadı. Nüfusun büyük kısmının askerde olduğu o günlerde, Trabzonlular kendilerini ve köylerini korumak için yerel çeteler kurma yoluna gitmişlerdi. Bu yüzden Ruslar, Of, Çaykara, Araklı, Arsin, Sürmene ve Akçaabat'ın iç köylerine nüfuz edemedi ve buralarda kurulan yerel çeteler zaman zaman Rus kuvvetlerine baskınlar yaptı. Türk askeri birliklerine Rus kuvvetlerinin birliklerinin konuşları ile ilgili bilgileri ulaştırdı ve savunmasız kalan Müslüman halkı Rum baskılarına karşı korudu.³⁹⁵ Aynı şekilde Tonya'nın Karaağaç Köyü ve Piçinlik boğazı arasındaki yol üzerinde, çoğu kadın ve çocuk olmak üzere üç yüz kişilik bir muhacir grubu öldürüldü.³⁹⁶

Rusların Trabzon'a girmesi ile şehirde can, mal ve namus güvenliği yok olmuştu. Ruslar geçtikleri yerlerde korkunç izler bırakıyorlardı. O günlerde Maçka'nın İspila (Ocaklı) köyünde oturan Alemdaroğlu Besim, Rus ve Ermenilerin yaptıklarıyla ilgili olarak şu bilgiyi vermişti:

Trabzon'un düşüşünden iki gün sonra, düşman Maçka'yı bizim köyle aynı zamanda işgal etti. İşgalin arifesinde, ailemle birlikte önce Mülaka Köyü'ne ve sonra da Zaha (Çeşmeler) ve Zano (Akmescit) köylerine gittim. Zano Köyü'nde bulunduğum sırada, Rus askerleri Solday'dan 12 yaşındaki kızın, ayrıca Hathavar vergi memuru Osman Efendi'nin kızının ırzına geçmişlerdir. Köyümüz İspila'ya gelince, Rusların buraya geldikleri gün, kendileriyle aynı davayı güden Ermeni çeteleri işkence yaparak, Alemdaroğlu Hasan Deli Balta Hasan, Eyübzade Mehmet ve Hacı Ahmet oğlu Osman'ı öldürmüşlerdir. Ermeniler, Eyüp oğlu Mustafa'nın 12 yaşındaki kızının ırzına geçmişler ve Hasan Ağa'nın kollarını kestikten sonra diri olarak yakmışlardır. Yine Ermeniler, Müslümanların evlerini talan etmişler ve her türlü eziyetler yaptıkları bu köy sakinlerini hapsedmişlerdir. Ruslar da Müslümanların evlerinin yıkılması işine iştirak etmişlerdir.³⁹⁷

³⁹⁴ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 51.

³⁹⁵ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 19.

³⁹⁶ Lermioğlu, a. g. e., s. 242.

³⁹⁷ Duman, a. g. e., s. 84.

O zor günleri bizzat yaşayan başka bir Müslüman görgü tanığı olan Yomra'nın Kalafka köyünden Ali Osman kızı ve Salimoğlu Mehmet'in eşi Fatma da Rus ve Ermenilerin bölge halkına yaptıklarını şu şekilde ifade etmişlerdi:

Nisan ayının birinci günü idi. Herkes Rusların köyümüze yaklaştığını göyerek göçe hazırlanıyordu...Ertesi günü sabah saat 3'de düşman köyü işgal etti. 150 askerden oluşan bir Kazak müfrezesi bulunduğumuz eve geldi ve burada bulunan kadın-erkek hepimizi köyden bir çeyrek saat uzaklıktaki bir yere götürdü. Onlara refakat etmekte olan üç Rum kadını kendilerine tercümanlık yapmakta idiler. Akşama doğru, Ruslar kadınlardan erkekleri ayırdılar ve onları bilinmeyen bir yere doğru götürdüler. Bizi de yarım saat uzaklıkta başka bir yere götürdüler. Gece Dirona Köyü'nden Paslı oğlu Ali'nin 18 yaşındaki kızı Emine'nin gözlerimiz önünde ırzına geçtiler. Kız kardeşi Hatice'nin bebeği, Ruslar tarafından havaya atıldı ve kılıçla iki parçaya bölündü. Ruslar, diğer çocukları da öldürdüler. Bu vahşi manzaralara tahammül edemeyen ve masumların lehinde müdahalede bulunmak isteyen Rum kadınlardan biri, Ruslar tarafından derhal dipçik ve süngü ile öldürüldü...gecenin karanlığından yararlanarak bu bölgeden ovaya kadar kaçtım. Komera (Yalınca) köyüne geldim orada Hurşit Paslı kızı Zehara'nın küçük kızının, Osman İskender oğlunun eşi Hacı Hatun'un eltişi Nadiye'nin ve kızları Binnaz ve Meryem'in kirletildikten sonra öldürüldüklerini öğrendim.³⁹⁸

Müslümanlar Vakfikebir'de, Of'ta, Yomra'da çoğu kadın ve çocuk olmak üzere birçok Müslüman'ı da vahşice öldürmüşler, kadınlara tecavüz etmişler, bebekleri kılıçtan geçirmişler, köyleri yerle bir etmişlerdi.³⁹⁹ Rus işgal komutanlığı zaman zaman bu olayları engellemeye çalışmıştı. Ermeni çetelerinin halka zarar vermesini engelleme görevi Mintslov'a verilmişti. Kurduğu özel bir birlikle dağlarda eşkıya avına çıkan Mintslov, bu durumla ilgili olarak şu şekilde açıklamada bulunmaktadır:

Yakalananların tümü Ermenilerdi. Bu adamlar yerli halkın malını ve hayvanlarını ellerinden alırdılar. İşin meraklı tarafı ise bunları almanın kendilerinin hakkı olduğunu ve ellerinde buna dair belge bulunduğunu söylüyorlardı. Güya hükümet hayvanların onlara parasız verilmesine dair emir vermişti. Karşı çıkanları dövüyor, emlaklarını yağmalıyorlardı. Bundan başka pek çok insanı öldürmüşlerdi. Her yerden Ermenilerin serbestçe hareket etmeleriyle ilgili şikayetler geliyordu. İlk önceleri bunu Ermenilerden intikam almaları şeklinde düşünüyordum, şimdi yanıldığımı görüyordum, çünkü Ermeniler sadece Türklere değil, Yunanlılara da aynı şekilde davranıyorlardı. Halbuki Yunanlıların onlara hiçbir zararı olmamıştı. Aynı zamanda onlar Türkler ile yakın alaka içerisinde idiler.⁴⁰⁰

Çete olaylarına bazen bölge halkı da karışmıştı. Bu anlamda ile ilgili olarak Şevket Bey'den özellikle bahsetmek gerekir. O, Ermenilerden para almış, onlar adına iş yapmış ve Ermenileri korumuştur. Kendi silahlı grubu ile Türk köylerinde soygunlar yapıp köylere vergi koymasına sonucunda bölge halkı eşini ve oğlunu öldürmüşler ve ailesinin geri kalanını

³⁹⁸ Duman, a. g. e., s. 85.

³⁹⁹ Duman, a. g. e., s. 84-86.

⁴⁰⁰ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 64.

da Bayburt tarafına göndermişlerdi. Rusların Trabzon'a gelmesinden sonra Ruslarla görüşmeye başlayan Şevket Bey, kendisini Rusların yanında göstermeye çalışmıştı. Rus komutanlar arasında ona güvenenler olmakla birlikte, güvenmeyenler de mevcut idi. Zaten işgal döneminde önce hapse atılmış fakat daha sonra Ruslar için kullanılmak üzere hapisten çıkartılmıştı.⁴⁰¹ Özellikle orduya gönüllü katılmış olan Ermeniler çok sayıda Müslüman'ın canını yakmıştı. Silah kaçakçılığında, çocuk süngülemeye kadar her türlü hainliği yaparken, Rumlar ise özellikle Trabzon-Samsun hattında oluşturdukları çetelerle Türk köylerini yakıp yıkmışlardı.⁴⁰² Bununla birlikte asıl zulüm işgalin sonlarına yakın ihtilalin patlak vermesinin ardından ortaya çıktı. Ermenilerin çoğu üzerlerindeki üniformaları çıkararak, çetecilere katılmışlardı.

1917'ye gelindiğinde Ruslar Trabzon üzerindeki otoritesini büyük oranda kaybetmişlerdi. Bu durum Ermenilerin ve zaman zaman onlara destek veren Rumların da şehirde daha rahat davranmalarına yol açtı. Özellikle Maçka Rumları mahalle ve sokak aralarında karşılaştıkları Türk çocuklarını dövmek, köprüden geçerken onları aşağı itmek, deniz kenarında gördüklerini suda boğmak, çarşı-pazarda rastladıkları Türklere çeşitli hakaretlerde bulunmak gibi fiilleri alışkanlık edinmişlerdi.⁴⁰³ Rusya'da ihtilalin patlak vermesinden sonra Rus ordusu içerisinde itaatsizlik arttı, ordu içerisindeki Ermeniler tamamen kontrolden çıktılar.⁴⁰⁴ İhtilal sonrasında Rus ordusunun dağılmasının ardından, çeteci olarak Müslüman ahaliye zulmetmeye başladılar. Kısacası 1917'de Rus askeri olarak Müslüman halka zulmeden Ermeniler, 1818'de üniformayı çıkarıp, çeteci olarak zulme devam etmişlerdi.⁴⁰⁵

2.9. İşgal Döneminde Ruslar Arasındaki Anlaşmazlıklar

Trabzon'u işgal eden Rus kuvvetleri kendi aralarında samimiyetten uzak izlenimi verirler. Onları Trabzon'a getiren şey ortak bir amaçtan çok sıradan çıkar meseleleri gibi görünmektedir. Örneğin denizcilerin komutanı Agapayev, Trabzon'a getirilen, sebze,

⁴⁰¹ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 92-94.

⁴⁰² İbrahim Ethem Atnur, "Trabzon'da Tehcir ve Sonrası Azınlıklara Dair Çeşitli Problemler", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, 1, Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12, 2001, s. 522.

⁴⁰³ Selçuk, a. g. e., s. 89.

⁴⁰⁴ Selçuk, a. g. e., s. 88.

⁴⁰⁵ BOA. DH. ŞFR. 88/12. , BOA. DH. ŞFR. 1/66.

yumurta yağ ve hayvanları zorla insanların ellerinden alıp, istediği yerde istediği fiyata satmıştı. Komutan Biryukov ise denizden gelen hiçbir erzakı şehre sokmamıştı.⁴⁰⁶ Ruslar arasında bu davranışları engellemeye çalışan Rus komutanlar olsa da bu şekilde davranan rütbeli veya rütbesiz çok sayıda ordu mensubu da mevcuttu. Ayrıca Schawertz'in, Trabzon'un işgali ile görevli Rus komutanların birçoğuna kalmak için ev ve işgal esnasında şehirde ya da askeri ziyaretlerde kullanmak üzere araba sözü vermiş olması ve Rus ordusunda bu kadar arabanın olmayışı, Rus komutanlar arasındaki gerilimi arttıran bir etkendi.⁴⁰⁷

Ordu mensuplarının aralarındaki problemler sadece maddi çıkar meselesi değildi. Birçok Rus komutan aynı amaç için ortak mücadele vermek yerine, ön plana çıkma ve elde edilen başarıları kendilerine mal etme uğraşındaydı. Özellikle rütbeli Rus ordu mensupları kendi aralarında birçok sorun yaşamıştı.⁴⁰⁸ Mintslov, konu ile ilgili olarak; Schawertz ile V. birliğin kumandanı arasındaki gerilimden "...sıkça Schawertz'in tekerinin altına tahta atmaktan çekinmiyordu. Generaller arasında münasebet çok soğuktur ve Schawertz az kalsın uykuda da onun himayesinden nasıl canını kurtaracağını düşünüyordu..."⁴⁰⁹ şeklinde bahsetmektedir. Rekabet ve anlaşmazlık sorunu Mühendis Persianov'dan, hekim Vladimirov'a, Yarbay Belyayev'den General Duhanin'e kadar ordunun genelinde var idi. Rus ordusunun kendi içinde yaşadığı bu düzensizlik ve çatışma işgal süresince devam etmiş, komutanlar arasındaki ön plana çıkma mücadelesi onları bir amaç uğruna birleşmekten uzaklaştırmıştı.⁴¹⁰ Rusların içerisindeki çatışma sadece askerlerle sınırlı değildi. Uspenski başkanlığında oluşturulan Rus Araştırma Heyeti üyeleri de sık sık birbirleriyle ve merkezle sorun yaşamışlardı.⁴¹¹

Rus ordu üyelerinin Trabzon'da yaşadıkları başka bir problem de otorite meselesiydi. Üstler, altlara deyim yerinde ise laf geçirememişler, rütbeliler erler üzerinde

⁴⁰⁶ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 100.

⁴⁰⁷ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 126.

⁴⁰⁸ Belirtilmelidir ki; Rus ordu mensuplarının elde edilen başarıları şahıslarına mal etme uğraşları sadece Trabzon'un işgali sürecinde görülen bir davranış değildi. Rus komutanları bu tutumlarını gittikleri her yerde sergilemişlerdi. Örneğin Sarıkamış'taki başarının Yudenic'e ya da Berhman'a ait olduğu konusunda görüş ayrılıkları doğmuş ve bu tartışmaya Maslofski, General Nikolski ve Albay Menu da fikirleriyle ortak olmuştu. Burada kazanılan başarı, Rus ordusu sıfatının dışına çıkartılarak, yakınlık duyulan kişiye mal edilmeye çalışılmıştı. Bkz. Nikolski, **Sarıkamış Hareketleri**, Ankara: Genelkurmay Matbaası, 1935, s. 118-119.

⁴⁰⁹ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 27.

⁴¹⁰ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 33, 43-44, 52, 125.

⁴¹¹ Uspenski, "Hesabat VII, Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", s. 37.

otorite kuramamışlardı. Bunun doğurduğu en önemli sonuçlardan birisi de şehrin yağmalanmasıydı. Nitekim yağma, Rus işgal komutanlarını dahi rahatsız edecek kadar ileri gitmişti. Özellikle denizciler yağma ve kaçakçılıkta başı çekmişlerdi. Rus ordusu içerisinde düzeni bozan, verilen görevi yerine getirmeyen ve adeta çapulcu bir çete halinde Trabzon sokaklarında dolaşan bu grup, gasp için kendi ordusunun askerlerini dahi öldürmüştü. Belirtilmesi gereken bir husus da Rusların işgale olan bakış açılarıdır. Uspenski'nin "...Türklerden korktuğumuzu onlara göstermek gerekmiyor..."⁴¹² cümlesi Rusların Türklerden nasıl çekindiklerini ortaya koyar niteliktedir.

Mintslov'un 1916 yazında kaleme aldığı "...Ne Kars, ne de Trabzon hiçbir zaman Rus şehri olmayacaktır. Biz burada misafiriz ve çok cömert bir şekilde Ermeni ya da bir başkasının vatani olacak bu araziye para harcıyorduk..."⁴¹³ ifadesi de aynı düşüncenin bir göstergesidir. İşgal döneminde, Trabzon'un Rus topraklarına katılamayacağı fikri sadece Rus askerlerine ya da komutanlarına ait bir fikir değildi. Trabzon'da görev yapan Rus Araştırma Heyeti üyelerinden Profesör Protasov'ın "...Burada yaşanan olaylar nedeniyle Trabzon'u elimizde tutmanın olası olmadığını ve burada bir Rus şehrindeki gibi çalışma yürütülemeyeceğini söyleyebilirim..."⁴¹⁴ şeklindeki yorumu, işgalin kalıcılığına dair Trabzon'daki Rusların düşüncelerini göstermektedir.

Rusların işgale bakışlarıyla ilgili en ilginç ve şaşırtıcı husus ise Rusya Devleti'nin, Trabzon'un Rusya ile birleştirilmesi düşüncesinden duyduğu rahatsızlık ve endişedir.⁴¹⁵ Bu süreç içerisinde Rus komutanlar Trabzon ve çevresinin işgalinin, Rusya Devleti'nin hazinesine nasıl bir yük getirdiğini farkına vardılar. Çünkü Rusya, Trabzon'un işgali için ciddi miktarlar harcamıştı.

⁴¹² Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 23, 99, 197.

⁴¹³ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 39.

⁴¹⁴ Protasov, Krımskiy, "Hesabat V", s. 34.

⁴¹⁵ Trabzon'un işgali ile görevli olan komutanların gazeteye verdikleri cümle: "yerli halkın dostane bir şekilde yaşaması ile ilgili Trabzon vilayeti Rusya'ya dahil olmuş, burada ise kanunlar tüm milletler için aynıdır". Ayrıntılı bilgi için bkz: Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 68.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İŞGALİNİN SONA ERİŞİ ve TRABZON

3.1. Yerel Direniş Örgütleri ve Faaliyetleri

İşgal sürecinde yerli halk tarafından, Ruslarla mücadeleye giren ve Türk ordusuna destek birlikleri oluşturan çok sayıda çete oluşturulmuştu. Bu çetecilerin en ünlüleri Akçaabat'ın Mula, Lazlar, Alazlı Köylerinden, Eynesil'den, Maçka'dan Arsin'den, Tonya'dan ve Vakfikebir'den çıkmış, zaman zaman Ruslara kayıplar verdirmişlerdi. İşgalin sona erişine kadar dağlarda olduğu gibi sahil cephesinde de Türk ordusuna destek veren bu yerel kuvvetler, milis karakterli olmalarından dolayı düşmanla daha çok baskın şeklinde çatışmışlardı. Bu dönemin ünlü çetecileri ise Kisarna'dan Abanoz oğlu Hakkı Ağa, Sürmene'den Sarı Alioğlu Osman Bey, Of'tan Hacıfazlıoğlu Alay ve Bayram Beyler, Görele'den Odabaşoğlu Ali Ağa, Vakfikebir'den Hacıfettahoğullarından Kadem Ağa ve Tonya'dan Lermioğlu Halim gibi isimlerdi.⁴¹⁶

İşgal sürecinde sadece bu milis kuvvetler değil halk da elinden geldiği kadar Türk ordusuna destek olmaya çalıştı. 1917'ye doğru, Türk halkının elinde doğru düzgün hiçbir şey kalmamıştı. Ancak yine de halk Türk ordusunun yanında yer aldı. Örneğin; III. Ordu'nun ihtiyacı olan malzemenin bir kısmı denizden Ordu ve Giresun'a, buradan da kara yoluyla Tamdere'ye ulaştırılmış, ordunun ihtiyacını karşılayan kara ulaşımı tamamen halkın sayesinde yapılmıştı. Üstelik halkın elinde hayvan dahi yoktu. Malzemeler askerlik çağına gelmemiş erkeklerle, her yaşta kadınların sırtında taşınmıştı.⁴¹⁷

1917 itibariyle ise Ordu, Bayburt milis kuvvetleri Kop Dağı'nda, Vauk' ta, Gümüşhane'nin Gavur ve Tarsun dağlarında Rusları iyice zorlamış durumdaydı.⁴¹⁸ Ayrıca

⁴¹⁶ Mustafa Yazıcı, **Akçaabat Destanı, Muhacirlik Anılarında Akçaabat ve Kurtuluşu (1916-1918)**, Trabzon: Eser Ofset, 2009, s. 38-64.

⁴¹⁷ Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461-2007)**, s. 260.

⁴¹⁸ Selçuk, a. g. e., s. 85.

belirtmek gerekir ki Rum ve Ermenilerden oluşan bu çetelerin işgal döneminin başlangıcında bu kadar kolay hareket edebilmesinin en önemli nedeni; Türk askerlerinin, jandarmanın, polisin çekilmesi ve erkeklerin tamamına yakınının askerde olması idi. Rum çetelerinin birkaç noktada muhacirlere saldırmasının ardından Yomra, Arsin halkından Bayramoğlu Said Ağa gibi cesur silahşörler, Rum çetelerinin birçok üyesini öldürmüş, köy papazlarını toplayarak, Müslüman halka zarar gelmeyeceğine dair yemin ettirmişlerdi.⁴¹⁹

3.2. Rus İhtilali ve İşgale Etkileri

İhtilalin yaklaştığı günlerde Rusların Trabzon'da hala eksikleri vardı. Özellikle ikmal ve iaşede sıkıntılar bitmiyordu. 1916'nın son günlerine gelindiğinde Rus ordusu, kendi askerleri ile ilgili olarak istihdam ve yemek sorunlarını hala halledememiş durumdaydı. Batum'a gitmesi gereken çok sayıda asker, gemilerin çalışmaması nedeniyle Trabzon limanından ayrılamamış, askerler Aralık soğuşuna rağmen ya açık havada ya da camları olmayan, yıkılmış Türk evlerinde kalmış ve önlerine ne gelirse yağmalayıp yemeye başlamışlardı. Bu askerlerden her birisi Trabzon'dan kaçmanın yollarını arıyordu.⁴²⁰

Rus ordusu Trabzon'da kaldığı süre içerisinde çok sayıda stratejik hata yapmıştı. Aslında Rus ordusunda ikmal ve iaşe yönünden malzeme sıkıntısı yoktu ancak bu yanlış kararlar ve düzensizlik nedeniyle, un gibi bazı temel gıda maddelerinin dağıtım yapılamadı. Rus ordusu işgalin başladığı sıralarda yaşadığı ulaşım ve dağıtım sorununu işgalin sonuna gelindiğinde de halledemedi. 1917 başlarında bu sıkıntı öyle bir hale geldi ki 6. bölük, ölmüş atları topraktan çıkarıp yemek zorunda kalmıştı.⁴²¹ Ancak Türklerin durumu iç açıcı değildi, orduda tifüs salgını vardı ve bu yüzden Türkler, Rus ordusunun içinde bulunduğu çözüme dönemini iyi değerlendiremedi.⁴²²

Rusların ihtilal öncesindeki ilerleyişini en çok engelleyen şey kıtlık ve açlıktı. Türkistan Taburu Komutanı General Prjevalski, konu ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır:

⁴¹⁹ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 14; Güngör, a. g. e., s. 115.

⁴²⁰ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 160.

⁴²¹ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 110, 179.

⁴²² Armaoğlu, a. g. e., s. 128.

Biz rahat bir şekilde Konstantinopol'a kadar gidebiliriz! Bizim karşımızda Türkler yoktur denilebilir. Olanları da kovmak o kadar çetin bir iş değildir. Ancak biz gidemiyoruz. Çünkü hayvanlarımız ve kendimiz için yiyecek bir şey yoktur...topçu birliğinde at kalmadı denebilir.⁴²³

1917 yılı girdiğinde, Trabzon'da Rus ordusunda intizam bozulmuştu. Şehre gelen Rus askerleri, şehirden ayrılan Rus komutanları, şehirden kaçmaya çalışanlar, her şey birbirine karışmış durumda idi. Nitekim 8 Mart 1917'de önce ailesi ile birlikte Rus işgal komutanı Mintslov, ardından da Schawertz Trabzon'dan ayrıldı. Bu iki önemli ismin şehirden ayrılışının ardından Batum'dan Trabzon'a gelen bir grup Rus askeri, Trabzon'da görev yapan Rus askerleri arasında huzursuzluk çıkardı. Silah altında bulunan Rus askerlerinin emir almadan Batum'dan kalkıp Trabzon'a gelebilmesi, aslında 1917 itibarı ile Rus ordusunun düştüğü durumu kanıtlar niteliktedir. Trabzon'a gelen bu askerler resmen şehirde eşkıyalık yaptı, çok sayıda Rus subayını dövdü ve şehri yağmaladı. Hatta komutan Persianov, bu grup yüzünden bir müddet Sürmene'de saklanmak zorunda kaldı. 1917'de ordu içerisinde bu tür olaylar o kadar arttı ki, Mintslov konu ile ilgili olarak; "Trabzon'dan Kars'a kadar herkes kendi başının çaresine bakmak zorunda kalmıştı"⁴²⁴ demektedir.

İhtilal öncesinde Trabzon'da bunlar yaşanırken Çarlık Rusya'sının durumu da işgalle ilgilene Rus Ordusundan farklı değildi. Sonuçları itibariyle tüm dünyayı etkileyen İhtilal, bu atmosferde doğdu. 1916 yılı sonlarından itibaren Rusya'da gerilim artmıştı. Özellikle 1916 Ekiminde bir grev esnasında askerlerin, grevciler üzerine değil de; eylemcilere ateş eden polislerin üzerine ateş açması, Rus askerinin imajını derinden sarstı. Bu olayın ardından askere karşı oluşan güvensizlik, bir türlü sonu gelmeyen savaşın Rus ordu mensupları tarafından kötü yönetimi nedeniyle başarısız olduğu fikrinin yerleşmesini sağladı ve hemen her er, orduya, üniformaya ve üslerine olan inancını kaybetti.⁴²⁵ 1916-1917 kışının ağır geçmesi her iki tarafı da yıpratmış,⁴²⁶ özellikle 1916'nın son ayları iki taraf için de açlığın, sefaletin ve ölümün yılı olmuştu. Ruslar uğradıkları zararları, Türklere oranla daha hızlı telafi edebiliyorlardı. Ancak 1917 itibarı ile işgalin sadece bir yıl sonrasında Ruslar, Trabzon'dan ileri gidemeyeceklerini ve şehrin kalıcı olarak Rusya

⁴²³ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 109.

⁴²⁴ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 198, 200-201.

⁴²⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâp Tarihi 1914-1918 Genel Savaş**, III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1967, s. 58.

⁴²⁶ Miralay Veysel, "Yüksek Geçitlere Taarruz", **Askeri Mecmua**, 85, İstanbul: 1932, s. 94; Guze, a. g. e., s. 98.

Devleti'nin eline geçmeyeceğini anlamış durumdaydılar. Kısacası, 1917'ye gelindiğinde Rus ordusu bıkkın, yorgun, düzensiz ve amaçsızdı.⁴²⁷

Büyük umutlarla katıldığı Birinci Dünya Savaşı, Rusya'nın felaketi olmuştu. Çanakkale'de ağır bir yenilgi alması, Rusya'nın kaderinde belirleyici oldu. Ayrıca Rusya'da sosyalistlerin çabalarının sonuca varmasını tetikleyen en önemli unsur; Rusya'nın tepkilere rağmen katıldığı savaşın uzamasıydı. Buna bağlı olarak ağırlaşan yaşam şartları ve halkın fakirleşmesi karşısında belli bir sınıfın savaş sayesinde daha da zenginleşmesi; Rusya'daki devrimi hızlandıran etkenlerden olmuştu.⁴²⁸ Sonuçları itibariyle tüm dünyayı etkileyen 1917 ihtilalinin sebepleri, Rusya'daki 1905 ihtilaline kadar uzanmaktadır. 1904-1905 Japon Rus savaşında Rusya'nın aldığı yenilgiye bağlı olarak gelişen olaylar sonucunda⁴²⁹ patlak veren 1905 ihtilali, Rusya için birçok karışıklığın ve buhranın çıkmasına neden oldu. Ancak Rusya, bu karışıklıklara ve ekonomik sıkıntılara rağmen hazır olmadığı bir Dünya Savaşı'na katıldı.

Ülkede savaşı istemeyenler sadece Bolşeviklerin sınırlı çevresi idi. Bu kritik süreçte Rusya, daha savaşa başlamadan önce hata üstüne hata yaptı. Her şeyden önce o dönemde tüm dünyayı saran ve istisnasız her ülkede kabarmış olan vatanseverlik duygusunu, Rusya iktidarını elinde bulunduran Romanovlar; etkili bir biçimde kullanamadı. Böylece halkla iş birliği yapma ve halkını arkasına alma şansını kaybeden Romanov iktidarı, bu manevi eksiklikle beraber, savaşa girerek maddi eksikliklerini de ortaya koydu.

Rusya'nın maddi olarak tek eksikliği teçhizat değildi. Tüm dünyanın çalkalandığı o günlerde Rus askeri üstlenicileri, kendi çıkarları ve yüksek karları için; suiistimallerde bulunmuşlar, cepheyi besleyen unsurlarda birçok aksaklığın çıkmasına neden olmuşlardı. Bu yolsuzluklar, büyük savaş için üretilen asker ayakkabılarında kösele yerine kâğıt kullanmaya kadar varmıştı. Üstelik işgal yıllarında Rusya'da üretim durma noktasına gelmişti. Üretim yapabilen köylülerin çoğunun orduya katılmasıyla birlikte, zirai üretim ve fabrika imalatında da hızlı bir düşüş yaşandı. Savaş yüzünden on dört milyon kişi askere alınmıştı ve üretimin sert bir düşüş yaptığı o anda bu kalabalığın istihdamını sağlamak

⁴²⁷ Kaya, a. g. m., s. 544.

⁴²⁸ Bayur, a. g. e., s. 58.

⁴²⁹ Armaoğlu, a. g. e., s. 94-95.

imkânsıza yakın derecede zordu. Ülkedeki büyük baş hayvanların tamamına yakınına askeri ihtiyaçlar için el konuldu.⁴³⁰

Tüm bunların yanında Rusya'nın en büyük hatası, tüm cephelerde büyük bir yükün altına girmiş olmasıydı. Aslında Rusya'nın ekonomisini derinden sarsan şey, tüm cephelerin yükünü bu şartlar dâhilinde taşımaya çalışmasıydı. Tüm bu şartlara rağmen kendi çıkarları için savaşa girmeyi göze alan Rusya'nın, Birinci Dünya Savaşında üstlendiği asıl rol; Savaşın, geniş bir coğrafyaya dağılan tüm cephelerinde müttefiklerinin yükünü hafifletmekti. Çar Rusya'sı sadece Kafkasya'da değil, savaş başladığı andan itibaren hemen her büyük yükün altına girdi.⁴³¹

Ayrıca askerlerin istihdamı ve silah ihtiyaçları için, İngiltere ve Fransa'dan büyük miktarda borç alınmasına rağmen, ihtiyaçlar yine de karşılanamadı. Rusya 1916'ya girdiğinde bazı cephelerde ufak tefek başarılar elde etse de cephe gerisindeki durum zafer kavramının oldukça uzağında bulunmakta idi.

Rusya 1917'ye yiyecek sıkıntısı, kapanan fabrikalar, piyasada temel gıda maddelerinin bulunmaması ve uzun süren savaşlar sonucunda bıkkın ve yorgun bir orduyla girdi. 1917 başında ise Rus asker kaçaklarının sayısı bir buçuk milyona ulaştı. Üstelik bu büyük rakam; ailelerin çocuklarını savaşa göndermemek için başvurduğu yolsuzluk ya da rüşvet olaylarının dışında; doğrudan silah altındaki kaçak erlerin rakamıdır. İhtilal öncesinde halk-hükümet gerilimi de hat safhaya ulaştı ve Çar II. Nikola, idari ve ekonomik düzeni muhafaza edecek tedbirleri alacak yetenekten yoksundu.⁴³²

Rusya'nın işgalle bağlantılı olan iç kaynaklı sorunlarının yanı sıra bir de dış kaynaklı sorunları vardı. Rus donanmasının Doğu Karadeniz'de, özellikle Trabzon'un ele geçirilmesindeki etkisi tartışmasızdır. Ancak Alman denizaltılarının Karadeniz'e çıkmasıyla, Rusların Karadeniz'deki üstünlükleri kesintiye uğramaya başladı. Rus işgali altındaki Trabzon'a demiryolu ulaşımı yoktu ve donanmanın da yetersiz kalmaya

⁴³⁰ Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmalar (1917-1918)**, Ankara: T. T. K. Basımevi, 2002, s. 15-16.

⁴³¹ Fazıl Bilge, "Büyük Harpte Rus Ordusu, Müttefiklerine Ne Derecede Yardımda Bulunmuştur ve Bu Yardım, Harbin İtilaf Orduları Tarafından Kazanılmasında Amil Olmuş Mudur?", **Askeri Mecmua**, Basım Yeri ve Tarihi Yok, s. 416-417.

⁴³² Şahin, a. g. e., s. 17.

başlamasıyla Trabzon, birçok şeyden mahrum kaldı. Buna bağlı olarak da Rusların Trabzon'da ki durumu iyileşme gösteremedi. Ayrıca yine deniz üstünlüğünün kesintiye uğramasıyla ilgili olarak; Odesa'ya denizden yapılan buğday nakliyatı durdu ve tren hatları yetersiz kaldı. Bu durumda Rusya, kendi topraklarındaki buğday ihtiyacını karşılayamaz hale geldi. 1916 sonlarına doğru, ihtilale gebe Rusya'nın durumu buydu ve Rusya'nın eli artık Trabzon'a yetişmekte zorlandı.⁴³³

Tüm bu olumsuzluklara ilave olarak savaşın, 1917 itibari ile hala bir zafer ya da yenilgi ile sonuçlanmaması,⁴³⁴ Rusları yoran önemli unsurlardan birisi oldu. Rusların kendi aralarındaki anlaşmazlıklar, komutanlar arasındaki çeşitli mücadeleler, istihdam meseleleri; işgal süreci içerisinde Rusların halledemedikleri problemlerdi. 1917'nin Mart ayında bile siperlere taşınmamış cephaneler, Schawertz'ın evinin bahçesinde tutuluyordu. Bu cephaneyi Trabzon'da yaşayan yerli halkın gözünün önünden cepheye taşımanın kolay olmayacağını farkında idiler ve çok fazla vakit kaybetmişlerdi. Üstelik bu cephaneyi siperlere taşımak için kullanılacak ip vb. malzemeler de eksikti. Her şeyden önemlisi Ruslar Trabzon'da ümitsizliğe düşmeye başlamışlardı. Tam da bu sırada II. Nikolay tahttan düştü⁴³⁵ ve artık Rusya için geri dönüş yoktu.

Kafkas cephesinde Osmanlı Ordusu'nun yapamadığını, Bolşevik İhtilali gerçekleştirdi. 1917'nin Kasım ayında Rus ordusu tamamen dağılmış vaziyetteydi.⁴³⁶ Çarın hazin sonu ve Rusya'nın karışmasından sonra artık Rus taarruzu ihtimali kalmadı.⁴³⁷

Ancak Çarlık Rusya'sının yerine Lvov başkanlığında kurulan geçici hükümet, beklenenin aksine savaşa devam kararı aldı ve ihtilalci sosyalistlerden Kerensky, Harbiye Bakanı oldu. Kısa bir zaman sonra Kerensky başbakan oldu ve 14 Eylül 1917'de Cumhuriyet'i ilan etti. Fakat cumhuriyet ülkede asayiş sağlamaya yetmedi. Kasım 1917'de Bolşevikler hükümet darbesine teşebbüs ettiler ve 7 Kasım akşamı Rusya'da Bolşevik ihtilali gerçekleşti. Artık Rusya'da Bolşevik rejim resmen başladı ve yeni hükümetin ilk işi Çarlık Rusyası'nın

⁴³³ Kamensky, a. g. e., s. 10-11.

⁴³⁴ Armaoğlu, a. g. e., s. 137.

⁴³⁵ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. R. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 195-196.

⁴³⁶ Fazıl Bilge, "Osmanlı Ordusu Başkomutanlığı, Büyük Harpten Daha Muvaffakiyetli Bir Şekilde Çıkabilir mi idi?", **Askeri Mecmua**, Basım Yeri ve Tarihi Yok, s. 261.

⁴³⁷ Guze, a. g. e., s. 97.

imzaladığı gizli anlaşmaları açığa vurmak oldu. Anlaşmaları açıklamaktaki amaç, yapılan savaşın bir emperyalizm savaşı olduğunu anlatmak ve halkın dikkatini çekmekti.⁴³⁸

Rusya'nın kendi içinde yaşadığı karışıklıklar sonucu 27 Şubat 1917'de⁴³⁹ Petrograd'da başlayan ve ortaya çıktığı andan itibaren Trabzon'unu da etkileyen ihtilal, orduyu karıştırdı. İhtilal yönetimi, Kafkas Cephesi Kumandanı Grandük Nikola'yı görevden alıp yerine General Yudenich'i atadı. Rus ordusu General Yudenich'in uğraşlarına rağmen disiplin sağlanamadı ve savaş karşıtlığı fikirleri orduda hızla yayıldı. Rus askerlerinin çoğu silah bırakarak memleketlerine dönmeye başladı. Yine Türklere ateş açma emrine itaatsizliği, kendilerini bu konuda zorlayan subayları öldürme seviyesine kadar ulaştı. Bu emir-komuta bozukluğu daha çok kara ordusu içerisinde görülmekteydi. Rus donanması bombardımanı Karadeniz sahil şehirlerinde Mayıs sonuna kadar devam etti.

İhtilal ile birlikte Trabzon'da da birçok şey değişti. İhtilal öncesi işgal kadrosu neredeyse tamamen dağıtıldı. Trabzon'da önemli mevkilere yeni komutanlar getirildi. Yapılan değişiklikler sadece yönetim ve kademe değişiklikleri değildi. Örneğin Schawertz'ın Trabzon'dan ayrılmasının hemen ardından, büyük kısmı bitirilmiş olan yol yapımı çalışması ve bölgenin iktisadi istatistik araştırması da durduruldu.

İhtilal sonrası Trabzon'a atanan yeni işgal komutanları, Trabzon'da daha yıkıcı oldular. İşgalin başladığı yıla oranla Trabzon, daha kirli, daha yıkık ve daha harabe idi. Rus askerleri emirlere itaatsizlik ederek vahşi ve anlamsız bir şekilde halkın elindeki arazilere el koyuyor, fındık bahçelerini atıl hale getiriyor, hayvanları gasp ediyordu. Rus askerleri

⁴³⁸ Armaoğlu, a. g. e., s. 131-132, 140.

⁴³⁹ Osmanlı Devleti, Julyan takvimine göre yürüyen Rumi takvimi, miladi 1790 senesinden itibaren kullanmaya başlamış ve Rumi 1332 senesinin sonlarına kadar kullanmaya devam etmiştir. Miladi takvim ile Rumi takvim arasında 13 günlük bir fark vardır. Osmanlı Devleti, rumi 15 Şubat 1332 tarihin bir sonraki gününü 16 Şubat 1332 yerine 1 Mart 1333 olarak kabul etmiş ve miladi takvim ile rumi takvim arasındaki 13 günlük farkı ortadan kaldırmıştır. Fakat Rusya, bu değişikliği yapmadığından yazıştığı ya da siyasi-politik ilişkiler içerisine girdiği diğer devletlerle arasında bir takvim farkı oluşmuştur. Buna bağlı olarak; Şubat İhtilali olarak bilinen ihtilal, Miladi takvime göre 12 Mart 1917'de olduğu halde, Rusya'nın kullandığı takvime göre 27 Şubat 1917 de olmuştur. Bu yüzden Şubat ihtilali olarak bilinen ihtilal, Miladi takvimi kullanan devletler için geçerli değildir. Fakat İhtilal, tarih literatürüne “Şubat İhtilali” olarak geçtiği için, biz de burada “Şubat İhtilali” tabirini kullandık. Aynı durum “Ekim İhtilali” için de geçerlidir. Miladi takvime göre 7 Kasım 1917'de meydana gelen ihtilal, Julyan takvimine göre 25 Ekim 1917'ye denk gelmektedir. Bu yüzden çalışmamızda “Ekim İhtilali” tabirini kullandık.

götürebilecekleri her şeye el koydular. Bunların bir kısmının şehirde ticaretini de yaptılar.⁴⁴⁰

Bolşevik Rusya, artık işgal ile ilgilenecek durumda değildi. Çünkü Rusya'nın çoğu yerinde açlık sıkıntısı vardı ve kendi içerisinde çok sayıda problemle yüz yüze idi. Rusya, dâhili problemleri nedeniyle, Trabzon'daki Rumlarla bağlantısını ve onlara desteğini kesti.⁴⁴¹ Bolşevik yönetimi tüm cephelerde ateşkes ilan ederek, barış yapılmasını istedi.⁴⁴² Buna bağlı olarak Trabzon'daki kuvvetlerin de Rusya'ya dönmesi istendi. Ancak Ruslar Trabzon'da toplanan kuvvetlerini bir an evvel Rusya'ya sevk etmeye çalışsa da o kadar malzemenin ve kalabalığın hızla şehirden gönderilmesi mümkün değildi.

İhtilalin ardından planları değişen ve şehirde toplanmaya başlayan Rusların, kalabalık nedeniyle şehirdeki hareketleri zorlanmaya başladı. Değirmendere civarında bulunan malzemelerin dışında civardaki düzlükler de otlarla dolduruldu, Trabzon' da çarşıdan bir şey almak ya da fırınlarda ekmek bulmak imkânsız hale geldi.⁴⁴³ Üstelik ordudaki emir-komuta zinciri çözüldüğünden askerleri toplamak ve onları kontrol altında tutmak da mümkün olmadı. Trabzon'daki Rus kontrolü büyük oranda etkisini kaybetmişti. Rütbeli askerlerin çoğunun değişmesi, uygulanmakta zorlanılan disiplini daha da bozmuş ve artık Rus askerleri Trabzon'dan ayrılıp Batum'a gitmek için istedikleri iznin verilmemesi üzerine Komutan Kolosovski'nin üzerine yürüyüp zorla izin alacak⁴⁴⁴ kadar itaatsizleşmiş durumda idiler. Rus ordusunun disiplin açısından zayıfladığı bu anda, kumandanların emri tutulmuyor, askerler resmi selam yerine “yoldaş yoldaş” diye birbirlerine hitap ediyorlardı.⁴⁴⁵ Kısacası, Rus askerleri savaşmak istemediklerini açıkça belirtiyor, ancak her defasında üstleri tarafından bu gerçek görmezlikten geliniyordu.⁴⁴⁶

İtaatsizlik bununla da sınırlı değildi, emirlere itaat etmeyen askerler yüzünden olaylar tamamen kontrolden çıkmıştı. Artık askerlerin şehirdeki uygunsuz hareketlerinin önü alınamıyordu. Mintslov, bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

⁴⁴⁰ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 205, 213-214.

⁴⁴¹ Kaya, a. g. m., s. 544.

⁴⁴² Kurat, a. g. e., s.327.

⁴⁴³ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi**, s. 453; Selçuk, a. g. e., s. 86.

⁴⁴⁴ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 206-207.

⁴⁴⁵ Selçuk, a. g. e., s. 87.

⁴⁴⁶ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi**, s. 422.

Eski, iyi, pis olan yıkılmıştı, ancak...yerine daha kötüsünün getirildiği anlaşılmaktadır. Eyaletteki talanlar çoğalmış askerler vahşi hayvanlar gibi köyleri dolaşiyor, ellerine ne geçirirlerse zorla ya da çalmak suretiyle ele geçirirlerdi. Eğer bunlar için kendilerine direnecek olanlar olduğunda onu öldürüyorlardı. Bunlarla mücadele edenler yoktu. Halk çok kötü bir durumdadır, askerler bahçeleri, fındık sahalarını mahvediyorlar, eyaleti açlık bekliyordu. Platana'daki tütün ambarlarından açık şekilde hırsızlık yapılıyordu. Kolosovski'nin hiçbir şeye gücü yetmiyordu.⁴⁴⁷

3.3. Rusların Trabzon'dan Çekilişi

İhtilalin Rusya'da hızla genişlemesiyle, yabancı topraklarda bulunan Rus kuvvetleri ülkeye çağrılmıştı.⁴⁴⁸ Rus ordusunun geri çağırılması, bölgedeki Ermeni çetelerinin daha aktif ve rahat hale gelmesine neden oldu. Bu yüzden Rusların Trabzon'dan çekilme dönemi, Müslüman halk açısından zorlayıcı nitelikte idi. Çünkü Anadolu'da çözülen Rus birliklerinin yerini doldurmaya başlayan Ermeni milis kuvvetleri Türkleri katletme ideolojisi etrafında birleşerek, "Türk kanı Ermeni için mübahtı. Ermeni komiteleri ancak Türk cesetlerine basarak yükselmeyi düşünüyorlardı" anlayışı ile harekete geçtiler. Bu ideolojiyi gerçekleştirmek için Trabzon'a gelen birliklerin başında da Ermeni Yüzbaşı Bedros ve Rum Tigranyum bulunmakta idi.⁴⁴⁹

Ermenilerin daha rahat hareket etmeye başladığı bu ortamda Ruslar, bir türlü tam olarak şehirden ayrılamıyorlardı. Rusya'daki dâhili gelişmelerden sonra bir süreliğine Trabzon'dan ayrılırken "kendimi esaretten kaçmış bir adam gibi hissediyordum"⁴⁵⁰ yorumunu yapan Mintslov; 27 Temmuz 1917'de tekrar Trabzon'a döndüğünde Trabzon'da daha fazla Rus askeri ve sokak kirliliği bulduğunu ifade etmektedir.⁴⁵¹ İşgalin üçüncü aşamasında Trabzon'da kalmak Rus komutanlar için de zor olmuştu. Çünkü şehirde asayişten eser yoktu. 1917 Kasım'ında Rusya'da Bolşevik ayaklanmaları, Hükümeti devirecek kadar güçlüydü ancak Trabzon'daki V. Kolordu hala şehirde idi ve işgal sürüyordu.⁴⁵² Aslında V. Kolordu üyeleri bu şehre hapsolmuştu. Nitekim Mintslov, bu durumu şu cümle ile izah etmişti: "Böylece Trabzon destanı sona erer".⁴⁵³

⁴⁴⁷ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 211.

⁴⁴⁸ Selçuk, a. g. e., s. 77.

⁴⁴⁹ Duman, a. g. e., s. 105.

⁴⁵⁰ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 198.

⁴⁵¹ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 204.

⁴⁵² Kaya, a. g. m., s. 544.

⁴⁵³ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 201.

Rus ordusunun dağılması, Trabzon ve Rus işgaline maruz kalan diğer Anadolu şehirlerinde ciddi güvenlik sorunlarına, özellikle Ermeni çetelerinin rahatça faaliyette bulunmalarına yol açtı. Ermenilerin kontrolü zorlaştı. Trabzon'daki Ermeniler sistematik gruplar halinde hareket ederek Türk ev ve mahallelerine baskınlar yapıyor, Türk evlerini soyuyor hatta fırsat bulduklarında Türkleri öldürüyorlardı. Komitacılar, Türkleri camilere ya da taş binalara toplayıp imhaya çalışıyorlardı. Türklerin gizlice silahlanarak Rus ve Ermenilere baskın yapmalarını engellemek için Rus ve Ermeni askeri heyetleri tarafından Türk evleri aranıyor, Türk aileleri arasında kız ve genç kadınlar gözden geçiriliyordu.⁴⁵⁴ Kısacası, daha Birinci Dünya Savaşından itibaren Rusların da desteği ve silahlandırması ile oluşturulan Ermeni çeteleri, bölgede terör faaliyetlerinde bulunmaya başladı.⁴⁵⁵

Kasım 1917 itibariyle başlayan Rus çekilmesi, 18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Mütarekesi ile de hızlandı.⁴⁵⁶ Ancak güvenlik sorunu bu mütarekenin imzalanmasının ardından da devam etti. Mütarekeden sonra Ruslar tarafından boşaltılan cepheler, Ermeni çeteleri tarafından işgal edildi. Bunlar, Ruslardan daha şiddetli bir biçimde halka zulmetmeye ve her gittikleri yeri yakıp yıkmaya başladılar. Vehip Paşa, bu durum karşısında defalarca Rusya'ya başvurmuş ancak netice alamamıştı.⁴⁵⁷

Ermeni terörü 18 Aralık 1917 Erzincan Mütarekesi ile Trabzon'da daha fazla yoğunluk kazanmaya başladı. Örneğin 5 Ocak 1918'de Kırıklı Köyünü ve Aralıköz köylerini basan Ermeni-Rum çeteleri, Müslüman evlerini yağmalamış, 7 Ocak 1918'de Rus askeri elbiseleri içerisindeki Ermeniler, Vakfikebir'de aralarında kadınların da bulunduğu elli kişilik grubu doğuya doğru götürmüş ve daha sonra bu kişilerden sadece birisinin cesedi Şahmelik Köyü yakınlarında bulunabilmişti. Yine o tarihlerde Kızılağaç Köyü'nden iki Türkün elleri bağlanmış ve süngülenmiş cesetleri bulunmuş, Vakfikebir kasabası camisinin minaresine çıkan Rum ve Ermenilerin Müslümanlar üzerine ateş açması sonucu dört Müslüman öldürülmüştü. Çetelerin faaliyetleri bununla da sınırlı değildi. Rus askeri üniforması içerisindeki Ermeniler, Akkilise, Eynesil, Nefs-i Şarlı köylerinin İslam

⁴⁵⁴ Selçuk, a. g. e., s. 88.

⁴⁵⁵ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, s. 31-37.

⁴⁵⁶ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi**, s. 428; Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461-2007)**, s. 261; Kaya, a. g. m., s. 544.

⁴⁵⁷ Sema Yel, "1914-1919 Seneleri Arasında Trabzon'un Genel Durumu ve Rum/Ermeni İdiaları", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, 1, Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12, 2001, s. 562; Beyoğlu, a. g. m., s. 485; Duman, a. g. e., s. 105.

ahalisinden bir kısmını öldürerek, mallarını yağmalamışlar ve 12 Ocak'ta Kelersen Köyünü basarak on beş Türkü bağlayarak kurşunlamış ve birçok yerde kadınlara tecavüz etmişlerdi.⁴⁵⁸

Türklerin öldürülmesi ve yerleşim yerlerinin harap edilmesi üzerine harekete geçen Türk ordusu, ilgili bölgelere ulaşıncaya kadar, bu bölgelerdeki güvenliği yerel Türk çeteleri sağlamaya çalıştı. Çünkü Ruslar görünürde, Müslümanlara karşı yapılan çirkin saldırıları engellemeye çalışıyormuş gibi davransa da aslında el altından Ermeni çetelerine silah dağıtımını yaptı. Türklerin saldırılara uğradığı kırk bir bölgede ise Tonya Çetesi, Akçaabat Çetesi, Eynesil Çetesi, Arsen Çetesi gibi yerel çeteler mevcuttu.⁴⁵⁹ Türkler tarafından kurulan bu yerel çeteler, zaman zaman Ermeni çetelerine karşı başarılar elde ettiğinden, Ermeni çeteleri bunların intikamını Türk köylerini basarak ve yağmalayarak, sivil halkı katlederek almaya çalışmıştı.

Köylerde savunmasız kalan Türkleri katletme amacı güden bu çeteler sadece Ermeni ya da Rumlardan ibaret değildi. Farklı etnik kökenden gelen ancak Türklere zarar verme ve Trabzon'u yağmalama amacı etrafında birleşen çetelerin belki de en büyüğü 28 Ocak 1918'de Akçaabat'ı işgal eden ve Rum, Ermeni ve Gürcülerden oluşan iki bin kişilik çete idi. Bu çete yörede konaklamaya başladığı andan itibaren kadın, erkek, çocuk ayırımı yapmadan Türkler üzerinde korkunç eylemlere girişmişlerdi. Bunlar sadece insanları katletmekle ya da köyleri yağmalamakla kalmamış, cesetleri dahi teşhir edecek, köyleri mahvedecek kadar insanlıktan çıkmışlardı. Akçaabat yakınlarındaki Ordus Köyü, bunlar tarafından tamamen yok edilen köylerden birisi idi.⁴⁶⁰ Lermioğlu'nun aşağıda verilen kaydı, Trabzon'daki Ermeni çetelerinin zulmünü göstermesi açısından önemlidir:

Orada rastladığım bir ihtiyara sordum. Zavallının gözleri hemen yaşardı., derin bir göğüs geçirdi: Ne olsun evlat! Ermeniler ellerine geçirdikleri sekiz, dokuz yaşlarında tahmin edilen bir Türk erkek çocuğunu burada türbenin üstüne çıkardılar. İçlerinden biri çocuğa seni bu türbedeki yatan kumandana kurban keseceğiz dedi. Çocuğun canhıraş feryadına aldırış etmeksizin arkadaşlarının alkışları arasında belinden çıkardığı uzun bir kama ile kuzu keser gibi yavrucağızın başını kesti, başından ayrılan gövdesini kaldırıp yolun üstüne attı.”⁴⁶¹

⁴⁵⁸ Duman, a. g. e., s. 106.

⁴⁵⁹ Odabaşoğlu, a. g. e., s. 41.

⁴⁶⁰ Duman, a. g. e., s. 106.

⁴⁶¹ Lermioğlu, a. g. e., s. 324.

Tüm bu hareketler ve Türklerin maruz kaldığı zulümler, Türk ordusunun 24 Şubat 1918'de Trabzon'a girmesinden sonra son bulmuştu. Ermeni ve Rum çetelerinin bu faaliyetleri sırasında Ruslar, Anadolu birliklerini Trabzon üzerinden tahliye etmekle meşguldü. Şehrin tahliye için kullanılması Trabzon'da yeni bir kargaşaya yol açtı. Üstelik bu kargaşa ve karmaşa hali yetmezmiş gibi Ruslar, giderken ele geçirdikleri her türlü işe yarar malzemeyi denize dökmüşler, hala ayakta kalmayı başarmış az sayıdaki dükkânı da yağmalamışlardı.⁴⁶²

Rusların tahliyesi uzun sürdü. Ruslar, hızla Değirmendere'den deniz sevkiyatı ile askerlerini Rusya'ya göndermeye çalışsa da arkadan sürekli yeni kişi ve malzeme geldiğinden, Değirmendere semti adeta insan yığını halini almıştı.⁴⁶³ Rusların işgal döneminde Değirmendere'de yaptıkları depolar ağzına kadar malzeme ile doldurulmuştu.⁴⁶⁴

İşgalin sonuna doğru Trabzon'da toplananlar sadece Rus askerleri değildi. Gümüşhane'de esir edilenlerin çoğu da Ermeni çetelerinin saldırıları ihtimaline karşı Trabzon'a toplanmışlardı. Rus ordusunda bulunan Ermeni subay ve erleri bir komite oluşturular. Erzurum merkezli bu komitenin başına komite reisi sıfatıyla bir ermeni albay getirildi ve yayınladığı emirlerle birlikte Trabzon'daki teşkilatın başına Erzurum Aziziye tabyasından Bedros adında bir topçu yüzbaşı gönderildi. Ermeniler Türkleri katletmek, toplarla şehirleri yakarak ve cephanelikleri havaya uçurarak her şeye zarar verme planları yapmaktaydılar.⁴⁶⁵

Ruslar, Ermenilerin bölgede yapmak istedikleri faaliyetlerden kendilerine de zarar geleceğini anladı. Bu yüzden Trabzon'dan Rusya'ya sevkiyat başladığında öncelikli olarak Rus ordusundaki Ermeni subay ve askerlerini göndermeye çalışsalar da Yüzbaşı Bedros'un gayretleri sayesinde iki yüz elli kadar Ermeni sevk edilemedi.⁴⁶⁶

Rusların Trabzon'dan çekilmelerine yakın, Değirmendere ve Çömlekçi semtleri tamamen sivil halka kapatılmış ve burada ciddi miktarda cephane ve malzeme

⁴⁶² Ural, a. g. m., s. 569.

⁴⁶³ Selçuk, a. g. e., s. 92.

⁴⁶⁴ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 23.

⁴⁶⁵ Selçuk, a. g. e., s. 87.

⁴⁶⁶ Selçuk, a. g. e., s. 92.

toplamışlardı. Değirmendere’de büyük ve ağır silahların dışında, çeşitli türde infilak malzemesi de vardı. Daha da kötüsü bu malzemenin kontrolü, Ermenilerin elinde idi. Gerek Cemiyet-i Hayriye üyeleri gerekse durumdan haberdar olan bazı Türkler bu semtin Türkler için son derece tehlikeli olabileceği, Ermenilerin buradaki malzemeyle Türklere ya da şehre bir zarar verme planlarının olduğu kanaatindeydiler. Karabağlı askerlerin yardımıyla onların Rus üniforması giyerek Değirmendere semtine giren birkaç Türkün, sarhoş Ermenileri konuşurmasıyla da bu hususta oluşan şüphelerin yerinde olduğu anlaşıldı.⁴⁶⁷

Değirmendere’de Bedros’un komutasında bulunan Ermeniler, Türk ordusunun Trabzon’a girdiği anda mürettebatın çoğunun ve ikinci kaptanının Ermeni olduğu Minancs gemisi ile Değirmendere’deki cephaneliği infilak ettirme, aynı günün gecesi şehirdeki bütün Türkleri imha için son baskınlar yapma ve bu baskınlarla bir birlik halinde karadan Gümüşhane, Bayburt merkezlerini yakıp yıkarak, Erzurum’daki komiteye katılma planları yapmaktaydı.

Ermenilerin bir şeyler yapacağını tahmin eden Ruslar, büyük bir uğraşla Trabzon’u boşaltmaya çalışsalar da sevkiyatın tamamlanması için yirmi beş günden fazla bir zamana ihtiyaçları vardı. Bu durumda Ermenilerin planlarını bozmak ve şehri korumak Cemiyet-i Hayriye’ye kalmıştı. Cemiyet, Karabağlı askerlerin yardımlarıyla Türklere ulaştırılan silahları halka dağıtmaya ve şehirdeki bu durumdan henüz yolda bulunan Türk ordusunu haberdar etmeye çalıştı. Kısa bir zaman sonra şehirdeki Türkler de durumdan haberdar edildi, silah kullanabilecek durumda olanlara silah ulaştırıldı. Silahlardan iyi ve işler olanları askerlik yapanlara, ateşli Berdan tüfekleri ise korunaklı taş binalarda oturan ve çevredeki evlerin korumalığını yapabilecek durumdaki erkeklere dağıtıldı. Türk askeri Trabzon’a ulaşınca kadar sahipsiz kalmış aileler, kadın ve çocuklar özellikle geceleri; taş binalarda ikamet eden tanıdıklarının yanlarına giderek kendilerini korumaya çalıştılar. Bu yüzden merkezdeki halk özellikle geceleri Ortahisar ya da Kaleiçi gibi etrafı kalın duvarlarla çevrilmiş mahallelere gelmekte, erkekler ise bu mahallelerin giriş kapılarına hâkim bir noktada silahlarıyla bekleyerek geceyi geçirmekteydiler. Silah sıkıntısı biraz olsun giderilen Türklerin korkusu kalmamıştı ancak Türklerin silahlandığını sezen Rumlar da Rus makamlarına başvurarak silahlanmışlardı. Onlar, Değirmendere’de toplanmış

⁴⁶⁷ Selçuk, a. g. e., s. 92-96.

olsalar da şehir içerisindeki Karargâh binasını ve kışlayı tahliye etmemişler. Bu yüzden kendi emniyetleri için Kavak Meydanı'na ve diğer birkaç yere nöbetçiler dikip, Trabzon'dan dışarıya çıkışı yasakladılar.⁴⁶⁸

Ruslar, şehri tamamen boşaltmak için aldıkları beş günlük müddette, şehirde kalan son askerlerini de Değirmendere'ye çektiğinden az sayıdaki askerini, sadece şehrin bazı mahallelerinde dolaştırabiliyordu. Kalan insan mevcudunun tamamına yakını vapurlara dolduran Ruslar, Trabzon'da sadece bir piyade alayı ile bir de süvari kıtası bırakmıştı. Zaten bu iki birliğin de sevk için kullanacağı vapur limanda hazır olarak bekletilmekte idi. Beş günlük müddetin sonlarına doğru sahilde Ruslara ait sadece iki vapur ile Minances kalmıştı.⁴⁶⁹

Ermeni Yüzbaşı Bedros'un mahiyeti ise Rusların Trabzon'dan kesin olarak ayrılmaya hazırlandıkları bu günlerde, şehre ve şehirdeki Türklere zarar vermek için fırsat kollamaktaydı. Ancak Cemiyet-i Hayriye ve Karabağlı askerler aracılığıyla silahlanan halktan ve hızla Trabzon'a doğru ilerlemekte olan Türk birliklerinden çekindikleri de bir gerçektir. Bu yüzden acele ederek Türk ordusunun Trabzon'a girmesine iki gün kala, gündüz vakti, şehri mahalle mahalle, sokak sokak arayarak türlü bahanelerle topladıkları yaklaşık iki yüz kişilik Türk grubunu, Kemeraltı Camiine doldurarak yakma girişiminde bulunmuşlardı. Fakat komite üyelerinin, aralarındaki çocuk ve yaşlıların da bulunduğu bu Türk grubuna zarar verme girişimleri, camii etrafına toplanan halk tarafından engellenmişti. Ayrıca bu olayın engellenmesinde Cemiyet-i Hayriye'nin de önemli katkıları vardı. O günün gecesi, yine Bedros'un askerleri şehirde birkaç Türk mahallesine yoklama baskını yapmışsa da, silahla karşılanmışlar ve amaçlarına ulaşamamışlardı. Tüm bunlardan sonra Trabzon'a istedikleri zararı veremeyeceklerini anlayarak, Türk ordusunun şehre girmesinden evvel, Maçka istikametini kullanarak Erzurum'a doğru hareket ettiler. Onların bu kaçış hareketleri Türk çetelerine haber verildiği gibi güzergâhları üzerindeki köy kasaba ve şehir halklarına da bildirildi. Ermeni komitacılar Zigana Dağı üzerinde Türk çeteler tarafından karşılandı, büyük kayıplarla tekrar Trabzon'a doğru geri püskürtüldüler.

⁴⁶⁸ Selçuk, a. g. e., s. 92-96.

⁴⁶⁹ Selçuk, a. g. e., s. 100.

Bu çatışmalarda Ermeni çetesinin kaybı o kadar ağırdı ki Trabzon'a ulaşip limandaki Rus vapuruna sadece altmış bir kişi binebildi.⁴⁷⁰

3.4. Trabzon'un Kurtuluşu

Rusların işgal ettikleri bölgelerden çekilmesiyle, buralardaki halkın Ermeni baskısı ve zulmünden kurtulması için askeri bir harekâtın kaçınılmaz hale gelmesi⁴⁷¹ üzerine Türk kuvvetleri, harekât kararı aldı.⁴⁷² Trabzon'u kurtarmak için hareket edecek Türk kuvvetleri, 6 Şubat 1918'de Samsun Paşa Çiftliği'nde hazırlıklarını bitirerek, Harşit'teki sahil cephesine katılmak için yola çıktı. Vehip Paşa komutasındaki III. Kafkas Kolordusu da 11 Şubat 1918'de aldığı hareket emrinin ardından 12 Şubat 1918'de ileri harekâta geçti. Çeteleri ortadan kaldırarak ilerleyen Türk ordusu 14 Şubat'ta Görele-Eynesil'i, 15 Şubat'ta Vakfıkebir'i, 17 Şubat'ta da Akçaabat'ı geri aldı.⁴⁷³ Bu şekilde Türk ordusu sahilden Trabzon'a doğru ilerlerken; Ermeni komiteleri de Trabzon'da katliam yapmaya hazırlandılar.⁴⁷⁴ Rumlar ise Türkleri memnuniyetle bekledikleri izlenimini vermeye çalıştılar.⁴⁷⁵

III. Ordu komutanı Vehip Paşa, Trabzon'a muharebesiz girmekten yana idi ve şehrin üç gün içerisinde boşaltılması için, 20 Şubat 1918'de Trabzon Müstahkem Mevki Komutanına bir mektup gönderilmesini emretmişti. 37. Kafkas Tümeni Kurmay başkanlığı görevi Mustafa Remzi Bey'e verildi ve M. Remzi Bey; Vehip Paşa'nın kararı ile ilgili Ruslarla görüşmek üzere Trabzon'a geldi ancak görüşmede istenilen sonucu alamadı. Rusların ısrarla şehrin üç günde boşaltılamayacağını, Rus askeri şehirde iken Türk askerinin şehre girmesinin istenmeyen sonuçlar doğurabileceğini ve mühimmatın Türklere tesliminin mümkün olamayacağını belirtmeleri üzerine; üçüncü günün sonunda Türk ordusu Trabzon'a zorla girmeye karar verdi. Ancak daha sonra 23 Şubat günü Trabzon Bolşevik Komitesi ile dört saat süren görüşme sonucunda Ruslar ikna edildi ve Türk

⁴⁷⁰ Selçuk, a. g. e., s. 100-102.

⁴⁷¹ Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461-2007)**, s. 261.

⁴⁷² Yel, a. g. m., s. 562; Beyoğlu, a. g. m., s. 485.

⁴⁷³ Çakmak, a. g. e., s. 433; **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi**, s. 453; Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461-2007)**, s. 270.

⁴⁷⁴ Selçuk, a. g. e., s. 84.

⁴⁷⁵ Selçuk, a. g. e., s. 92.

ordusu ertesi gün 24 Şubat 1918’de olaysız bir biçimde, mızıka ve kalabalık eşliğinde Trabzon’a girdi.⁴⁷⁶

İşgalin sona erdiği gün Trabzon’a giren tümen 109, 110 ve 111. piyade alayları ile 37. Kafkas Fırkası adını taşıyan birlikti. General Kazım Özalp kumandasındaki 37. birlik; topçu, istihkâm, muharebe ve süvarilerden oluşan tam teçhizatlı bir kuvvetti.⁴⁷⁷ Bu birlik, Pulathane, Soğuksu ve Kindinar sırtları olmak üzere üç kol üzerinden şehre girdi. Şehre doğru ilerlerken, Rusların Bolşevik Rus askerleri Türk ordusunu karşılamak için Kavakmeydanı’nda toplanmıştı. Türk askerlerinin Tekfurçayır’dan aşağı inişini gören bir Türk köylüsü ineğini yol üzerine yatırıp kurban etti. Şehre giren Kazım Özalp verdiği ilan ile halkı işine, gücüne davet etti ve asayişini sağlamak için devriye birlikleri görevlendirdi. Türk komutana karargâh olarak Soğuksu’da Velisaridi Kostaki’nin köşkü hazırlandı.⁴⁷⁸ Türk ordusu şehre girmeden hemen önce Türk milis kuvvetleri ve çeteleri de Trabzon’a inerek mahalle içlerinde, köprübaşlarında ve şehrin çeşitli yerlerindeki kavşaklarda grup grup görülmeye başlandı.

Çetelerin ve milislerin şehre girmesi, Türk ordusunun Trabzon’a girmek üzere olduğunu gösterdiğinden; halk daha da heyecanlandı. Ruslar, merasim kıt’ası olarak ayırdıkları bir piyade ve bir süvari birliğini Değirmendere’de hazır tutmakta idi. Türk ordusunun Trabzon’a girmesine saatler kala, şehirde tören amacı ile bırakılan bu iki birliğin dışında hiçbir Rus askeri yoktu. Bu iki Rus birliği ise şehre girecek Türk askerlerini karşılamakla görevlendirilmişti. Karşılama töreninden sonra da vakit kaybetmeden Değirmendere’de hazırda bekletilen vapurlarına binerek Rusya’ya sevk edildiler.⁴⁷⁹ Ayrıca Cemiyet-i Hayriye üyeleri ve Trabzon’da bulunan bazı Rumlar ve Ermeniler de Batum’a gitmek amacıyla Trabzon’dan ayrıldılar.⁴⁸⁰

Türk askeri sahilden Hacı Beşir Vadisine yaklaştığı sırada şehrin hala boşaltılmamış olması üzerine Ruslar, bu hususda tekrar uyarıldı.⁴⁸¹ Hacıbeşir’le Trabzon arasında yürüyüşte bulunan Türk işgal birliklerinin öncüleri farklı semtlerden şehre

⁴⁷⁶ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi**, s. 452-453.

⁴⁷⁷ Selçuk, a. g. e., s. 96.

⁴⁷⁸ Alap, a. g. m., s. 213.

⁴⁷⁹ Selçuk, a. g. e., s. 102-103.

⁴⁸⁰ Alap, a. g. m., s. 213.

⁴⁸¹ Selçuk, a. g. e., s. 92-96.

girmeye başladı, Rus merasim birlikleri ise Değirmendere'den hareket ederek, önce Taksim Meydanı'na oradan da işgal sürecinde açtıkları yeni şose yolu takip ederek, Kavak Meydanı'na doğru hareket etti. Burada, Türk askerlerinin şehre giriş noktasında yolun iki tarafına karşılıklı olarak; önde piyade alayı, arkada süvari birliği ve bando ile yerlerini aldı. Şehir içerisindeki halk da Orta Hisar da bulunan müftülük binası önünde dalgalanan Türk bayrağı altında toplandılar.⁴⁸² Halk, orta ebatta olan ve âleminin ucunda sarı madenden imal edilmiş ufak bir Ay'ın ortasında Lafza-i Celal adı bulunan bu bayrağın altında toplanarak; adeta bir sel gibi Kavak Meydanı'na doğru tekbirler eşliğinde ilerlediler. Müftünün önderliğindeki bu umut yürüyüşünde vatan ve iman sevgisi ile kendinden geçenler de olmuştu.⁴⁸³ Türk birlikleri bando eşliğinde Kavak Meydanından şehre girdikleri sırada, Türk donanması da denizden görülmüştü. Bu eşsiz ve gurur dolu manzarayı görmek isteyen coşkulu halk, o mutlu günde her yeri doldurmuştu.

Türk askerinin Akçaabat sahilinden gözükmesi ve sahilden ilerleyen birliklerle eş zamanlı olarak yüz elli kişilik Türk çete kuvvetlerinin dağlardan aşağıya hızla şehre doğru ilerlemekte oldukları haberinin duyulması üzerine Trabzon'daki atmosfer tamamen değişti. Türk alayı bu atmosferde şehre girdi, Tümen Komutanı Soğuksu bölgesine doğru çıkarken, Türk donanması da Değirmendere'ye varmak üzere idi. Trabzon'un her tarafı adeta bayraklarla süslendi. Türk askeri resmi binalarla, iaşe ve malzeme depolarına el koydu. Rusların vapurları çekilmeden halkın Çömlekçi'den Değirmendere'ye girmesi yasaklandı.

Tümen Komutanının, karargâh erkânı ve süvarisiyle Soğuksu'ya varmasıyla, bu zengin Rum semtindeki Rum kadın ve kızları, Türk tümenini karşılamak için yollara dizilerek, bir yandan da Kostaki'nin evinden getirilen gümüş tepsilerle limonata, çikolata ve şeker ikramında bulunmuşlardı. Soğuksu'daki bu karşılama esnasında Ruslar, iki gemi ve bir torpido ile denize açılmışlardı. Cemiyet-i Hayriye üyeleri de Soğuksu'da bulunan Türk kumandanı ile vedalaşarak gemiye intikal etmişlerdi.⁴⁸⁴ Rus gemilerinin denize

⁴⁸² Burada dalgalanan bayrak halk için son derece kıymetliydi. Çünkü bahsedilen bayrak Yavuz Sultan Selim dönemine aitti ve işgalden önce Ortahisar Camisinde saklanan bu tarihi Türk bayrağı, işgal vakti de diğer birkaç kıymetli eşya ile birlikte muhafaza edilmişti. Türk askerlerinin şehre gireceği o gün, bu bayrağın müftülük binası önüne çıkarıldığı halka bildirilmişti. Ayrıntılı Bilgi İçin bkz: Selçuk, a. g. e., s. 103.

⁴⁸³ Selçuk, a. g. e., s. 103.

⁴⁸⁴ Ordu içinde bulunan Karabağlı askerler, Kavakmeydanı'nın boşaltıldığı esnada Cemiyet-i Hayriye aracılığıyla, 150 silah ve bir miktar cephaneyi Türklere teslim etmeyi başardılar. Ayrıntılı bilgi için bkz: Selçuk, a. g. e., s. 92.

açıldığı sırada artık Trabzon'da tek bir işgal gücü üyesi kalmamış, Trabzon işgalci güçlerden tamamen temizlenmişti.

Rus gemilerinin sahilden hızla uzaklaştığı sırada Değirmendere'deki cephanelik patladı.⁴⁸⁵ Cemiyet-i Hayriye Ermenilerin bu planlarını engellemek için uğraşmış olmasına rağmen Minancs'ın Ermeni olan ikinci kaptanı, şehirden ayrılırken bu olayı gerçekleştirmişti.⁴⁸⁶ Patlamanın hemen ardından simsiyah bir toz bulutu şehri kapladı. Değirmendere'de Ruslardan kalan birçok malzeme ve hayvan parçaları etrafa saçıldı. İlk patlamada Değirmendere ve çevresinde sağlam cam ya da çerçeve kalmadığı gibi, civardaki eski taş binaların da çoğu yerle bir oldu. İkinci vaktinden başlayarak o gecenin sabahına kadar süren patlamalarda, uzun bir süre etrafa taş ve toprak yağdı ancak şehir halkından yaralanan olmasına rağmen ölen olmadı. Ancak Rusya'ya kaçmak için kıyıda vasıta aramakla meşgul olan on beş kadar Maçkalı Rum bu patlama esnasında infilak etmişti.⁴⁸⁷

Ruslar cephaneliğin patlatılmasından başka giderayak şehirde bazı taşkınlıklarda bulundular. Rumlar da bu taşkınlıklardan nasiplerini almıştı. Nitekim Ruslar yakaladıkları Rum din adamlarını dövmüşler, yakalarındaki haçları kırıp atmışlardı.⁴⁸⁸

Bu olaylar olurken Türk Donanması ise Trabzon'un kurtuluşunun ardından sahil boyunca Çürüksu'daki karargâhına doğru ilerledi.⁴⁸⁹ Böylece Trabzon, iki yıllık işgalin nihayet sona ermiş oldu.

3.5. İşgalin Sona Ermesi ve Muhacirlerin Geri Dönüşü

Rus işgali sona erdiğinde bu tarihi ve kültürel şehir hurdalığa dönüştürülmüştü. Bir zamanların çarşısı, pazarı, kervanı, kervancısıyla bir ticaret merkezi olan Trabzon, 1916 itibarıyla Rusların Hareket üssü olmuş ve bu şehirden üç yüz bin asker ile o askerlerin istihdam malzemesi geçirilmişti. Ruslar şehri terk ettiğinde, bütün bu yaşanmışlıkların

⁴⁸⁵ Lermioğlu, a. g. e., s. 325; Selçuk, a. g. e., s. 104-106.

⁴⁸⁶ Selçuk, a. g. e., s. 104.

⁴⁸⁷ Selçuk, a. g. e., s. 107-108.

⁴⁸⁸ Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 223.

⁴⁸⁹ Selçuk, a. g. e., s. 96.

izlerini Trabzon'da her yerde görölmek mümkündü.⁴⁹⁰ 24 Şubat 1918'de son Rus askeri de gemi ile Trabzon'dan ayrılırken, sahilden yıkılmış bir şehir görünüyordu. Tahribat o kadar büyüktü ki; şehirde sağlam bina yok denecek kadar azalmıştı. Şehrin boşaltıldığı dönemde Ruslar, denizden kum çekip, Türk evlerinin ortasına döküp, evin raf, pencere gibi yanabilen kısımlarını bu kum üzerinde tutuşturarak ısındıklarından ve bu eğlence her gece başka bir Türk evinde ya da o evin sağlam kalmış başka bir odasında devam ettiğinden; şehirdeki çoğu Türk evi zarar görmüştü.⁴⁹¹ Rusların Trabzon'u getirdiği nokta ile ilgili olarak Mintslov, şu bilgileri vermektedir:

Biz şehrin ¾ hissesini mahvetmiştik. Esasen odun olarak kullanmıştık. Geride kalan kısım ise mundar bir hale getirilmişti. Her harabelik, her köşe bir çirkef borusu idi. Biz burada tifo, veba, çiçek gibi değişik hastalıklar yaymıştık.⁴⁹²

Ruslardan arda kalan şeylerden birisi de onların etrafa bıraktığı at ölüleridir. Şehrin her tarafına yayılan ve sayıları sekiz binden daha fazla olan atların, büyük kısmı ölmüş ve öylece etrafa bırakılmıştı. Gömülmeden ortalığa bırakılan ve her yerde olan bu leşler,⁴⁹³ şehirdeki hastalıkları doğrudan etkilemişti.

İşgalle beraber muhacir olmak zorunda kalan Trabzon halkı, Rusların şehirden ayrılmasının ardından memleketlerine, köyelerine, evlerine dönmeye başladı.⁴⁹⁴ 1916 Şubatı'ndan itibaren muhacirliğe başlayan ve hava şartları, malzeme eksikliği, Rusların top atışları gibi nedenlerle daha yolculuklarının başında çoğu heba olan⁴⁹⁵ Muhacirler, geri dönerken de büyük sıkıntılar çekmişti. Gidiş yolunda, varılan yerde ve dönüş yolunda o kadar insan hayatını kaybetmişti ki; yirmi kişilik bazı ailelerden sadece beş-altı üyesi geri dönebilmişti. Karadeniz sahilinin çoğu yeri adeta mezarlık haline gelmişti.⁴⁹⁶ Üstelik geri dönen muhacirler kıyıya vardıklarında, bıraktıkları Trabzon'la değil bir harabe ile karşılaşmışlardı. Trabzon'daki evlerin çoğu yıkılmış, kamu binaları dâhil şehir harap edilmişti.⁴⁹⁷ Ancak geri dönenleri bekleyen en kötü şey sıtma, frengi gibi bulaşıcı

⁴⁹⁰ Günaydın, a. g. m., s. 252.

⁴⁹¹ Tarakçioğlu, a. g. e., s. 23; Günaydın, a. g. m., s. 253.

⁴⁹² Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, s. 187.

⁴⁹³ Lermioğlu, a. g. e., s. 326.

⁴⁹⁴ Selçuk, a. g. e., s. 108.

⁴⁹⁵ Kaya, a. g. m., s. 534.

⁴⁹⁶ Tarakçioğlu, a. g. e., s.16-17.

⁴⁹⁷ Aksoy, a. g. e., s. 46-50.

hastalıklarla karşılaştı.⁴⁹⁸ 1917 yılı sonlarına kadar süren muhacirlik hayatı, doğu Karadeniz'deki hemen her ailede unutulmaz acılar bırakmıştı.⁴⁹⁹

Trabzon İmdat Heyeti⁵⁰⁰ başkanı Yusuf Bey, işgalin ardından Trabzon'a dönen muhacirlerin durumuyla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

Daha rıhtıma ayak basar basmaz, gümrüğün önünde, paçavralara sarılmış binlerce kadın ve çocuğun vapurdan boşaltılan çuvallardan dökülen hububat tanelerini toplamaya çalıştıkları görülmektedir. On binlerce muhacir aç ve sefil sokaklarda yatmaktadır. Bunların bir kısmı hayvan pisliklerinden arpa tanelerini toplamaktadır. Vilayet muhacirin misafirhanesinde 550 kişi kalıp, bunlar çıplak denecek kadar elbisesiz durumdaydılar. Muhacirin idaresi bunlara her gün gıdadan çok mideyi bozmaya yarayacak mısır ile çorbadan oluşan 150 dirhem ekmek dağıtıyor. Zavallıların bir kaçı her gün açlık ve hastalıktan ölmekte, ihtimal üçte bire inmiş vilayet nüfusu gittikçe azalmaktadır.⁵⁰¹

İşgalin hemen ardından Trabzon'a dönenlerden Lermioğlu, işgal sonrası bulduğu Trabzon'u şu şekilde tasvir etmektedir:

Bir müddet sonra Kavakmeydanı Caddesini takiben yoluma devam ettim. Bu yol üzerinde ve bilhassa yolun sağ ve solundaki aralıklarda ve mahalle içlerinde hasarat daha fazlasıyla göze çarpıyordu. Tekfurçayır, Kindinar, Eksotha, Ayasofya mahallelerindeki tahribat daha korkunçtu. Birçok evlerin yerleri bile belirsiz bir hale gelmişti. Ayasofya yolu üzerindeki düzlükte Ruslar ahşap ve üstleri çinko örtülü yedi adet askeri pavyon inşa etmişlerdi. Buradaki kışlalarla diğer askeri mevakii ve eski lise mektebini kullandıkları için fazla tahrip etmeyerek muhafaza etmişlerdi. Ortahisar'dan Ayasofya'ya kadar gidiş ve dönüşte yol üzerinde yalnız üç kişiye tesadüf etmişim. Şehrin bu semtinde yalnız iki küçük bakkal dükkânı alışverişe açılmıştı. Harabe halini alan bu semtler daha hazin manzara taşıyordu. Tamamen ıssız ve viran bir halde. Üçüncü günü Boztepe'ye çıktım. Rumların bulunduğu iki mahallede bir güne tahribat eseri görünmüyordu. Rumların ekserisi ihanetlerinden ürkeren Rus askerleriyle birlikte memleketi terk eylediklerinden bu iki mahallede de pek az insan kalmıştı.⁵⁰²

İşgalin bıraktığı başka bir toplumsal iz de şehrin Rus işgali altına girmesiyle birlikte kimsesiz kalan çok sayıdaki Müslüman çocuğun varlığıdır.⁵⁰³ Bunların çoğu Ruslardan

⁴⁹⁸ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 27-30.

⁴⁹⁹ Bu dönemle alakalı olarak kaleme alınmış çalışmalardan birisi için bkz: Hasan F. Güngör, **URKİYE Muhacirlik Büktü Benim Belimi**, Trabzon: Serander Yayınları, 2010.

⁵⁰⁰ Rus işgalinin Trabzon ve çevresinde neden olduğu açlık, sefalet ve hastalık durumu üzerine, Hilaliahmer Cemiyeti, bölgeye yardım göndermeye karar verdi. Ümit vapuru ile Trabzon'a ulaşan heyetin başında Darülfunun muallimlerinden Yusuf Behçet Bey bulunmakta idi. O, ekibi ile birlikte Trabzon ve çevresinde yiyecek, giyecek ve ilaç yardımında bulunmuştur. Hilaliahmer Cemiyeti, muhacirlerin memleketlerine geri döndükleri o yıllarda Trabzon'da bulunan ve gayrimüslimlere ait yardım cemiyetlerinin aksine, din ya da ırk farkı gözetmeksizin insanlara yardım etmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz: Özel, a. g. e., s. 117-124.

⁵⁰¹ Yel, a. g. m., s. 564.

⁵⁰² Lermioğlu, a. g. e., s. 325.

⁵⁰³ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 26.

kalan barakalara yerleştirilmişlerdi. Ancak işgalin ardından çocukların yeterince güvenli bir ortamda tutulmadığı anlaşıldı. Emniyet Müdürü Refik Koraltan bu çocuklardan birisini evlatlık almak için başvurduğunda, çocuk üzerinde yapılan tıbbi muayenede çocuğun Ruslar ve Ermeniler tarafından tecavüze uğradığı anlaşılmıştı. Yapılan incelemeler sonucunda pek çok çocuğa aynı şeyin yapıldığı da ortaya çıkmıştı.⁵⁰⁴

Muhacirlerin yavaş yavaş döndüğü Trabzon'a, sokaklarda biriken çöp ve leşlerin kokularından girilmiyordu. Çeşmelerin tamamına yakını kullanılamaz hale getirilmiş, suyolları bozulmuştu. İnsanlar çöpleri karıştırarak ya da etraftan otlar toplayarak hayatlarını sürdürmeye çalışıyordu. 24 Şubat'ta şehre giren Türk birliği karşılaştıkları bu manzaranın ardından ilk iş olarak şehri çetelerden temizlemiş, sonra da bir mahalli idare kurulmasına karar vermişti.⁵⁰⁵ İşgal nedeniyle muhacir olmak zorunda kalan Vali Cemal Azmi ve diğer devlet memurları, tekrar Trabzon'a döndüler. Belediye teşkilatını yeniden çalıştırmak için faaliyete geçtiler. Trabzon Belediye Meclisi Barutçuzade Hacı Ahmet Efendi'nin başkanlığında tekrar toplanarak, 1916'da kaldığı yerden çalışmalarına devam etti.⁵⁰⁶

Trabzon'un Rus işgalinden kurtuluşundan sonraki durumuyla alakalı olarak, değinilmesi gereken bir başka konu da Ruslardan kalan malzemelerin durumudur. Ruslar, Trabzon'a getirdikleri yüklü miktarda malzemenin çok az bir kısmını yanlarında götürebilmişlerdi. Götüremedikleri kazan, kürek, el arabası, taş kırma makineleri gibi yol yapım araçlarını da giderken denize döktüler. Öyle ki Değirmendere'den Mumhane'ye kadar tüm kıyı ve deniz bu malzemelerle doldu. Öte yandan Ruslardan kalan, demiryolu, şoseler ve dağlardaki ya da depolardaki malzemeler korunamadı, demirden gazyağı kadar her tür malzeme, kıtlık vaktinde, kontrolsüz bir biçimde heba edildi.⁵⁰⁷

İncirlik, Faroz, Kavakmeydanı, Sotha yerli Rumların ve Ermenilerin büyük tahribat gerçekleştirdikleri yerlerdendi. Ayrıca bu semtlerde, Rusların öylece bırakıp gittiği malzemelerden başka, Ruslar tarafından misafirhane ya da hastane olarak kullanılmış birçok baraka da bırakılmıştı. Rusların geride bıraktıkları malzemeler arasında Sotha

⁵⁰⁴ Alap, a. g. m., s. 214.

⁵⁰⁵ Ural, a. g. m., s. 569.

⁵⁰⁶ Çiçek, a. g. e., s. 27, 32.

⁵⁰⁷ Tarakçıoğlu, a. g. e., s. 23-24.

Mezarlığı karşısında binlerce varil çimento, Çömlekçi kumsalında binlerce araba, Kanita'da duba ve demir, mendirekte lokomotif ile ray, Değirmendere'de tüm malzemeleriyle bir otomobil atölyesi vardı. Ayrıca birçok depo Ruslardan kalma yiyecek ve giyeceklerle doluydu.⁵⁰⁸

Trabzon'u yıpratın şeylerden birisi de yarım kalan inşaat işleri idi. Yıkılmanın ve yağmalanmanın dışında, bitirilemeyen işler de Trabzon'un perişanlığının bir parçasıydı. Ruslar hem ordu ihtiyaçları için hem de şehri kendi planlarına göre yeniden inşa etmek için birçok işe kalkışmasına rağmen bunların birçoğu sonuca ulaştırılmadı ve yarım kaldı. Rusların çekilmesinin ardından Zigana tepelerinde çok sayıda kesilmiş ya da bir yere yığılmış ağaçlar öylece kaldı. Yol boyunca kereste fabrikaları veya yol makineleri bulmak mümkündü.⁵⁰⁹ Rusların şehirden ayrılmasından ve Trabzon'un işgalden kurtulmasının ardından Rusya, kısa bir zaman sonra 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Anlaşması'nı imzalayarak, savaştan çekildi ve Osmanlı Devleti bu Anlaşma ile Doğudaki topraklarını istiladan kurtardığı gibi Kars, Ardahan ve Batum'u da tekrar topraklarına kattı.⁵¹⁰

⁵⁰⁸ Alap, a. g. m., s. 214.

⁵⁰⁹ Altınay, a. g. e., s. 107.

⁵¹⁰ Armaoğlu, a. g. e., s. 140-141.

SONUÇ

Art arda toprak kaybeden Osmanlı Devleti, sonunda Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olmak zorunda kaldı. Bu sonuç en çok savaş yanlısı devletlerin lehine olmuştu. Çalkantılı bir dönemin ardından kendisini Birinci Dünya Savaşı gibi büyük bir savaşa katılmaya hazır hisseden Rusya için ise Osmanlı Devleti'nin içerisine düştüğü durum, kaçırılmayacak bir fırsat olma niteliği taşıyordu. Bu yüzden vakit kaybetmeden Osmanlı Devleti'nin topraklarını işgale başladı. Güney Kafkasya topraklarından başlayan bu işgal önce Doğu Anadolu'ya ardından da Doğu Karadeniz'e doğru ilerledi. Ayrıca bu ilerleyişini gizli anlaşmalarla ve ele geçirmeyi amaçladığı bölgelerde yaşayan gayrimüslim halkı kışkırtmak gibi yöntemlerle de destekledi.

1916 baharı itibariyle, sahilden ve iç kesimlerden Trabzon sınırına kadar ilerleyen Rusya, 18 Nisan 1916'da Trabzon'a girdi. Böylece 1461'de Fatih Sultan Mehmet tarafından Osmanlı topraklarına katılan Trabzon, o tarihten itibaren ilk kez Türk hakimiyetinden çıkmış oldu. Yaklaşık iki yıl kadar Rus kontrolünde kalan bu tarihi şehir askeri, ekonomik ve kültürel boyutları ile ele alınabilecek, üç aşamalı derin bir işgale maruz kaldı. İşgal Trabzon'da çok yönlü sonuçlar ortaya çıkartmıştı. Burada belirtmek gerekir ki işgalin sadece iki yıl gibi kısa bir sürede çok yönlü sonuçlar ortaya koymasının en önemli nedeni, Rusların Trabzon'a kalıcı olma düşüncesiyle gelmiş olmalarıdır. Bu özellik işgalin en belirgin özelliği olarak değerlendirilebilir.

Trabzon'un 18 Nisan 1916 itibari ile maruz kalmaya başladığı Rus işgalinin askeri boyutu ile ilgili olarak bilinmesi gereken en önemli şey Trabzon'un Rus ordusu için taşıdığı önemdir. Çünkü bu tarihi kıyı şehri, stratejik konumu nedeniyle işgalin odak noktası olmuştu. Bu niteliğinden dolayı da Ruslar tarafından müstahkem mevki olarak seçilmiş, işgal süresince Rusların işgal ettiği toprakların irtibat ve ihtiyaçlarını karşılamada kullanılmıştı. Tüm bunlar Trabzon'u Rus işgalinin olmazsa olmazı haline getirmişti ve buraya ciddi miktarda yatırım yapılmasına neden olmuştu. Ancak 1917'nin sonuna doğru Bolşevik İhtilâli'nin gerçekleşmesiyle birlikte, Trabzon için ayrılan bütçe tartışmalara yol

açmıştı. Ancak belirtilmelidir ki buraya ayrılan miktar tek başına Rusya'yı yoracak değerde değildi. Bir bütün halinde değerlendirildiğinde Rusya tüm cephelerde ciddi bir maddi yükün altına girmişti.

İşgalin ekonomik boyutuyla ilgili olarak asıl vurgulanması gereken şey Trabzon'un işgal sürecinde uğradığı maddi zarardır. İşgalle birlikte şehirdeki Müslümanların da muhacir olmasıyla boşalan şehir, önce şehrin gayrimüslim vatandaşları tarafından ardından kontrolden çıkan Rus askerleri tarafından yağmalanmıştı. Aynı şekilde ambarların boşaltılması, şehirde ticaretin durması ve zaten kısıtlı olan arazilerin ekilememesi işgal süresince kıtlığı tetikleyen unsurlardan olmuştu.

İşgalle ilgili olarak üzerinde durulması gereken başka bir unsur da muhacirliktir. İşgalin sosyal boyutu olarak da nitelendirebileceğimiz muhacirlik, bölge halkının hafızasından silinmeyecek, türkülerine konu olacak kadar bölge insanını yaralamıştır. Çoğu ailenin birden fazla üyesinin hayatına mal olan muhacirlik, çok sayıda insanın hayatını derinden etkilemiştir. Zorunlu göçle beraber yokluğu da yaşamak zorunda kalan bölge halkının bir kısmı göç yolunda hayatını kaybetmiş, birçoğu da gittikleri yerlere yerleşmişti. Ayrıca muhacirlerin belirli bir göç yoluna ya da yerleştirme planına sahip olmayışları, yolculukları esnasında karşılaştıkları güvenlik sorunları, kıtlık gibi olumsuzluklar da muhacirlerin mücadele etmek zorunda kaldıkları sorunlardı ve tüm bunlar işgalin sonuçları arasında idi.

İşgalin değerlendirilmesi gereken bir başka sonucu da kültürel boyutudur. Çünkü kültürel boyut işgalin karakteristik özelliğidir. Çünkü Trabzon'a kalıcı olma fikri ile gelen Ruslar burada ciddi kültürel çalışmalar gerçekleştirmişlerdi. Bunun en açık kanıtı, Trabzon'a gönderilen araştırma ekibidir. Çeşitli branşlardaki uzmanlardan oluşan bu bilim heyeti, Trabzon'da ciddi akademik ve kültürel çalışmalarda bulunmuş, tarihi dokusundan, efsanelerine kadar ulaşılabildikleri tüm kültürel unsurları kaydetmişlerdi.

Bu ekip, aynı titizlikle şehirdeki mevcut fetih öncesi eserleri öne çıkaracak çalışmalarda bulunmuşlardı. Özellikle Ayasofya, Boztepe, Ortahisar ve Yenicuma gibi fetihle birlikte İslam eseri olma niteliği kazandırılan eserler üzerinde, çalışmalarda bulunulmuştu. Ayrıca buralarda Türk-İslam izleri yok edilmeye ve İslam öncesi unsurlar

ön plana çıkarılmaya çalışılarak şehre İslam öncesi kimliği yeniden kazandırılmak istenmişti.

Bunu bilinçli olarak belli bir plan dâhilinde gerçekleştirmeye çalışan Ruslar Ortodoksluk mezhebi üzerinden de hareketle kendilerini fetih öncesi Trabzon'a ve dolaylı yoldan Bizans'a bağlayarak, şehrin varisi statüsünü benimsediler. Bu vasiliğe bağlı olarak da şehirden Türk-İslam medeniyetinin izlerini silmeye çalıştılar. Bir yandan Trabzon'da ki Türk-İslam mimarisine ait eserleri yok ederken diğer yandan da fethi ile birlikte Türk-İslam eserine dönüştürülen fetih öncesi eserleri gün yüzüne çıkarmaya çalıştılar.

Tüm bunların yanı sıra Trabzon'un en büyük kültürel kaybı Trabzon'dan götürülen eserler oldu. Yağmanın ya da yok etmenin dışında, çok sayıda eser bilinçli olarak Rusya'ya kaçırıldı. Bu eserler günümüzde hala Rusya'da dır. Üstelik o döneme ait bir çok veriyi elde edebileceğimiz çok sayıda resmi evrak da yine işgal döneminde yok edilmişti.

Ancak tüm bunlara rağmen burada gözden kaçırılmaması gereken başka bir şey, Rusların inşa etmeye çalıştığı Trabzon'dur. Şehrin stratejik öneminin, limanının ve coğrafyasının farkında olan Rusya, gelişmiş ve ulaşım ile bütünleşmiş bir şehir oluşturmak amacıyla idi. Bu yüzden ilginç bir biçimde şehrin işgaline şehri daha kaliteli bir hale getirebilecek bir plan ile gelmeleri idi. Tüm bunlar göz önüne alındığında Rusların kalıcı olma fikri ile gelmiş olmaları, gözden kaçırılmayacak bir ayrıntıdır. Bu noktada, tüm yıkımlara rağmen, Rusya'nın yaratmaya çalıştığı Trabzon üzerinde durulmalıdır. Örneğin bugün Maraş Caddesi olarak isimlendirdiğimiz cadde, Ruslar tarafından işgal yıllarında açılmıştır ve hala şehrin en işlek caddesi olma özelliğini taşımaktadır.

Özellikle kalıcı olma fikri, Rusların Trabzon konusunda itinalı davranmalarını sağlamıştı. Fakat bilinmelidir ki özellikle kontrolden çıkan Rus ordu mensupları Trabzon'da ciddi bir yağma faaliyeti içerisine girmiş ve ağırlıklı olarak ihtilalin ardından şehirde yapılanlar değil şehri iyileştirmek, işgal öncesi halinden çok daha geriye götürmüştü. İşgal süreci ile ilgili olarak dikkat edilmesi gereken bir başka husus, şehirdeki gayrimüslim vatandaşların Ruslarla işbirliği içerisine girmeleridir. Ancak gelişmeler göstermiştir ki büyük umutlarla başlayan bu ittifak sonuçsuz kalmıştır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

- BOA, DH.İ. UM. Nr. 78-3/24.
BOA, DH.İ.UM. Nr. E 28/25.
BOA, DH.İ.UM. Nr. E. 28/114.
BOA. DH. EUM. 5 ŞB, 52/52.
BOA. DH. İUM. E-10. 160.
BOA. DH. SUM. 5. ŞB, 5/5 20 47.
BOA. DH. EUM. KLU. 4/6.
BOA. HR. SYS.
BOA. DH. EUM. KLU. 5/6.
BOA. DH. EUM. 5. ŞB, 10/2
BOA. DH. EUM. 5. ŞB, 17/41
BOA. DH. EUM. 5 ŞB, 52/52.

Diğer Kaynaklar

- Akarca, Halit Dünder (2009), “İşgal Döneminde Trabzon’da Rus Politikaları (1916-1918)”, Veysel Usta (Ed), **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 7, *içinde* (141-152), Trabzon: Serander Yayınevi,
- Akbal, İsmail (2008), **Milli Mücadele Döneminde Trabzon’da Muhalefet**, Trabzon: Serander Yayınları.
- Aksoy, Volkan (2003), **Birinci Dünya Harbinde Doğu Karadeniz’de Muhacirlik**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTU, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aksoy, Hikmet (2011), **Bir Ömür Bir Şehir, Trabzonlu Gazeteci Cevdet Alap’ın Hatıraları**, Trabzon: Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.

- Alap, Cevdet (2009), “Cevdet Alap’ın Savaş ve Muhaceret Anıları”, M. Akif Bal (Haz.), **Trabzon Hatıraları**, içinde (207-216), İstanbul: Bayrak Matbaası.
- Albayrak, Haşim (2007), **I. Dünya Savaşında Doğu Karadeniz Muharebesi ve Of Direnişi**, İstanbul: Babıali Kitaplığı.
- Albayrak, Hüseyin (2008), **Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461-2007)**, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Albayrak, Hüseyin (2010), **Dünden Bugüne Trabzon Basını 1869-2009**, Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sos rdımlaşma Vakfı Yayını.
- Altınay, A. Refik (2010), **İki Komite İki Kıtal Kafkas Yollarında**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Andreadis, Yorgo (2012), **Tamama Pontus’un Yitik Kızı**, (Çev. Ragıp Zarakolu), İstanbul: Belge Yayınları.
- Armaoğlu, Fahir (1998), **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, Ankara: Alkım Yayınevi.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, (1982), 81.
- Aslan, Betül (2000), **I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Aslan, Betül (2001), “Rus İşgali Altındaki Trabzon Türk Halkına Uzanan Bir Kardeş Eli: Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi”, Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz (Haz.), **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (549- 558), Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12.
- Atnur, İ. Ethem (2001), Trabzon’da Tehcir ve Sonrası Azınlıklara Dair Çeşitli Problemler”, Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz (Haz.), **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (521-526), Trabzon: T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12.
- Aykor, Vahit (1939), “Harp Tarihi Tetkiklerinden: Mahdut Hedefi Taarruz”, **Askeri Mecmua**, 12, 121-131.
- Bal, Mehmet Akif (2009), **Osmanlıdan Günümüze Trabzonlu Ünlü Simalar ve Aileler**, İstanbul: Bayrak Matbaası.

- Baklanov, N. B. (2009), “Hesabat IV”, **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, (Çev. Enver Uzun) *içinde* (27-29), Trabzon: Mortaka Kitaplığı.
- Bayraktaroğlu, Rasim (1934), “ Kafkas Cephesinde Köse Yarması”, **Askeri Mecmua**, 92, 56-64.
- Bayur, Yusuf Hikmet (1967), **Türk İnkılâp Tarihi 1914-1918 Genel Savaş**, III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Beyoğlu, Süleyman (1999), “Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon (1914-1919)”, Kemal Çiçek ve diğerleri (Haz.), **Cumhuriyet’in 75. Osmanlı Devleti’nin 700. Yılında Trabzon Tarihi Sempozyumu**, (474-489), Ankara: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları: 75.
- Bilge, Fazıl, “Osmanlı Ordusu Başkomutanlığı, Büyük Harpten Daha Muvaffakiyetli Bir Şekilde Çıkabilir mi idi?”, **Askeri Mecmua**, 97.
- Bilge, Fazıl, “Büyük Harpte Rus Ordusu, Müttefiklerine Ne Derecede Yardımda Bulunmuştur ve Bu Yardım, Harbin İtilaf Orduları Tarafından Kazanılmasında Amil Olmuş Mudur?”, **Askeri Mecmua**, 97.
- Bilgin, Mehmet (2001), “1810 Yılında Rusların Trabzon’u İşgal Girişimi ve Sargana Burnu Çıkartması”, Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz (Haz.), **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (549- 558), Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12.
- Bilgin, Mehmet (2007), “Pontus Meselesine Tarihsel Bakış”, **Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu**, (Ed. Veysel Usta), *içinde* (29-74), Trabzon: Serander Yayınları.
- Bilgin, Mehmet (2008), **Rus İşgalinde Trabzon Direnişi**, Trabzon: Serander Yayınları.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı**, II/II (1993), Ankara: Genel Kurmay Basımevi.
- Çakmak Fevzi (2011), **Büyük Harp’te Şark Cephesi Harekatı Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya’da İran’da**, Ahmet Tetik (Haz), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çapa, Mesut (1999), “Trabzon’da Rus İşgali ve Sonuçları”, **Türk Kültürü**, 433, 11-18.

- Çiçek, Rahmi (2009), **Milli Mücadele ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'da Yerel Yönetim**, Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- Çolak, Mustafa (2001), “Alman Belgelerinde Birinci Dünya Savaşında Trabzon da Gürcü Lejyonunun Kurulması ve Faaliyeti”, Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz (Haz.), **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (507- 520), Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12.
- Devellioğlu, Ferit (2009), **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Duman, Önder (2002), **I. Dünya Savaşı Sırasında Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Ermeni Terör Faaliyetleri**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Guze (1931), **Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler**, (Çev. Hakkı Kaymakam), İstanbul.
- Goloğlu, Mahmut (2000), **Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar**, Veysel Usta, (Haz.), Trabzon: Serander Yayınları.
- Günaydın, Ruşen Eşref (2009), “Ruşen Eşref'in Kaleminden İşgal Sonrası Trabzon”, M. Akif Bal, (Haz.), **Trabzon Hatıraları**, içinde (251-258), İstanbul: Bayrak Matbaası.
- Güngör, F. Hasan (2010), **URKİYE Muhacirlik Büktü Benim Belimi**, Trabzon: Serander Yayınları.
- İstikbal**, 9 Mart 1921, içinde (245).
- İstikbal**, 10 Mayıs 1921, içinde (299).
- Karaçavuş, Ahmet (1999), **1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Trabzon**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karpov, Cherski, Fyodor İ. Uspenski (2009), “Hesabat I, 17 Ocak 1918 Tarihinde Tarih İlimleri ve Filoloji Bölümünde Yapılan Toplantı Zamanı Sunulan Hesabat”, **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, (Çev. Enver Uzun), içinde (13-18), Trabzon: Mor Taka Kitaplığı.

- Kaya, Erol (2001), “Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon Muhacirleri”, Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz (Haz.), **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (531- 547), Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12.
- Kamensky, Stepline (1938), **1914-1918 Karadeniz’de Mayıs Harbi**, (Çev, S. Gökdeniz), İstanbul: Deniz Matbaası.
- Kayra, Mediha (2005), **Hoşça Kal Trabzon**, (Günümüz Türkçesine Çev, Cahit Kayra), İstanbul: Dünya Kitapları.
- Kayra, Mediha (2009), “Rus İşgali Sırasında Trabzon’un Bombardımanı”, M. Akif Bal (Haz.), **Trabzon Hatıraları**, içinde (177-186), İstanbul: Bayrak Matbaası.
- Krımskiy, A. E. (2009), “Hesabat III”, **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, (Çev. Enver Uzun), içinde (21-26), Trabzon: Mortaka Kitaplığı.
- Kurat, Akdes Nimet (1970), **Türkiye ve Rusya XVII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1917)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 180.
- Larşer, Moris, **Büyük Harpte Türk Harbi**, (Çev. Bursalı Mehmet Nihat), 2, İstanbul: Askeri Matbaa, 1927.
- Lermioğlu, Muzaffer (1949), **Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş Hicret Hatıraları**, İstanbul: Kardeşler Matbaası.
- Makarenko (2009), “Hesabat VI, İlimler Akademisinin Trabzon’a Gönderdiği İلمي Heyetin Başkanı Prof. F. İ. Uspenski’ye Verilen Hesabat”, **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, (Çev. Enver Uzun), içinde (35-36), Trabzon: Mortaka Kitaplığı.
- Mintslov, S. R. (2009), “Hesabat XI Trabzon Eyaletinin İstatistik Özeti”, **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, (Çev. Enver Uzun), içinde (79-87), Trabzon: Mor Taka Kitaplığı.
- Nikolski (1935), **Sarıkamış Hareketleri**, (Çev. Mütেকait Kaymakam Nazmi), Ankara: Genelkurmay Matbaası.
- Miralay, Veysel (1982), “Yüksek Geçitlere Taarruz”, **Askeri Mecmua**, 85, 94-104.

- Mozgfesky (1935), **Rus Karadeniz Filosu Tarihi**, (Çev. Fevzi Kurtoğlu), İstanbul: Deniz Matbaası.
- Odabaşoğlu, Cumhur (1990), **Trabzon Belgelerle Milli Mücadele Yılları 1919-1923**, Trabzon: Top-Kar Matbaacılık.
- Öksüz, Hikmet (2011), “I Dünya Savaşı’nda Rus Donanmasının Karadeniz Limanlarını Bombalaması”, Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz, Veysel Usta (Haz.), **Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu**, (391-398), Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları.
- Özel, Sabahattin (2011), **Milli Mücadele’de Trabzon**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özgören, Aydın (2007), “Trabzon Rum Metropoliti Hrisanthos Flippides’in Pontus Rum Devletini kurmaya Yönelik Siyasi Çalışmaları”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, 5(9), 145-161.
- Umur, Hasan (1947), **Samsun’da On Beş Sene**, İstanbul: Güven Basımevi.
- Peteriçe, Zivinden (1934), **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları**, (Çev. Aziz Samih), Ankara: Büyük Erkânı Harbiye Matbaası.
- Protasov, N. D., Krımskiy, A. E. (2009), “Hesabat V”, **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, (Çev. Enver Uzun), *içinde* (31-34), Trabzon: Mor Taka Kitaplığı.
- Sarısamam, Sadık (1999), **Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp**, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Selçuk, Sadi (1955), **Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Kafkas Tümeninin Trabzon’u Düşmandan İstirdadı**, Konya: Ülkü Basımevi.
- Şahin, Enis (2002), **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmalar (1917-1918)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Şahin, Enis (2009), “İngiliz The Times Gazetesi’ne Göre Trabzon’un Ruslar Tarafından İşgali (1916)”, Veysel Usta (Ed), **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, (Ed.), 7, *içinde*: (117-140), Trabzon: Serander Yayınları.
- Şevket, Şakir (2013), **Trabzon Tarihi**, (Haz. İsmail Hacifettahoğlu), İstanbul: Kurtuba Kitap.

- Tarakçıoğlu, M. Reşit (1986), **Trabzon'un Yakın Tarihi**, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Basımevi.
- Tekindağ, şehabeddin (1993), "Trabzon", **İA içinde**, 12, (455-477), İstanbul: İstanbul Milli Eğitim Basımevi.
- Tepekaya, Muzaffer ve Ramazan, Çalık (2005), "Türk ve Alman Belgeleri Işığında Trabzon'da Ermen Tehcirinin Uygulanması", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 20 (1), 169-195.
- Topal, Zehar (2012), **Sargana'dan İşgale Akçaabat**, İstanbul: Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları: 8.
- Umur, Hasan (1949), **Of ve Of Muharebeleri**, İstanbul: Güven Basımevi.
- Ural, Selçuk (2001), "Kurtuluştan Mütarekeye Kadar Trabzon Vilayetinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler", Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz (Haz.), **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (567- 578), Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12.
- Uspenski, Fyodor İvanovic (2009), "Hesabat II", **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, (Çev. Enver Uzun), *İçinde* (19-20), Trabzon: Mortaka Kitaplığı.
- Uspenski, Fyodor İvanoviç (2009), "Hesabat VII, Arkeoloji Komisyonuna Verilen Hesabat", **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, (Çev. Enver Uzun), *İçinde* (37-52), Trabzon: Mor Taka Kitaplığı.
- Uspenski, Fyodor İvanoviç (2009), "Hesabat VIII, IV. Alexious'un Mezarı ile ilgili Hesabat", **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, (Çev. Enver Uzun), *İçinde* (53-65), Trabzon: Mortaka Kitaplığı.
- Uspenski, Fyodor İvanoviç (2009), "Hesabat IX, 1917 Yılı Mart Ayının 22'sinde Tarih İlimleri ve Filoloji Bölümünün Toplantısında Verilen Hesabat, Genel Kütüphanede Trabzon Elyazmaları", **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, (Çev. Enver Uzun), *İçinde* (67-72), Trabzon: Mor Taka Kitaplığı.

- Uspenski, Fyodor İvanoviç, (2009), “Hesabat X, Trabzon’dan Getirilen Kur’anlar ile İlgili Hesabat”, **Rus Hesabatlarında Trabzon (1916 – 1918)**, (Çev. Enver Uzun), *içinde* (73-78), Trabzon: Mor Taka Kitaplığı.
- Usta, Veysel (2004), “Rus Bilimler Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon’da Yapılan Çalışmalar ve Rusya’ya Götürülen Eserler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 153, 11- 24.
- Usta, Veysel (2011), “Trabzon Metropolit Hrisantos’un Paris Konferansı’na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi”, **Turkish Studies**, (973-984), 6 (2).
- Uzun, Enver (2008), **İşgal Yıllarında (1916-1917) Trabzon’da Rus Askeri Gazetesi Voenny Listok (Makaleler Toplusu)**, Trabzon: Ofset Matbaacılık.
- Uzun, Enver (2008), **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov’un Trabzon Günlüğü**, Trabzon:
- Üçüncü, Uğur (2011), **İkinci Dönem TBMM’de Bir Muhalif’in Portresi Kadirbeyzade Zeki Bey**, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Üçüncü, Uğur (2012), **İttihatçıların Trabzon’daki Faaliyetleri**, Ankara: Altınpost Yayıncılık.
- Yazıcı, Mustafa (2009), **Akçaabat Destanı, Muhacirlik Anlarında Akçaabat ve Kurtuluşu (1916-1918)**, Trabzon: Eser Ofset.
- Yel, Selma (2001), “1914-1919 Seneleri Arasında Trabzon’un Genel Durumu ve Rum/Ermeni İdidaları”, Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz (Haz.), **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (559-568), Trabzon: T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12.
- Yelten, Muhammet ve Mustafa, Özkan (2002), **Türkçe Sözlük**, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Yiğit, Altay (1950), **I. Cihan Savaşında Doğu Karadeniz Muharebeleri**, I, Trabzon.
- Zayonçkovskiy, Andrei Medardoviç (1935), “Büyük Harpte (1914-1918) Kafkas Cephesi”, **Askeri Mecmua**, 97, 445- 455.

ÖZGEÇMİŞ

1986 Trabzon doğumlu. Orta öğrenimini ardından 2004 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde lisans öğrenimine başladı. Lisans öğrenimini “Moğollar Döneminde Orta Asya Papalık ilişkisi” adlı tez çalışması ile 2008 yılında sonlandırdı. Bir yıl hazırlık eğitiminin ardından 2009 yılında aynı üniversitede yüksek lisans eğitimime başladı. Yüksek Lisans Eğitimini de “Rus İşgali Döneminde Trabzon (1916-18)” adlı çalışma ile 2013 yılında tamamladı. Lisans ve Yüksek lisans eğitimleri esnasında Azerbaycan, Nahcivan ve Hollanda da bulundu. Yabancı dili İngilizcedir.